नं: १४२ घ

शब्देन्दुशेखर व्याख्या
विषमपदवाक्य विवृतिनामधेया
पत्राणि ११६

नं० १४२-घ

घाद्वेनु प्रोरवरव्याख्या

विषमपदव्या ~~ख्या~~ वा विवृति

नामधेया

पत्राणि ११८

१४२-घ

नं० १४२ - घ
शब्देन्दुशेखर व्याख्या
विषमपदवाक्य विवृति नामधेया
पत्राणि ११८

नं. १५२८

ॐस्वस्तिश्रीगणेशायनमः ॐब्रह्मेशाद्यैःसुरवरगणैःस्तूयमानोप्यपारोयस्माद्विश्वंसृजतिभरतिप्रायशस्तत्स्वभावम् यद्भ्रूभंगा
वि॰ त्सृजतिभुवनेब्रह्मरुद्रादिसाश्रीर्वन्द्यःक्षिप्राजयतिसविभुःश्रीनिवासोहृषाङ्गैः १ आत्रेयवंशविभुनासकलापारदृश्वनासुधिया
१ श्रीराघवेन्द्रगुरुणाक्रियतेशब्देन्दुशेखरव्याख्या २ नवयुक्तिगुंफितनयापायोक्तोवेदिकोत्तमेसदित्य विषमपदवाक्यविहृतिंकुर्वे
हेबालबोधाय ३ पातंजलइत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं सतींदीयतीतिविग्रहः कल्लःशुष्ककाननम् कल्लस्तुद्वौमूलेशुष्क
काननेइत्यभिधाने मनोरमोमार्थेदेहमिति तेनमनोरमोक्तार्थप्रकाशनम् मनोरमायाःकविकृष्णेनेष्ठचितेभवति स
म्यचितमिति तत्रैवतच्छास्त्रप्रवर्तकत्वसंबोधितत्वात् तिरस्कृतेत्यर्थैति निहतश्रेष्ठणत्वातोहेतुमतिणिजितिभावः हृतिय
रिच्छेदकत्वेनेति शक्तिग्राहकत्वेनेत्यर्थः स्वरसंधिस्त्वनप्रवर्तते वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात्इतिकैयटोक्तेः
तत्रयुक्तम् तदुपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादेपिसवर्णसंज्ञादिफलस्यदीर्घादेः तुल्यास्यसूत्रादाविवसवर्णसंधेरत्रप्रवृत्तौ
बाधकाभावात्इतिदीक्षितोक्तेर्दूषणम्सदृशीपीयूषेणरत्नकोशकारेणोक्तः कैयटग्रंथः उपजीव्यविरोधात्संधिनैत्यर्थकतयाव्या
ख्यातस्तंदूषयितुमनुवदति यत्तिति तत्राद्येति कोयपिकल्पोकतइतिमालत्यांप्रयोगदर्शनेनायुक्तमेतदितिकेचित् अन्ये
तुहाशिवेतिशास्त्रदृष्ट्यात्रैपादिकभावकार्यमात्रस्यासिद्धत्वग्रहणसामर्थ्येनासिद्धत्वपक्षकल्पनापरत्वादिसर्गेऽस्त्याह्नः अद्व १

रिति अत्र पाठक्रमतः प्रत्याहारभेदेन खंडनमस्मत्कृतशब्देन्दुशेखरव्याख्यायां वेदिकायां बोध्यं आहत्येति हलित्यनेनोद्देश्यविधे
यभावेन हल्संज्ञाविधानार्थमेकम् आदिरन्त्येनेत्यनेनैकवाक्यतया यथादि प्रत्याहारार्थमपरमिति भावः रूपभूतावितिह
शब्दइत्यादौ रूपमताविति उदेविति नास्मिन्नेवेत्येयत्वाद् इत्सिनि हल्त्यौ सहैतेनेति हल्पानिष्पत्तेः वर्येतैचेति चेनजमङणेति णा
दिभिरणादि प्रत्याहारायत्तिर्वौ व्यासेवेयसामान्येति अवयवावयविभावस्यैकत्वेप्येकवलस्यमुख्यत्वमपरत्रलस्यारोपितत्वमित्येना
वताभेदमाश्रित्येदमुक्तमिति ध्येयम् नचास्यामवस्थायांमहद्विवक्षायां प्रसंभवादेकशेषस्याप्यसंभवइतिवाच्यं एकशेषनि
र्देशाद्वासिद्धेहल्चहल्चहलिति भाष्यप्रामाण्येनाऽसहविवक्षायामप्येकशेषकल्पनात् इत्याहुमिति कैयटोक्तव्याख्यैवयु
क्ता मुख्यारोपितयोरेकपद्भाषितार्थत्वाभावात् भाष्यान्तराण्यपि कथंचिदेतदानुगुण्येनैवयोज्यानीति बोध्यम् कैयटइति न
त्मतेचापवादविषयेप्युत्कल्पप्रसंगपाधेत्यर्थः तथाचयथापवादविषयेप्यवत्तदेशानोपवर्णनाश्चतदेशाः सर्वेषामप्यविशेषेणत
थ्यातात् विग्रहस्य प्रवैवत् चेत्यामित्यस्यासमस्ततैन्यभूतश्चतद्देशवर्णसमुदायइत्यर्थः तत्करणेवेति अन्येतत्ववेधाः पा
णिनिकृतापव समग्रपादिष्टमित्यस्यैवमन्त्रवेयाख्यासेक्त्याइतिमहेश्वरेणोपदिष्टमित्यर्थइत्याहुः ननूपदेशपदस्यादेवउपदेशो
इत्यादौपाणिनीयाप्रवैोच्चारणार्थकत्वमिवमहेश्वरीयाद्यवौच्चारणार्थकत्वेतथाचतन्निमित्तत्वे प्रामामित्यतआह मंत्रोपदेशवदि

वि॰ २

ति नहि संज्ञोपदेश इति निमित्त इति भावः अत एवेति महेश्वरकर्तृकत्वाभावादेवेत्यर्थः इदं चिन्त्यं श्रीवादरायणकर्तृकस्यापि भारता
देः सर्ववेदपारायणजन्यफलकत्वोक्तेः नन्वहल्प्रत्याहारसिद्ध्योः प्राक् उपदेशेऽजित्त्वस्य वाक्यार्थबोधाभावेन प्रत्याहार
काले लणित्यकारस्येत्संज्ञालोपाभ्यामपहारसंभवेनादारसमाम्नायिकानामेव ग्राहकत्वसंभवेऽएतदेव ग्रहणेन सानुनासिका
कारस्यानण्त्वात्तेन दीर्घसानुनासिकग्रहणं न संभवतीत्याशंक्याह जातिग्रहणस्येति मामिति आनितिप्रश्लिष्टस्याहितीयावद्व
वनम् तस्य तत्त्वप्रशमनितिहतेऽननासिकत्वे च यो इति रूपम् यद्यपि जातिपक्षेनिरनुनासिकाकारस्यापि हल्त्वेन सवर्णत
यापि सानुनासिकोच्चारणबलात्सानुनासिकस्यैवावृत्तजातिमवच्छिन्नस्य हल्त्वमित्यभिप्रेत्य सानुनासिकाकारे हृतमायादितम् व
स्तुतस्त्वानुनासिकत्वगुणस्येत्संज्ञार्थत्वयाकृतार्थत्वान्निरनुनासिकस्यापि हल्त्वेन ग्रहणमित्याह सोमलीति केचित्तु हलेत्यमिः
त्यत्र हल्पदेन सानुनासिकाकारेण संभवेपि मोनुस्वार इत्यत्र हल्पदे न नत्यस्य ग्रहणं ततः सर्वं म्पदे शोजित्त्वस्य वाक्यार्थसं
भवेइत्संज्ञालोपाभ्यां तदपहारात् ना झलावणादि दित्यनयोः सूत्रयोरजणपदाभ्यामत्रसमाम्नायिकानामेव ग्रहणेप्य
न्यत्र दीर्घादीनामपि ग्रहणवदेतेन वल्प्रत्याहारेष्यकारस्य ग्रहणमपमौस्यन इत्यादौ लोपोव्योर्वलीति लोपापत्तिः परास्तेत्याहुः
अत एवेति लण्सूत्रस्याकारस्येत्संज्ञालोपयोरनंगीकारेण लोपस्य बलवत्त्वर इति तृतीयहेतुविषयत्वादेवेत्यर्थः अप्रयान २

त्वादिति द्वितीयहेतोरव्यापकत्वमाशंकतेनचेति पुनः पुनरिति न पुनरेतत्वेणत्वं व्यंजनसोच्चारणमपि भवतीति भाष्योक्तन्यायेन पुनः
पुनरुच्चारणसामर्थ्यादयुक्तमेतत् हयण्प्रत्याहारेतन्नटकारग्रहणं यत्तल्पजातीयान्तल्पजातीयेषूपदिशतीश्च इति भाष्यस्यो
तः स्थानामंतःस्थेषूपदेशमान्तोपचमेषु वत्तर्गाणां वत्तर्गेषु तृतीयानां तृतीयेषु द्वितीयानां द्वितीयेषु प्रथमानां प्रथमेषूष्मणामू
ष्मसूपदेशस्य ग्रहणार्थत्वेनैतद्वेषामितरेषामित्यर्थकत्वात् अवोऽत्स्व हलो हल्स्विति भाष्यस्योपलक्षणार्थत्वान्नकश्चिद्दोषः अन
भिधानाच्चेति कौयष्टिकशीकत्वइति मालत्वाप्रयोगादर्शनेनायुक्तमेतदिति केचित् अयेतद्धशिचेति शास्त्रस्य हस्वादैपादिकभावका
र्यमात्रस्यास्त्रत्वग्रहणसामर्थ्येन सिद्धत्वकल्पनात्परत्वाद्विसर्गेऽस्मादः आद्गुरिति अत्रपाठकक्रुतरप्रत्याहारभेदेन वेदनमस्तत्
कृतेशाहेडशीव्वरच्चा व्व्वायो वेदिका योद्यो ये आहत्येति हलित्यनेनोदेश्यविधेयभावेन हल्संज्ञाविधानार्थमेकम् आदिरत्त्येनेत्य
नेनैकवाक्यतयायरादिप्रत्याहारार्थमपरमितिभावः हयमन्नाविति हशाहइत्यादौ इण्गताविति इदंवितंते तस्मिन्नेत्यथा
त्वाश्विति हत्यौस्रह्ते तेतिरूपाणि ध्यतेः अर्थेतंचेति येनजमङणेति णादिभिरणादिप्रत्याहारायतिर्वैध्यासेवेथ सामान्येति
अवयवावयविभावसैकतेष्पकत्रलस्यमत्वितमपरत्रलस्यारोपितत्वमित्येतावता भेदमाश्रित्येदमुक्तमिति ध्येयम् नवास्मा
मवस्थायां सह विवक्षायामसंभवादेकशेषस्याप्यसंभवश्चेति वाच्ये एकशेषनिर्देशाद्वास्येत्यं हल्वहल्वहलिति भाष्यप्रामा

वि॰
त्र
3

ऐपनाः सर्वविवक्षायामप्येकशेषकल्पनात् इत्यस्यामिति कैयटोक्त्या विवक्षा सत्वारोपितयोरेकवक्ष्यार्थत्वाभावात् भाष्यान्तरा
एप चिकर्षितं विदेतदानुगुण्येनैव योज्यानीति बोध्यम् कैयटइति तन्मतेवापवादविषयं प्रकल्प्य संपाद्येत्यर्थः तथा चापवादविषय
संपत्तिस्तथैवोत्सर्गेणाप्रवर्तितत्वमित्यर्थः प्रतिषेधइति तन्निमित्तत्वमित्यर्थः एवमुक्तिमिति एतदेव ज्ञापयतीत्याद्युक्तिः नन्वेवं सं
ग्राहकवाक्यार्थबोधेहलं नेमनविभक्ताविमन्योरन्योन्याश्रयाभावेपि लक्ष्यसंस्कारके उपस्थाप्यमानवाक्यार्थबोधेन्योन्याश्रयः स्वस्वाप
पवादवाक्यार्थबोधं विना तद्विषयपरिहारेणोत्सर्गवाक्यार्थोपस्थवायोगात् यद्यानविभक्ताविमितद्वाक्यार्थबोधेतद्विषयपरिहा
रेणैतस्य प्रवृत्तिः एतन्म हलो स्मसिद्धादि प्रत्याहारसिद्धिः तत्सिद्धौ च नविभक्तावित्येतद्वाक्यार्थबोधइत्यन्योन्याश्रयइत्यतआह नवि
भक्ताविति पदार्थज्ञानमात्रेणेति तथा च नविभक्तावित्येतद्वाक्यार्थबोधाभावेपि तद्घटकप्रतियोगिसमर्पकतस्मादितिप्रथमान्तपदा
र्थज्ञानमात्रेणपादीनां तद्भिन्नेन नतन्निषेधाविषयत्वग्रहेणतत्रेत्संज्ञाप्रवृत्तिः सुलभेत्याशयः अणुदिदितत्रोदितिकादीनां संज्ञेतिबो
ध्ये तद्धललन्यामिति तेन हलविलेवलनइति धातौ लस्यनेत्वम् उपदेशेनेत्यतादितिभावः इदंत्वसदृशोनेत्यर्थइति प्रत्याहारनि
ष्पत्तिकालेत्वसामर्थ्येपि तस्य स्मरणमात्रेण तत्प्रादुर्भावशप्ताननिगादि शब्दघटकादिषुसमभिन्नत्याशयः यावत्किंपदार्थइति प्रत्या
हारेण वर्णव्यक्तिर्भिन्नेतिपदार्थइत्यर्थः अत्र सादृश्यानुयोगिनः समुदायाद्घटकतेपि तत्प्रतियोगिनस्तथात्वाभावात्तेनैव समुदाया ३

देयः स्वलभः आहविशेषणमविशुध्यातितारभ्यस्यहमित्येतोग्रंथः आदिमः प्रकृतासंगतेः एवंविधेनाद्यिमग्रंथेनप्रकृतस्य स
मासाभावस्येति निपातएकाजनाङित्यादौकर्मधारयदर्शनादयुक्तमेतत् नांतरीयकतयेति अंतराविनाभवोंतरीयः गहा
दित्वाच्छः ततः स्वार्थिकः नशब्देनसमासस्य प्राधान्यादित्येत्राभवनक्रियायामपदेशइत्यसान्वयभ्रमवारणायाह तत्र
विद्यमानमिति क्रियामात्रेकालोपाधिरिति मतेउपदेशशब्दधात्वोच्चारणपरः मतांतरेलक्षणयातदधिकरणकालपरः
तेनैयादीनांयादेर्नैते उपदेशेनेत्यनात् प्रधानक्रियान्वयेनतद्बोधस्य यद्यप्यधिकरणसप्तम्यंतस्यसाक्षात्कर्तृकर्मणोरेवा
न्वयः तद्द्वाराक्रियान्वयइतिवक्ष्यमाणत्वमित्यांतरीनाविद्यमानइत्यध्याहारोनावश्यकः अतएवादेशेग्रेऽद्रत्वप्रावांविद्य
तिक्रियाध्याहारोनवैहैषयिष्यनेतत्याग्रेयादेर्यसेत्वारणायाप्रधानान्यविशेषणतयाविद्यतिक्रियाध्याहारः कृतः
[illegible] नचैवंक्रियान्वयोप्यसकर्त्रोरन्वयद्वारेणैवेतिकारकप्रकरणस्थशेखरविरोधः साक्षादन्वयस्यैवात्रस्वीका
रादितिवाच्यम् तस्मात्त्वेशेऽडलिइत्योत्यादिविषयत्वात् यत्रहिकर्तृकर्मविशेष्यतयाक्रियाभासतेतत्रतद्द्वारैवसप्तम्यंतस्यक्रियान्वय
संभवेक्रियांतराध्याहारोनयुक्तः साक्षादप्रधानक्रियायामन्वयश्चायुक्तः अत्रशेऽडपदयोः समासानापत्तेः यत्रतुकर्तृकर्मक्रि
येतद्विशेषणीयत्वाकदेशेतेदेवदत्तः स्थाल्यांपचत्योदनइत्यादौ तत्रतुसाक्षादेवक्रियान्वयः तत्रविद्यमानमेत्यमित्यत्रापीत्यमेव

एवमन्येषु शौंडस्येव स्वामित्यादावप्याहृतविपत्तिक्रियायामेव सप्तम्यन्तार्थस्यान्वय इत्यलेप्रसक्तान्तप्रसक्तया यद्यप्येपादेर्थकारादि-
वि॰ रूपदेशे विद्यमानाकारस्यान्त्यसंज्ञोत्तरमेतयेत्यक्तव्याख्यायामप्येपादौ यस्यान्त्यसंज्ञा उर्वीशा तथाप्यापेव यस्मिन्नीदेवदत्त इत्यादाविव यस्मिं-
४ पारतेऽपेणोपदेशकालावच्छिन्नान्त्यतेपि भासत इति न कश्चिद्दोषः तेनेति उपदेश इत्यस्यान्त्यसंज्ञाभवनक्रियायामन्वये विहायोत्तरपदार्थान्वयि
5 विद्यतिक्रियायामन्वयकरणेनेत्यर्थः अन्यत्रापीति अरहलोर्ण्यपदि त्यादौ तत्र वेमपि हलू प्रत्याहारस्थितिसंभवादिति भावः अन्तरंगत्वा-
दिति तेन नयान्तलोप इति सूत्रस्य यान्तग्रहणे किं लून्लवितेति भाष्ये संगच्छते यान्तसंज्ञायाः क्रियावाचकत्वज्ञानाधीनत्वेन बहिरंगत्वा-
त् स्थित्युत्तरमिति वर्णोपदेशकाले तदव्यवहितोत्तरकाले वा हल्प्रत्याहारस्यासित्वेरिति भावः प्रायश इति मनिनादेर्नकाराद्यभिप्रायेण
प्रायः पदे तत्र हित्व वर्गान्तर्गतत्वेन निषेधविषयत्वासंभावनया न विभक्तावितिवाकार्यबोधोत्तरमेव तद्विषयत्वनिश्चयेन निषेधवा
कार्यबोधोत्तरमेव तत्र इत्संज्ञा एवं सुपः प्रकारेपि विभक्तिघटकत्वेन निषेधविषयत्वसंभवात् तस्यैवार्थवत्त्वादिति तेनैवेति इदमयु-
क्तं सानुबन्धकेनानुबन्धविनिर्मोकोपस्थितेरसंभवात् आर्धधातुकस्येडि त्यादौ उपदेशोत्तरमेवेत्संज्ञालोपाभ्यामपहारे जश्त्वानाप
त्तेश्च तस्मादाकार्यबोधोत्तरमेव विधेयत्वप्रतिपत्त्युत्तरमेवेत्संज्ञालोपौ उपदेशोत्तरकाले इत्संज्ञेति भाष्यमप्येवमेव कथंचिन्नेयम्
अस्मित्स्वारणं परिनिष्ठितस्यैवोच्चारणोत्तरमेव तदपहारेण काकस्येव न शङ्काहं इत्यर्थेनेत्याहुः तदुपपत्त्याप्यप्येवेति किन्तिवत्यादौ तद्दोष्य ६

इत्यर्थ इति भावः तत्ताभावादिति इदं चिंत्यं श्रूयमाणा उपीत्स्येता प्रवृत्तौ बाधकाभावात् चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थ इति वार्तिकस्वारस्येन
चिति प्रत्यय एव तत्स्वरूपस्यानदोष इति तु वक्तुं युक्तमिति केचित् कुडिनविचित्त्वरा प्रकृतिरहविबीजम् भाष्योक्तमिति इदं च भाष्यप्र
त्ववेयानां प्रयोगासमवायित्वात् प्रयोगासमवायिनस्याएतत् कृ हणकष्गस्येष्ट नहेतिरित्यभिमानेन नवमतेपीषिसमुदायस्यैवार्थ
वत्वेन तदेकदेशाकारस्यानर्थकत्वात् अण्टदित्सुश्रा शामेः श्रवकेविदित्वारभ्याङ्‌ इतिं तेतोश्रेष्ठोऽ स्यात्कृत चिपयगायो विहृतः चिया।
विति इदमयुक्तं नविधौ परः शाब्दार्थ इति न्यायविरोधात् स्त्रिमादिर्नितमित्यादेर्मिद्धो व्यार्थकत्वेन सोभवतीत्यर्थेपि स्वरसित्यानका
रेत्स्यैतक इति विशेषणवैयर्थ्यात् एवमनुवादेपीत्याग्रिमग्रेयोप्ययुक्तः बोधकएवनकारेत्स्यैतकतस्य सर्वैस्मकैः तत्रनानुपर इति आट
आकार इति शेषः अभुक्तोऽस्य एतस्याहृतिरिति नन्वस्याप्यादेशत्वात्कथमेतस्याहृतिरिति चेन्न स्वयमेव परिनिष्ठितप्रयोगरूपत्वे
नप्रयोगशासनकरणत्वरूपोपदेशनशब्दार्थाभावादित्याशयात् कैयटेन आस्येउच्चारितेयोः अनासिकः सइत्स्यैतकइत्युक्ते
सर्वप्रातिपदिकत्वेइति अनुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिरित्यनेनापि विहृणात्वि इति बोध्यं यदामेजकादि निहत्यर्थेप्रातिपदि
कानामपदेशाः कर्तव्य इति तदापे प्रतिषेध इति कैयटोक्तेर्वार्तिकोस्यानबीजेऽप्यपित माह एतद्भाष्येति नवप्रातिपदिकानां प्रतिषेधे
चित्रडादीनामपीत्स्यैतानापत्तिरितिवाच्यं एतस्यात्रयुक्तं यदिकार्याभावादित्स्यैतानस्यापेक्षकार्यं भविष्यतितत्त्वेत्स्यैता तथ्या ऽऽ

च्च अकालोच एकद्विजिमात्रकत्वेति एकादिनवांतानां ह्रस्वस्यासाधुत्वाया: स्येन वक्ष्यमाणतया एकाधिकरणे हेतुरि ५॥

गस्तिकौ ङित्त्वयोरगस्तिकुंडिनजित्याग्रिमभाष्येणवातिकारंभेकुंडिनवस्वकारस्येत्संज्ञानस्यादित्येवेपरेणास्यापिदोषस्यदनपायत्वा
वि॰ त् लक्ष्यासिद्ध्येवेति भावेवर्जेतत्वेपिलक्ष्यसिद्धिप्रकारान्तरेदिकायामपपादितोदहृवः लोपश्चेतिरिदमनवेयाग्रनेकांनाइतिपदा
५ भिप्रायेणतत्वदेशाकारस्यादेशबोधकसमीपेशकारोच्चारणमात्रेणाशीतांगोकारादितिबोध्यम् श्वाल्लनासिकावेतइति नकर्मधार
5 यान्मत्वर्थीयइतिनाश्रिते श्रमवृवतइति भाष्यप्रयोगेणकाविस्वावबानादरात् यणापत्तिरिति वस्तुतश्चोगतापस्येतिलोपापत्तिरि
ष्टया नचैतेतदपवादः इकारलोपानपवादत्वात् कारिकादौवारितार्थ्यांतिवदयमप्यसाधुरेव तावदत्रकालग्रहणमिति श्रमेतनशाह
स्यलक्षणयैकमात्रापरत्वेनवर्णपरत्वाभावान्नाणदित्तत्रप्रहतिरित्याहुः तितउक्तत्रमिति नन्तवर्णोद्वर्णांतरोच्चारणेऽर्धमात्राका
लव्यवायस्यस्वीकारेणश्चइत्यस्यनद्विमात्रत्वमितिचेत्रावर्णोच्चारणाधिकरणकालत्वेनादोषात् नरेतदभिप्रेत्यवक्ष्यते श्वशृग्रहणमि
ति श्चेतरंगत्वेनेति कार्यिणोपिनिमित्तसमाश्रितेदं सइति ऊर्ध्वभागप्रतिहतवायुवंजितोजितस्यर्थः हलउदात्तादिसंज्ञायोबाधकाभा
वेवाह हलस्वरइति तथावहलउदात्तादिसंज्ञायोकिंबाधकेनतावदचः स्यानेउदात्तस्यहलश्चापत्तिः श्रोतर्यतोऽचपवोदात्तस्यप्रह
तेः नापिहलस्थानेतस्यापत्तिर्हल्स्वरप्राप्तौवेजनस्याविद्यमानवत्वादित्यर्थः शक्तेति तोताहापिबोध्ये विहतस्वेत्यर्थइति मात्र
कायोतीषत्स्पृष्टवल्लकारोदीर्घइतिभावः लोकइति सतावेवउडतावितस्येतद्विषयः चतमीत्रास्त्वक्कांदसाइतिभावः तल्वा ५

सत्र यत्नच्छ्येकेषामिति ननु च प्रयत्नभेदादेव न सावर्ण्यमित्यरुचेराह तद्धानामामिति अनेन यावत्स्थानसाम्यमेव सवर्णसंज्ञे
त्यत्रापेक्षितं निर्देशयवज्ञापकमिति सूचितं भवति ह्रस्वदीर्घयोरिति इदमुपलक्षणं उदात्तानुदात्तयोरित्यपि बोध्यं ननु मात्राकालि
कत्वादि रूपं ह्रस्वत्वादिकं तत्तिविवक्षमाणग्रंथेनास्य विरोधः तत्र ह्रस्वत्वादिजनकयत्नस्यास्य बाह्यत्वोक्तेरिति चेन्न तज्जनका
यत्नानां बाह्यत्वेपि तन्नत्स्थानाश्रितत्वाभ्युपगमे योगानामास्यांतर्गतत्वाविरोधात् तथापीति नन्विकारैकारयोः सावर्ण्यंपडवीरे
उकारस्यापि कंठतालव्यत्वादिति चेन्न विहृततरत्वादि प्रयत्नभेदेन सावर्ण्यस्य वारयितुं शक्यत्वात् अतएवैदैतोर्न सावर्ण्यं किंच वस्तु
तः कंठस्थानत्वेन सावर्ण्यमुपयुक्तम् किंतु शिक्षायां तथोक्तमेव तदेतदभिप्रेत्याह भिन्नस्थानकथनेनेति यमामिति ञमङण
नानामित्यर्थः ञमङणनानामपि नासिकास्थानत्वे शिक्षायामेषां तत्स्थानान्तरत्वान्न तास्यादिति भावः जिह्वायादावि
ति अत्र न व्यवहारः प्रातिशाख्येऽप्यालंब्य प्रयत्नतरः इत्यत्र च बोध्यः तत्र हि लघुतरः प्रयत्नो जिह्वाग्रादिर्येषामुच्चारण इति विग्रहे जि
ह्वाग्रादीनां प्रयत्नशब्देन व्यवहारात् लघुतरत्वे च शिथिलत्वं कङयोः सावर्ण्ये घ्राणनासिकामेषामधिको गुण इति भाष्येण नासि
कायाः आस्यशब्देन तत्रत्यप्रयत्नस्य प्रयत्नशब्देनाग्रहणबोधनरूपायुक्तिर्विवक्षमाणगुणशब्दस्य सावर्ण्यानुपयुक्तत्वात् तस्य परी
क्षोपयोगितारूपार्थबोधकत्वे गुणशब्देनापि सूचिता भवति इत्यभिप्रेत्याह वर्णाभिव्यक्त्युपनेतर इति ननु गुणशब्दस्याकार्ये

कतेहल्पिरादेजिनिसत्रस्यस्यभेदकत्वाद्गुणस्येतस्यापितथैवार्थः स्यात् तथाचैकोयमात्मोदकंनामनस्यगुणभेदाद्भवति अन्य
वि॰ दिदमस्य मन्यदिदंपीतमितिदृष्टांतभाष्यमसंगतंस्यात् तेनतस्यधर्मार्थकत्वलाभादित्याशंकागुणपदस्यानेकार्थत्वेनसमाधान
९ मभिमेयापादअकारादिनिषेति नदात्तत्वादीनांगुणत्वव्यवहारानुपपत्तिः स्वाश्रयवर्णजनकस्थानविशेषावछिन्नवायुसंयो
6 गातिरिक्तस्यतज्जन्यतेःनुपयोगादित्यतआह उदात्तत्वादीनामिति नचोदात्तत्वाद्यंशे उक्तदृष्टांतभाष्यंनस्वारसिकमितिवाच्यं
तस्यानुनासिक्यांशेएवस्वारसिकत्वेनोदात्तत्वाद्यंशेकथंचिद्योजनीयत्वात् उदात्तत्वादीनांस्ववर्णानुपयुक्तत्वेनदात्तादिजनकप्र
त्नसेत्यादिनावक्ष्यमाणेइष्टत्वं नन्वेवंरूढादीनामपिस्वरूपोत्पत्तौकंठएवछिन्नवायुसंयोगस्यैवहेतुत्वं तद्वतानुनासिक्यजन
नेत्वनासावछिन्नवायुसंयोगस्यहेतुत्वमितिकङयोरपितुल्यस्थानत्वेनासिकायाश्चान्तर्गतत्वेपिस्वव्रमितितस्यापत्तिदहिभीवो
पपादनप्रयासोऽग्रिमोव्यर्थइत्याशंकाह ङादीनामिति नन्वेवंशिक्षायोङादीनांनासिकास्थानात्वमनतेत्याशंकाह अ
नुस्वारेति एतेनशब्दमहोदधौ निराकृतंवेदितव्यं द्वितीयंनिराचष्टे कङयोरिति अतएववाह्येति नासिकायाश्चास्यशब्देन
तत्रत्यप्रयत्नंशब्देनाग्रहणादेवेत्यर्थः अमेत स्वत्वनासिकावचनइत्यस्येमत्वनासिकमावचनमस्यसत्वनासिकावचनः
किमिदमाववनं ईषद्वचनमाववनं किंचित्सत्ववचनम् किंचिन्नासिकावचनमितिभाष्येणभागस्यमत्विनोच्चारणद्वाग ९

सनासिकयेति कैयटग्रंथेन वङादीनां भागतो नासिकास्थानत्वं भागतो मुखस्थानत्वमितिपदोऽवतिष्ठते मुखोपसंहितो वा ना
सिकावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनमिति भाष्येण मुखस्य नासिकायाश्चेदन्तराले स्थानान्तरमेवानुनासिकस्येति दर्शयतो
तिकैयटेन च मुखनासिकयोरन्तराले स्थानान्तरमेवेत्यपरः पक्षः मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्येति भाष्येण यदा तु सर्वेषु
वर्णेषु मुखेन नासिकया वोच्चार्यत इति कैयटेन च सर्वभागावच्छेदेन मुखेन नासिकया चोत्पत्तिरिति तृतीयः पक्षः त्रिष्वपि पक्षेषु ना
सिकानास्यान्तर्गतेति स्पष्टमेव किंच मुखग्रहणं किमर्थं नासिकावचनोऽनुनासिक इत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत अ
थ नासिकाग्रहणं किमर्थं मुखवचनोऽनुनासिक इत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येतेति भाष्येण नासिकानास्यान्तर्गतेति स्पष्टमे
वोक्तं भवति नासिकायास्तदन्तर्भूतत्वे नासिकास्थानानां यमानुस्वाराणामपि मुखवचनत्वेन कचटतपानामेवेत्यवधारणा
संगतेः प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणं खण्डनपरभाष्येण च नासिकाया आस्यान्तर्गतता मुखनासिकावचनमिति सूत्रमपि नासिका
या आस्यबहिर्भावे समञ्जसं तथा च सानुनासिकाकारादीनां ङादीनां चोभयावच्छिन्नवायुसंयोगेनैव स्वरूपोत्पत्तिः अननुनासि
केत्वभयेयोऽयमर्थः इयांस्तु विशेषः अकारादीनामननुनासिकादयो न नियताः ङकारादीनां तु नियताऽऽत्मनः स्वावयवानां वे
तिशिक्षाया स्पष्टो नासिकैव स्थानमित्यर्थः गुणशब्दस्त्वयमपरत्ववत्यैव लोकप्रसिद्धेः सावर्ण्यानुपपत्तेस्तेन गुणशब्दार्थः

च ५

मानाभावात् एकोयमात्मोदकंनामतस्यगुणभेदादन्यत्वंभवत्यन्यदिदमस्यामिति भाष्यस्वारस्येन वर्णशब्दोयमेवंपरइतिलभ्यते
वि॰ श्चांतरतम्यपरीक्षोपयुक्तश्चेतिविशेषणद्वैयर्थ्यंच नचपृथक्पृथक्त्वयप्रवृत्तिनिमित्ततेपितद्विवादितेशक्ये तन्मतेप्राभ्यंतरप्रय
७ त्नानामपिगुणत्वापत्तेः स्थानार्थेगुणप्रमाणकृतमित्यभियुक्तोक्तौप्रमाणस्यपृथक्करणंब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन यद्वापाणिनी
यशिक्षायांयस्ययस्यवर्णस्ययत्स्थानमुक्तंतदेवास्यशब्देनगृह्यते एवमानोवनासिकास्थानानुक्तानततस्यास्यशब्देनग्रहण
चे ५ मनुस्वारयमानामिति एवशब्दोऽवधारणेसचभिन्नक्रमः नासिकैवस्थानमित्यर्थः तथाचयस्यवर्णस्यपाणिनीयशिक्षायामुक्तं र
स्थानेवर्णांतरस्यापितत्रोक्तंतद्द्वयंपरस्परंसवर्णसंज्ञाभवतीतितुल्यास्यसूत्रार्थः वलयोस्तुनसावर्ण्यम् शिक्षोक्तकंठादिस्थान
पर्याप्तस्थानतायाएवसवर्णसंज्ञोपयोगित्वात् नचैवंकङयोःसावर्ण्यानापत्तिः शिक्षांतरेङकारस्यनासिकास्थानत्वोक्त्याकंठप॰
र्याप्तस्थानत्वाभावादितिवाच्यं पाणिनीयशिक्षोक्तस्थानकत्वेसतितदुक्ततदितरस्थानराहित्यस्यैवतत्पर्याप्तस्थानकत्वशब्दार्थ
त्वेनविवादितत्वात् शिक्षांतरोक्तस्यचप्रायेणतच्छास्त्रीयकार्यनिर्वाहानुपयुक्तत्वात् अतएवाइउण्सूत्रेऽकारस्यविवृततोप॰
देशःकर्तव्यइतिवार्तिकभाष्येसंगच्छते अन्यथाशिक्षांतरेऽप्याकारस्यविवृततरोक्त्यातदसंगतिःस्पष्टैव यावत्सामंतनत्वस्यशब्दा
र्थः तेजसासूर्यतुल्योब्राह्मणइत्यादौयत्किंचित्साम्येपितुल्यशब्दप्रयोगदर्शनात् तुल्येतिसूत्रेउदाहृतमितिसूत्रेचपर्याप्तिर्नैवविवादितेति अ

उक्तं हि वृद्धैः षैतीत्यादौ न दोषस्तस्मादुः समादितमिति तदेव स्थानं तत्प्रयोज्यस्याधिकरणमित्यर्थः तथा च न वलयोः सावर्ण्यमित्यर्थः
प्रत्येकमिति अत एवाग्रे पंचतुर्थोकरोतीत्यस्याग्नीषोमीये ऽग्रहत्याभावाविशेषादिति कात्यायनसूत्रस्याशामारण्यं जैमिनिनोक्तं
वस्तुतः देवतार्थकतत्पितरसंज्ञाग्न्यादौ वत्पथीकरणीयं तथास्वभावो गीकारेपि द्वितत्वं नित्यं नेति तथा ऽनंगीकारात् अत एव देवदत्त
स्यतद्वायोर्यामापत्ये दैवदत्तिरित्यादिप्रयोगप्रतिज्ञाविरोधाच्चेत्सुकरीत्या ऽ उक्तं हि वृद्धैः षैतीत्यादिसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् नाज्झ
लाविति सूत्रेणेति वस्तुतस्तु षणामीषद्विवृततेपीषत्स्पृष्टत्वकारलकारयोः सावर्ण्ये दोषात् कारस्य तत्र नेतो हीति परसवर्णो यत्ना
तयोस्तदभावाय नाज्झलाविति सूत्रस्यावश्यकत्वात् अपि केनाज्झलाविति सूत्रेः समस्तव्याख्यायां कौस्तुभप्रभायां बोध्यम्
स्पर्शेत्यादेः क्रमेण स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतव्याख्यानरूपत्वे ईषद्विवृततेचेति ईषत्स्पृष्टत्वमित्यर्थः यणाभेति यणामीषत्स्पृष्ट
त्वस्य तस्यापि व्यापकधर्मस्य सत्तेन यकारस्य चवर्गेण रेफस्य टवर्गेण सावर्ण्यापत्तिः तथा च स्थानोभ्यवप्रयत्नोभेपि यावत्साम्य
मेव विवक्षितमिति भावः अवितथ्यति न न्यकारगतानुनासिकस्य नासिकास्थानत्वेपि यकारस्य तत्स्थानताभावान्न तस्यानुस्वा
रेण स्थानतश्चोतयं किं तु जकारस्यैवेति स एव प्रवर्तते अत एव ज्ञजु. वेत्यत्र जकारः परसवर्णो नेति विवरणे उक्तमित्यरुवेराह
आदाविति तेन यरोनुनासिक इत्यत्र वर्णग्रहणापकर्षेपि वत्सर्वत्र इत्यादौ णकारापत्तिर्न प्रयत्नभेदादिति [illegible] न न्वग्नेनैव विहृत

चिन्त्यमेतत् त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्त्यभावस्य नागेशस्य
संमतत्वात्

ससंहितादेशेतस्यासित्यनेनान्तरोण्यकाचोविहितत्वेनिदीर्घोऽदुर्वोरश्वतिवेन्न अग्रश्वतिष्यद्भिर्देशेनोत्तराकारस्यमूलतयवसंहित
वि॰ तकल्पनात् यतजष्ठानुनासिकेक्षिति ननुयनेकृतेजशत्वमपवादत्वात्बाधितात्ऽनुनासिकेवोत्तरेगितात्द्वापितामधुभावेनक॰
८ श्विदोषश्त्यरुवेराह वस्तुतइति परत्वात्जश्वेति नवभ्यइतिवत्तेजस्त्वा ननुनासिकत्वयोरपवादः तोतेवरितार्थत्वात् तत्रतसोम
९ घ्यतर्थेइत्यनेनमतात्जश्त्वापशमेः इदमुपलक्षणमधिकारत्वाभावेयोमानित्यादौतल्लोपापायपत्तेः अतएवनमनेति अतएववा
क्यभेदेनान्वयादेव तन्निषेधेऽसित्यतनिषेधः यदेकवाक्यतयान्वयेतअदसोमेरित्यादिनाऽसित्यतविशिष्टस्यमतस्यविधाने
नमनेइत्यनेनापितयाविधस्यमतस्यैवनिषेधात्यतेनामनेत्यत्रमतानापत्तिः असित्यत्वस्यप्रायान्येना विहितत्वेनतन्निषेधा
योगात् शास्त्रप्रवृत्ताविति तेनाग्नीइतीत्यत्रप्लुतेप्रहतेपितस्यासित्यत्वात्प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तिः अंतरंगत्वादिति पूर्वत्रासित्य
निमित्तकत्वादित्यर्थः वस्तुतोऽस्यांतरंगशास्त्रार्थत्वाभावात् उदाहरणाभावाच्चसंगतमेतत् सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यसे॰
भावनायोंत्रेपादिकस्याप्रवृत्तेः अग्नीइतीत्यादावपियथोद्देशपक्षाश्रयणेनप्लुतात्पूर्वमेवप्रगृह्यसंज्ञा शास्त्रप्रवृत्तौनिया
मकमिति पूर्वोक्तत्वणोप्रगृह्येतिसूत्रस्यवक्ष्यमाणशेखरदिशोपपत्ते सोदीर्णमिति सोविलोपेचेतिसूलोपः उदीर्णइ
तिऋगताविति सोन्त्यपूर्वस्यरूपम आत्मोतःकरणमिति इदमसंगतं आत्मपदस्यजीवपरत्वेबाधकाभावात् इच्छ्येत्य ८

इदमसङ्गतम् सांख्यरीत्याशेश्वरस्य प्रवृत्तत्वात्
तन्मते कर्तृत्वप्रवृत्त्यादेरनात्मधर्मत्वात्

त्नयत्वेति इच्छायोमन्वोयत्नोयास्मिन्निति विग्रहः तथा च विवत्स्येत्येतत् यत्नेनेप्सितस्योपलक्षणमिति भावः ततो यत्नविशेषे
णेति इदमेक एव यत्नः कार्यजनको वर्णनाशकश्चेति परः सन्निकर्ष इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धं तस्मात्तेनैव यत्नेनेति वक्तुमुचि ४२
तम् औपाधिकभेदाभिप्रायेण वा कथंचिद्योज्यं वायुप्रेरणारूपमिति अल्पवायुमहावायुप्रेरणारूपमित्यर्थः अविवदेति
कार्यानुपयोगित्वमित्यर्थः अत एवेति पूर्वं ताभावादेवेत्यर्थः तथा च वर्गेष्वाद्यास्त्वाद्य एव यमा इति शाखी न विवरणे तत्स्मर
णार्थक तया योज्यमिति भावः ननु राज्ञामन् ज्ञामित्यादौ श्रुते तस्मात् यमेन व्यवधानादिति चेन्न अशरीरे यमे श्राङ्गरित्यादि
वचनेन यमादीनामशरीरत्वात् व्यवधानस्य किंचित्करत्वात् अयोगवाहा इति द्वितीयवर्तमर्थे यममित्रा इत्यर्थः जिह्वामूली
य इति उपध्मानीयस्य स्थानकथनेन उपध्मानीयोप यमो सो जिह्वा शूलेन वकारार्थं कथं विद्रवतीति भावः यमादीनामिति
आदिपदेनानुस्वारविसर्गौ अत्र च यमानुस्वारयोर्नासिकास्थानकथनं अयमपि च ग्रहणं किमर्थं नासिका व वर्णोऽनुनासि
क इति यत्र यमानेय मानुस्वाराणामेव प्रसज्येत इति भाष्योक्तदिशा मानव ग्रहणं आहुतिबोधनाय आदेत इति एकः कचेति
कप्रत्ययान्तो देत स्ततहाप् नित्यस्त्रीलिंगोयम् अतस्याभिमसे उतमिति शिदाबाधानुरोधादिति भावः यतेन विश्वपाशब्द
दादेतते ईषत्स्पृष्टमेतस्यानामिति निर्देशासंगतिरित्यपास्तम् स्पर्शोऽष्मणोरिति मातृकापदस्यैव नाजझलावित्यादिनिर्देशेन

वि॰ ९ १

त्ति वझयोः सावर्ण्याभावे हस्य स्थाने झः पूर्वसवर्णेन स्यादिति भावः अशक्यत्वे स्यादिति इदमयुक्तं अयोगवाहानां दीर्घादीनां सा
नुनासिकयवलानां ङः स्पष्टमेव नकङकारस्यापि ष्टत्वकारयोश्चासत्तापत्तेः अक्षरसमाम्नाये एषामनुपदिष्टत्वात् यत्रोक्तं सूत्रस्य
मनुपदिष्टस्यत्वकथं विज्ञानं शाक्यमिति भाष्यं तु वेदलोकसाधारणेन सावर्ण्यानित्यत्व ज्ञापकतायोगात् न वस्थाने तरतमसूत्रेण
निर्वाहः वकारस्य स्थाने लृकारस्वरूपसंप्रसारणापत्तेः तस्माद्दकारस्य लृकाराभावाय वर्णोपदेशे लृकारपाठ इत्येवं तत्त्वं इत्य
गत्नुबेयत्नेति गम्लृ सृप्लृ गतौ पञ्चभ्राज्यदीमावित्यादौ अकारस्यो ह्यत्वमिति एतच्च प्रकृतानुपयुक्तत्वाड्ड्येयं यकारशकारादी
नामिति अन्येनाकारहकारयोरादिपदेन ग्रहणमित्याहुः अत्रादि शाब्दग्राह्योऽवितत्त्वमिति केचित् यत्तु ष्पे केषामिति निर्देशादिका
रैकारयोर्न सावर्ण्यं न त्वकारहकारयोः सावर्ण्यं शिवो ह्येकइत्यादौ हा शिवे त्येवमित्येऽतो रोरितिवर्थं नस्यान्नयोरन्येत्याशंक्याह
ह शिवेत्येवेति तथा च अकारहकारयोरपि सवर्णसंज्ञासत्वादाकारे परतो पि ह शिवे त्युतेप्राप्ते [illegible]
[illegible]
ह्रस्वाकारएव तिनियमार्थमतो रोरिति सूत्रमिति भावः अत एव भाष्ये इति आकारप्रश्लेषादेवेत्यर्थः अणुदित्सूत्र इति तेन संज्ञाः
याः संज्ञिनः पूर्वमुच्चारणेन दोषाय तस्याप्यवादेय एतादिसूत्र विते भवति एतत्परिभाषाज्ञापकमिति स्थालीपुलाकन्यायेनैकदे ९

ग्रहणमन्येतेतिबोध्यं इष्टग्रहणेतरं वाह जातिपक्षेइति अप्रत्ययइत्यस्याविधीयमानार्थकत्वेऽजातिपक्षआश्रयस्य निषेधो न स्यात्तत्रने
तरस्येति न्यायात्तस्य पर्युदासत्वाच्चेति भावः परात्वमिति तथा चाणुदित्सूत्रे ग्रहणमेव कार्यं हयवरट्सूत्रस्थमथ्या किमर्थमेत
स्यानामएरङ्गपदेशः क्रियतइति भाष्येनेकदेशयुक्तिरिति भावः सवर्णस्येति चका[illegible]रादसवर्णस्यापीत्यर्थः स्यादित्यतआ
ह वैभिन्नक्रमइति ग्राहकसूत्रपवेति एतन्नियमपरेतपरसूत्रेपि बोध्यं इतितनपक्रमिति तपरसूत्रेऽणपदान्वहेनानपुक्रमेवे
तत् सूत्रपरेणाणग्रहणेउरण्रपरइति तपरकरणेमाष्योक्तमपिज्ञापकबोध्यं तदुपपादनप्रकारस्तु कौस्तुभप्रभायां बोध्यः नप्रा
प्नोतीति अत्रहेतुर्व्यक्तिपक्षेतत्रत्यात्रत्यक्तोभेदेनेत्येतावानेव वारितार्थ्येनेसंनत्वग्रणग्रहणसार्थक्यप्रदर्शनपरः नन्वायवर्णे
पुरणिनत्वादौ कथंग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः व्यक्तिपक्षेपाणिन्युच्चारितस्यात्तरसमाम्नायस्याभेदात् इत्यतआह णकारादिविन्हेने
ति नन्वादिरेत्येनेत्यत्र सहग्रहणात्समुदायस्यैव संज्ञात्वे तथा चाणित्यत्राकारस्य निरर्थकत्वात् कथं तत्राणुदित्सूत्रप्रवृत्तिरित्यतआ
ह तत्रत्वेति नन्वपस्थितस्यानुच्चारितत्वात् कथं प्रत्यायकत्वमतआह उच्चारिताभेदेनेति नन्वेवं वनकारादिविन्हेनेति पूर्वग्रंथोऽ
संगतः अणपदेन वर्णसमाम्नायस्यानामेवोपस्थितेः आद्यावर्णोपस्थितेरितितत्र असंगतमनुपयुक्तं च तस्यानिरर्थकत्वेना
नुपस्थापकत्वात् इति चेत्र प्रत्याहारघवर्णोणकारादिविन्हेनात्तरसमाम्नायस्योभेदग्रहणं विनोच्चारिताघवर्णाभेदेनात्तरसमा

वि॰
१०
10

स्यापरस्यग्रहणासंभवश्चानापाद्यात् प्रकृतेरिति अस्य चाविभ्यादौ ऌवर्णेन रेवाह प्रत्याहारघटकेति तत्रहेतुमाह उच्चारितस्ये
वेति अणा ग्रहणे चेति चेन नाज्झलाविति सूत्रसंग्रहः ननु ऋऌवर्णयोः सावर्ण्ये पि ऋकारेण ऌकारग्रहणे विभिन्नजाति॰
त्वात्सावर्ण्ये न स्यात् ऌकारस्य तस्याकः सवर्णे दीर्घ इत्यस्यादित्याशंक्याह ऋऌवर्णयोरिति ननु समानजातित्वादेशे सावर्ण्याभा॰
वात् ह्रोतृ ऌकारस्य तत्र सवर्णे दीर्घो न स्यादित्यत आह एतद्यतिरिक्तेति तथा च सावर्ण्यमपि समानजातिताव्यापकता
त्समानजातितादेशेनैवातिदिष्टमिति भावः ननु ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यस्य विधानेन पृथगनुबंधकरणेन कस्यानित्यत्वेनाप्यमित
तत्राह पृथगिति सूत्रपदे इति पाठः वाक्यपदे इति तु अपपाठः अनन्वयात् तस्य सर्वस्येति संयोगांतलोपादेः शाहबोध्यावर्णेइति
इदमयुक्तम् स्थानिनः सवर्णापकत्वात् इण प्रत्याहारे ऌतेवोऽघटकत्वापत्तेस्ततः परस्य षत्वानापत्तेश्च भाष्यप्रामाण्यात्परकरण
त्वत्प्रत्याहारः स्वबोध्यसमकालग्राहक इति तत्त्वविते संयोगांतलोपव्यवहारस्येति इदमयुक्तं आकडारादिकारादन्यत्र संज्ञयोर्बाध्यबाध
कभावाभावात् न च स्वतो विरोधरहितयोः संज्ञयोर्बहिरंगतयोर्बाध्यबाधकभावे पि स्वतो विरुद्धयोस्तद्बहिरंगतयोरपि सोस्त्येवेति वाच्य
ये संकोचे मानाभावात् किंच तपरः षण्णां संज्ञा अणुदित्हादशानां संज्ञेत्यनुदक्ष्यामः सवर्णग्राहकतातात्कालिकसवर्णग्राहकतयोरवि
रोधेन व विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तिः एतेन गुणानामभेदकत्वेन नवकाशता हायस्तत्रिमणे पिओप्यपास्तः तस्मादणा ग्रहणानुपपत्ति १०

यमार्थेऽध्वायेऽप्युक्तः गोतोऽग्निदित्यादौ न तकारोच्चारणसामर्थ्यात् अकारो विवक्षितः सिद्धान्तपदेऽपीति इदं गुणानामभेदकत्वेन
नवकाशत्वाद्बाधयत्विति सर्वग्रन्थेन विरुध्यते तत्र विधित्वमंगीकृत्यानवकाशत्वाद्योक्तेः पंचमीसमासाभावेति पञ्चम्यन्तः पञ्चम्याजि
तिसूत्रे किं दकारेण योजनं अथ किं तकारेण यथासंदेहार्थे तकारो दकारोपीति भाष्यस्य पंचमीसमासतद्भाववादिपरतया कैय
टेन योजितत्वात् तदनुसारेणेदं न तु पंचमीसमासस्य पाक्षिकत्वाभिप्रायेण थकारस्थानिक इति इदमप्युक्तं दकारेऽपि पंच
मीसमासानाश्रयणेनादोषात् त्रिमात्रचतुर्मात्रव्याहतय इत्युक्तः पाठः अत्र विस्तर इति इति मंजूषादौ विस्तरः तत्पदार्थः
वस्तुतस्तत्पदपदार्थयोस्तादात्म्यमयुक्तं वह्निरित्युक्तेस्त्वेऽनुपपत्तेः न च भेदाभेदयोरंगीकारेणोक्तदोषनिस्तारः भेदमात्रांगी
कारेणोक्तदोषनिरसनोपपत्तौ अभेदांगीकारे मानाभावात् रामेतिनिर्द्दिष्टं नामेति लक्षणयाऽर्थपरे आदेवो हस्तिपदाभिन्ना
इति वाक्यार्थस्याप्युक्तत्वात्तथा सति शक्तिग्राहकतानुपपत्तेः अभेदस्य तयासंसर्गत्वानंगीकाराच्च तत्पदाभिन्नत्वेन तच्छक्तता
नुमानात् परंपरया शक्तिग्राहकत्वमित्यपि न हस्तिपदाभेदस्य शब्दान्वयतयोः सहचारग्राहकमानाभावात् तयोर्व्याप्तिग्रहासं
भवात् हस्तिसूत्रे भाष्यसंवादात्संबंधसंसर्गभावस्यैव वाक्यार्थत्वोक्तेश्च तद्भाष्ये चोपपादयिष्यामः तस्मादादेवो हस्तिपदवाच्य इत्ये
ववाक्यार्थः आदेवो हस्तिपदस्य वाच्यवाचकभावसंसर्गमर्यादया मानांगीकारात् न च समानविभक्तिकनामार्थयोरभेदेनैवान्व

वि॰
११

यद्वनिष्पत्यनिभंगः प्रतीतपदार्थकतदर्थयोरभेदान्वयः अप्रतीतपदार्थकतदर्थयोस्तु वाच्यवाचकभावेनान्वयः निष्पत्त्यंगीकारा
त् तदुक्तं भाष्ये इदं त्वल्पविषयः समानाधिकरणैकविभक्तिकत्वेन द्वयोर्मतद्वतिकयोर्विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा
तैवैतत्स्याद्विशेषणविशेष्यश्रुतितश्चनद्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्विशेष्यविशेषणभावो भवति नवा देवदत्तः प्रतीतपदार्थकः
तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेवेति वाच्यवाचकत्वेपीति सर्वार्थवाचकत्वेपीति सर्वस्य शब्दस्य सर्वेर्थेसंकेतयितुमशक्यत्वादिति भा
वः सामान्यतस्त्वप्रयोजनमिति पटशब्दो जातिमद्वाचकः शुक्लार्थस्य वाचकश्चेत्वेद्वयेणशक्तिग्रहेपि घटपदे न घटत्वविशिष्टार्थो
बोधात् प्रकरणादिति प्रकरणस्य स्वविषयविषयकशाब्दबोधेहेतुत्वात् अन्यार्थोग्रहणमर्थमित्येतत्पक्षोड्डीनि सं
पूर्णसंज्ञाशब्दोपस्थितेरेवेत्यर्थः एतेनेति उक्तभाष्यविरोधेनेत्यर्थः भ्वादयो धातवः कालसंबंधाभावेनेति तथा च काल
परिच्छिन्नत्वेक्रियात्वेन सुसाध्यत्वात् क्रियायामेवेति कालाः परिमाणिनेति प्राचीनग्रंथेषु स्फुटं एतेन न तावद्धात्वर्थत्वेक्रिया
त्वेक्रियावाचित्वे ज्ञाते सति धातुत्वज्ञाने धातुवाच्यत्वेन क्रियात्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् नापि लिंगसंख्याकारकानन्वयित्वमिति
याततत्त्वेनोक्तदोषानिस्तारात् नापि साध्यतयाप्रतीयमानत्वं तत् धात्वर्थेन धातुसनिपातार्थेन तद्भावस्यच शब्दैकनिर्णय
त्वादितथात्वे साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वस्यापि धात्वर्थमात्रवृत्तित्वसमर्थनसंभवाद् अभिव्याप्तेति शाब्दोध्याहारइतिभावः विप्रादि ॥

वदिकेति विश्वीत्यास्वरण इत्यस्मात्कर्त्तरि के रूपमितिभावः इत्यर्थेवोधनायेति अर्थभावः क्रियेतिल्युमन्त्वतीयान्ते योगइतिपदोत
रस्याध्याहारः स्तोमुनेत्यादिवत् सूत्रस्थयोगपदेचार्थशेषाव्यजेने प्रायन्वयिपारार्थपरेविषयसप्तम्यन्ते तथाचक्रियया युक्ताः प्राद
यः स्वान्वयिक्रियाविषयेक्रियावाचके प्रतिउपसर्गसंज्ञकाइति विगताः सेवकाइतिपाठः अभेदविवक्षेति इदंशावामनुरोधेनस्व
मतेतदभावस्यवक्ष्यमाणत्वात् सोतग्रहणइति निसस्तपतावित्यादौ पवत्वकृतममसित्यमिति कृतमसिद्धमिति इदमयुक्तम्
इणनिष्ठायामिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् तथाहि इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमर्थं नित्यार्थमारंभः नैतदस्ति प्रयोजनम्
सिद्धात्र विभाषा निरः कुषइत्यनेन तत्रारंभसामर्थ्यान्नित्योविधिर्भविष्यति नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोति किंकारणं यस्यविभाषेति
प्रतिषेधात् तत्रारंभसामर्थ्याद्धि भाषालभ्येत पुनः पुनरिड्ग्रहणं दिडेवेति इण्निष्ठायान्तत्र पडपाये विभाषा तडपायेः प्रति
षेधइति भाष्यकृतासिद्धांतितत्वात् निरः कुषोनिष्ठायायस्यविभाषेति प्रतिषेधेपि निसः कुषोनिष्ठायाइडसंभवेन निष्कुषिते निः
कुष्टमिति रूपद्वयस्यासिद्धौ नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोतीति भाष्यासंगतेः इड्ग्रहणे क्रियमाणे पुकारीनेडविकल्पापत्त्या पुनरिड्ग्रह
णदिडेवेति भाष्यासंगतिश्च उकारीत्याविकल्पप्राप्ताविण्निष्ठायामिति सूत्रवैयर्थ्यंच तस्मादिण्निष्ठायामिति सूत्रारंभसामर्थ्या
दुक्तभाष्यप्रामाण्याच्च यत्रकृतस्यासिद्धत्वंसिद्धत्वंवातत्र सर्वत्र सोतग्रहणे सांतग्रहणं व्यर्थमेवेत्युक्तं तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति ननु रेफांतउ

वि. १२

सर्वेकात्स्याधातोः कृप्रत्ययेषत्वाभावप्रसक्तिप्रयोगवारणाय स्त्रषामादिषुडसशाहपाटइतिवेत्र अपसृडःषुसृकइतिन्यासेरेफांतस्यरोःस

पीतिनियमेनविसर्गोऽशास्यासोनस्वेकात्स्याधातोरेवकृप्रत्ययविज्ञानेनादोषात् श्रुतकमानरोधादिति यद्यपिशाहस्वविरस्यधा

पाराभावस्तथापिशाहृवोधोत्तरकालिकोवोधृणोशतियतिकमोयमिमदोषः व्यक्तिपक्षेतलत्वभेदेनलक्षणभेदाक्कविल्ल त्किंचि२

क्षणेविधिसूत्रेनप्रवर्तनेइतीहसिद्धांतसूत्रेनकर्तव्यमितिकैयटोक्तमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपीति स्वंरूपंश

ब्दस्य कल्पितान्वयव्यतिरेकेति पदस्याविडत्वेनतत्रप्रकृतिप्रत्ययान्वयव्यतिरेकौकल्पिताविनिभावः ईहलपचोरिति नात्रशब्द

स्वरूपग्रहणसंभवः तस्याकारासंभवात् प्रकारतयाभासमानस्येति नसोऽस्तिप्रत्ययोलोकेयःशब्दानुगमादृतेइत्यभियुक्तोक्त्याः

ग्रेधेशब्दवोधेशब्दस्वरूपस्यप्रकारतयाभानाभ्युपगमात् येनविधिःसर्वसंमतत्वादिति उपलक्षणमेतत् विधिरित्यस्यानन्वयापत्तेः

अर्थाधातोर्येनविधयतइति अत्रैवेत्रसमशीलोधातुः संग्रामसमशीलस्त्वयतहस्त्यादिसमशीलः अनुसेनापतिसमशीलस्त्वाचार्यः हस्त्य

श्वादिभिर्विधयतइत्यत्रसेनापतिःकर्ता तत्रयथावैत्रस्यसंग्रामोत्पत्तौहस्त्यश्वादयःकरणमेवंधातोर्यड्डत्पत्तावघ्रकरणे यत्रधातावेतेऽश्रुत

त्रैवयतउत्पत्तेः भाष्येउदाहरणांतरंचदेवदत्तस्यसमासःशरावैरोदनेनवयज्ञदत्तःप्रतिविधतइति अत्रमेनचाम्यस्येत्यस्याधाधातोर्विधि

रित्यर्थः नत्वसेनवाप्यस्येत्यनेनकार्यसंबंधिमित्रस्यैवकरणत्वसत्वेऽपियास्मिन्यरतःकार्यंतस्याकरणत्वेकथंदर्शिते नवाप्यस्यातिसे १२

बंधसामान्यषष्ठ्या धातुप्रातिपदिकयोः पंचम्यंतार्थयोरिव सप्तम्यंतार्थस्यापि संग्रह इति वाच्यं अन्यस्येत्यस्योद्देश्यतार्थकषष्ठ्यंतत्वेन
प्रत्ययविधौ पंचम्यंतार्थस्योद्देश्यत्वेन प्रत्ययविधौ पंचम्यंतार्थस्योद्देश्यत्वे न तेन न स्य संग्रहेपि सप्तम्यंतार्थस्यासंग्रहादित्यत आह अन्य-
स्मिन्नित्यस्यापीति न तु सप्तम्यंतार्थस्याकरणत्वेपि तदपवादो यस्मिन्विधिरित्यपि सप्तम्यंतेन प्रवर्तेतेति वाच्यं सप्तम्यंते विना तस्यावि-
षयाभावात् साक्षात्कार्यनिमित्तस्य विशेष्यस्यैवाकरणबोधनात्त्व अन्येत्वविधिरिति कर्मणि किः तदंतस्येति संबंधिन उपादानं
सेत्यध्याहारः तथा चायं सूत्रार्थः यत्संबंधी यो विधिर्येन कार्यं यत्करणकं तदंतस्य तस्य बोध्यमिति अचो यदिति धातुसंबंधी यद्विधिर
चूकरणक इति तदंतस्य धातोः संबंधी स बोध्यः तदंतस्येति संबंधसामान्ये षष्ठ्युक्तमिति प्रत्ययविधौ प्रकृतेरादेशविधौ स्थानिन आगम
विधावागमिनः संग्रहः तथा च देवदत्तस्य समाशेशरावैरोदनेन ययथायज्ञदत्तः प्रतिविधत्ते यथा धातोर्येन सवाशणाद्विधत्ते इको
यणित्यादौ तु न तदंतविधिः यत्संबंधी विधिर्येन करणकः स तदंतस्य तस्येत्यनेन कार्यसंबंधिभिन्ने करणे एव तदंतविधिः प्रहतितज्ञा
भात् इदं च कार्यसंबंधिनो व्यधिकरणविशेषणे करणे न प्रवर्तते कार्यसंबंधिनः करणतासंभवात् एवं यत्र कार्यसंबंधिनि समाना
धिकरणतत्वमसंभवी तत्रापि न तदंत विधिः एवं च तदंतस्येत्यस्याकिंवलात् समानाधिकरणविशेषणरूपमेव करणे पर्यवस्यति
तयोरकरणत्वे दर्शितमिति मूलोक्तं तन युक्तं इकइत्यनेनानिकोबोत्यनेन हल्परके कम्प्याहत्रिकरणतसंभवात् तत्र्वोनरंगता

स्समानाधिकरणमेवेत्यपि न शब्देनो विशेषणमित्युक्तौ स्यन्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणेनैवेति कथं विज्ञायेत येनेति शब्देन हि करण

वि॰ मेवात्रोपात्तम् अन्तरङ्गत्वमपि अन्तरङ्गत्वेव पञ्चद्वयोर्ग्रहणसंभवः किंत्वन्तरस्यैव तत्र ह्यन्तरस्य ग्रहणे नियामके शब्देन तद्द्वयो

१२ रपि ग्रहणसंभवेनान्तरङ्गम [illegible] नियामकसद्भावादिति शब्दस्यैकार्थकत्वेपि प्रतिलक्ष्यं तत्प्रवृत्तेः समानाधिकरणेन

13 प्रायेण तदन्तविध्युत्तरकालिकसंभावनासमधिगम्यतां विशेषणत्वस्यावोपरित्यादेरनेकान्तत्वापि प्रवृत्तेः तदन्ततत्संबंधिते वात्र

परंपरयापि बोध्ये तेनोत्तमप्रत्ययादिस्पन्द्रहेवैव साक्षात्कार्यसंबंधिते ऽङ्गस्य परंपरया न यागात्र दोषः एवं तथा विशेषणत्वयोग्यता

तापीत्यसंगतं समानाधिकरणविशेषणत्वस्य तदन्तविधिप्रयोजकतायाः तत्राद्यत्रास्पर्शात्वादिति दिगित्याहुः तस्येति पाठ्यमि॰

ति ननु व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धे रिदंव्यर्थमिति चेन्न वनोरवरीणीत्यादौ व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि

केनेति निषेधात् शब्दमात्रप्रातिपदिकेति ननु किमिदं शब्दमात्रेण न तावदानुपूर्वी विशेषरूपेणोपादीयमानत्वं ऋष्ये

धकहल्लिङ्गरूप्यव्यवहाराक्षत्वजनपदनदव्योन्य द्विगोरेत्यादौ तदन्तविधिनिषेधानापत्तेः नापि यथा कथंचिदुपादीयमा

नत्वं उगिद्ग्रहणे ग्रहणेष्वपि निषेधापत्तेः नाप्युगिद्ग्रहणाभिमतं उगिद्वर्णेः इति तेकदेशानुवादस्तत्र ग्रेथासंगतेरिति चे

न्न प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मेण प्रकारेणोपादीयमानत्वमित्यर्थे न दोषात् प्रत्ययग्रहणेति सोप्येतन्मूलः इति भावः वाचनिकः १२

सइत्यत्र विरामोवसाने वर्णानांनित्यत्वाद्भावासंभवादाह उच्चारणेति वर्णेवदिति यावद्रूपस्यविहितेतावतीवागितिश्रुत्यावर्णा
नांसर्वदेशकालवृत्तित्वेन देशिककालिकक्रियासंभवादितिभावः परःसन्निकर्षइति वर्णयोर्वर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालव्यवाय
स्यानियतत्वेनतदधिककालव्यवायरहितत्वमेवपरःसन्निकर्षशब्दाभिप्रेत्याहसमभावसिद्धेरिति संहिताधिकारइति तयोर्द्वावपिसंहि
तायामित्यधिकारस्यार्थः विषयभेदइति इदमत्रोक्तं तदुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेतेनत्व तदुद्देश्यतावच्छेदक
व्यापकोद्देश्यतावच्छेदकत्वं वाव्याप्यत्वेतेनत्वं यथाद्वितीयकावृद्धिर्वचनमुद्देश्यतावच्छेदकमजादित्वात्तत्वम् यथैकाचोद्विर्वचनोद्देश्य
तावच्छेदकेयात्वतमात्रं नवतथाप्रकृते अवसानसंज्ञोद्देश्यतावच्छेदकं वर्णोच्चारणाभावत्वं संहितासंज्ञोद्देश्यतावच्छेदकत्वं तत्ववा
र्णयोरर्धमात्राधिककालकृतव्यवधानराहित्यमितिकथमनयोर्व्याप्यव्यापकभावः किंवात्रसंज्ञाभिन्नस्थलेयथातथास्तुतयोर
पिव्याप्यव्यापकभावःसंज्ञयोरेकसंज्ञिकत्वेएवव्यापकत्वं अतएवराजपुरुषइत्यादौसमुदायगतमसंज्ञयाराजन्शब्देपरत्वव्या
घोन अतएवोत्तरपदत्वेवेतिवार्तिकप्रत्याख्यानावसरेऽजादिसादिपूर्वभसंज्ञेभवत्येतद्दृष्टकेयदास्तितदपिभसंज्ञकमित्या
करेउक्तं किंचाऽशक्तानुद्धौवाक्यैकदेशोवाक्यप्रयोगइतिन्यायेनप्रयुज्यमानेऽवसानसंज्ञावरितार्था एकवर्णात्मकत्वेनवर्णा
द्वयासत्वेनसंहितासंज्ञायाअप्रवृत्तेः तत्रावसानसंज्ञाफलेनर्णग्रहणसत्त्वेननासिकप्रवृत्तिरितिदिक् स्वशास्त्रसंज्ञामात्रेति

उदमप्पश्चके पवेसति गुरुलघुसंज्ञयोरपिबाध्यबाधकभावानापत्तेः तयोरपि तच्छब्दशास्त्रादिप्रसिद्धत्वेन लोकविदितत्वात् नवेत्राप
वि॰ त्तिः वेपुशब्दस्य शास्त्रान्तरेण इहेदेल त्वल्दरेषूर्वमिति पूर्वेनिपातस्याविदलणदित्यादौ दीर्घोलवोरिति दीर्घस्य वानापत्तेरिति दिक् समित्तिः
१४ ते लघुः प्रकारेणेति ननु हापः कपोवापकारेणेत्यर्थः शास्त्रिमसेति शाब्दाडपस्थितस्यैव शब्दबोधेन्वयात् अन्यथा घटस्मानये
15 त्युक्ते समवायसंबंधेन घटशब्दसंबन्धितयोपस्थितस्याकाशस्य शाब्दबोधेन्वयापत्तेः द्वारमित्यादौ तु अपि येहीति शब्दस्यैवाऽध्याहार
नन्वेवं ल्यब्लोपेस्य निर्विषयत्वे प्रान्विताभिधानवादांगीकारात् सहेवेदं सर्वादीनि सर्वनामानीति सूत्रे भाष्येन व्याहितेदं संज्ञाकर
णे पाठविशेषणमिदं सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि संज्ञोपसर्जनेतिविशेषणेन तिरोहिते यद्येवं संज्ञाश्रयं प्रकार्येत न सिध्यति
सर्वनाम्नः स्मैश्रवणं ग्रहणेन तत्र विज्ञास्यते सर्वेषां यन्नाम तस्माडमरस्याङ्ङः स्मै इति यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति एते
षां च शब्दानामेकैकस्य सविषय इति केयटस्तेषां वा पीति ततश्च सर्वादिसंज्ञोदनाद्यादौ चोदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति
सामानाधिकरण्यादन्यानि सि गौरी ब्राह्मणतरेति नेदं परिनिष्ठिते किं तु शब्दसाधनाय कल्पितमलौकिकमेव परिनिष्ठिते तु गौ
री शब्देप्युवज्ञाभावापत्तेः ननु च संज्ञायां नदं त विग्रहाभावेपि प्रदेशेषु तदन्तविधौ च नहु कदोषत्वादत एवास्येत्याशंक्याह एतन्निषेधा
ति उदमप्पश्चके संज्ञाविधौ तदन्तविग्रहभावेन हृषेत्याज्ञापितं तदन्तविधिः हृदयस्य हल्लेखलेग्रहणे न समस्यन्ते प्रत्ययग्रहणेन १४

दंतविध्यभावज्ञापनात्संज्ञाविधौ तंविधौ तु ग्रहणेप्यत्र तु न स्यादंतविधिर्वीरः समस्तंत प्रत्ययग्रहणाभावेनोक्तनिषेधाप्रवृत्तेः किं
वमहद्भ्यस्तस्य प्रत्ययसाधारण्यं तया प्रदेशे तदंतविध्यभावेने ह्रदेन्त् द्विवचनमित्यादौ संज्ञाविधावितिनिषेधस्फुरितार्थ इति कसामर्थ्य
मित्येषादिकं इत्याधप्रवृत्तेरिति यद्यपितदंतोशाग्रहणावपिप्रत्ययेशहस्ममाणेयस्यात्मस्यविधिस्तदादीत्युपतिष्ठत इतिपरिभाषा
बलेनापिपदसमुदायस्यपदत्वेवारयितुंशक्यं तथाप्यनुवृत्त्यापिनिर्वाहप्रदर्शनपर्मेतत् सर्वस्यद्वे इति सूत्रेकैयटेप्येवमेवोक्तं नत्व
द्यानित्यत्वैकदेशविकृतन्यायेन स्थानिवद्भावेन वा प्रातिपदिकत्वे सुलभमतस्त्राह अत एवेति इदं सर्वमप्युक्तं प्रकृतिसत्वय॰
दितस्य यस्माद्विहितस्तदादितस्य व्यपदेशिवद्भावासाध्यत्वात् अवयवत्वनद्व्याख्यानतादितव्यवहारमात्रस्य तदतिदेशसाध्यत्वात्
अत एवासिद्धवत्सूत्रे भाष्येश्नस्य नश्यागत इत्यादावल्लोपस्यासिद्धत्वाद्यादेशाभावमाशंक्यव्याश्रयत्वेन समाहितं तद्दीत्यानासिद्ध
त्वेपि व्यात्मगतलत्वसुवर्णमादाययादेशसिद्धातदसंगतिः अत एव वचहरिशाहेनादेतत्वे ननु वे पूर्वादिनिः सप्तवीचेतिसिद्धे योगवि
भागो व्यपदेशिवद्भावेः प्रातिपदिकेनेतिपरिभाषाज्ञापनार्थ इत्याकरासंगतिरितिचेन्न सप्तवांदितिपूर्वेशाह्रस्य पूर्वावयवत्वावि
तात् सप्तवींदितस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वात् एवमेकगोपूर्वादित्यत्रापि पूर्वादित्यस्य सामर्थ्यात्पूर्वान्तादित्यर्थः अन्यथाव्य॰
स्त्यप्यापत्तेः इयन्मात्रमित्यादौ तेनरंगानपिविधौन्वहिरंगोल्लग्वाधतइति न्यायेनयस्यैतिलोपेबाधिताप्येवंमात्रकूप्रत्ययस्ततोला

वि॰ पत्रुतिनकश्चिद्दोषः एवमस्यापत्यमिरेर्ङ्वापत्यमायानइत्यादौप भिञ्जोश्चेतिफकश्चिद्धिरपिबोध्या ननुसमासवः फकश्चोतरे
१५ गतिमितविनाशकलुकप्रयोजकत्वाभावइतिचेत्सत्यं प्रक्रियायामुपसर्गसमानाकारइत्येतद्व्याख्यावसरेयस्माद्विहितइत्यनेनाप्र
15 धिकव्याहतिरेवननुन्यूनव्याहतिरितिशेखरोक्तस्थादिशोक्तस्थलेपुष्टदोषाभावात् नन्वेवंहरिषिणित्यादौसोपदत्वापत्तिः हलिसर्वे
षामितिनिर्देशेनसाम्पदायोरितत्रसात्यग्रहणेनवाधिकस्ययस्माद्विहितस्तदादेःसंग्रहसंभवेन्यूनस्यापिव्याहतिकल्पनात्
समनापतइत्यादौतपृथक्करणेनस्वादेःकाङ्‌प्रकृतिघटकत्वासंभवादधिकस्यसंग्राह्यत्वासंभवेनन्यूनव्याहत्यभावः एतेनव्याति
सइत्यादौनिङःतिङ्इतिनिघातोव्याख्यातःश्रसेतयस्यस्थानेसेइत्यादेशकल्पनाद्वाऽर्थवतएवादेशत्वादभावस्यानर्थकत्वेनादे
शत्वासंभवात् हरिषिणित्यादावेकाक्षिम्नित्यस्याभावेपिसोःपदत्वमकरीत्यावारपितेशकामित्येकस्मिन्नितिविषयमितिचेत्न सभा
सन्नयनशाह्नस्यहङत्वाभावायदविष्ठानेरिवाणेनत्वाभावायवतदावश्यकत्वात् समसहायेइति प्रसहायत्वेवमस्यैवप्रदेशभा
गघटकत्वे नन्वेवंकुंभकारेभ्यइत्यादौकन्मेजेतइतिसूत्रेभाष्येऽव्ययसमानाधिकरणमस्यैजेतत्वव्यपदेशभागघटकत्वेनासहा
यत्वस्यसूपपादत्वात् अनयवत्वेहइत्यादौव्यपदेशिवद्भावेनद्विवचनसैदत्वात्परस्मानं द्विवचनत्वसमानाधिकरणेदेतत्वेव्यपदे
शभागघटकत्वस्यतत्रसत्वात् एतेननिर्जीवत्वारपकाचइतिभाष्यमपियोजितंवेदितव्यम् यावनयतविशेषकाचूनव्यपदेशस्य १५

निजाव्यप्यमुख्येनेनतद्धटकेकारेमत्स्येयातवयववत्विशिष्टेकाचूनव्यपदेशाभावघटकतस्यसत्वात् ध्वनितेवेदमिति असहायेव्यपदे
शिवद्भावाप्रवृत्तिरित्येतन्मेयमित्यर्थः असहायपदेवेति यद्यपीयायेत्यादावपिअन्ययः सहायोस्त्येवतथापिप्रकृतिघटकः स्वसजातीयःस
हायोनास्ति एतावतैवासहायत्वव्यपदेशः एकाकीहयमारूढस्सजगामेत्यादौविजातीयहयरूपसहायसत्वेपितद्व्यपदेशदर्शनात्
तथाचार्थवत्ताव्यपदेशहेत्वर्थवत्वदमर्थवत्त्वरूढचरितासहायत्वेलाक्षणिकमितिभावः हलोनेतराः नन्वानेतर्यस्योपलक्षणत्वेएकः
स्यापिहलोहलेनतरानेतर्योपलक्षितस्यस्यादेवसंज्ञा उपलक्षणत्वेचसंज्ञिकोटयप्रविष्टेसतिसंज्ञितावच्छेदकमित्याशंक्याह विशेषणतया
एवेति विशेषणत्वेचसंज्ञिकोटिप्रविष्टत्वे यथोक्तमयुक्तमनेन सर्पज्ञानस्यभयकंपादिजनकत्वेसर्पस्यापिजनकत्वे सर्पादेरनेनवि
शेषणत्वसंभवेउपलक्षणतायोगादिति तत्रोपलक्षणत्वेचभयादिजनक यावतकत्वेति भयादिजनककोटिप्र
विष्टकत्वे वस्तुतस्तुतदनेनेतरोव्राह्मणेभोज्यतामित्युक्तेव्राह्मणेनेतर्येसत्यत्वतियोगिनमकार्यान्वयादर्शनात् ब्राह्मणेनेतर्यं विषयविषयि
भावसंबन्धमात्रेणादिप्रतियोगिनामुपलक्षणत्वमेव यत्रहिविशेषणतयोद्देशोनेनत्रविशेषणत्वमेवन्याय्यमितिन्यायविदः नहिव्रा
नेतर्यादिप्रतियोगिनांविशेषणत्वेक्वापिनान्विकानांसंमतं एतेनसर्पादेर्भयजनकतोक्तिरप्यपास्ता गुणस्यनेनेति इदमप्युक्ते
व्रीहयः संभुज्यंतेयत्रराघणवित्यादावुक्तनियमकामिवारात् यद्यपिघटपदोसंभुज्यतेयत्रेत्यत्रघटपदातिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतयाप्र

तीतिः श्रीहयः संयुज्यते येनेत्यत्र श्रीहीणामेव तथात्वमिति तत्त्वाप्यप्रकृते हलो विशेष्यत्वेन श्रीहयः संयुज्यन्ते येनेति वदेवद्ध्यवस्थापकत्वा नद्धुरि
वि· तेति हलन्तदस्योऽकथुतस्य नुरोधेन हलन्तदेतद्धृटितेऽलाक्षणिके स्यादिति भावः हलौ वहलश्चेति स्वरितत्वं संहितायामिति सूत्रस्य भाष्यप्रमा
१९ णेन द्विवचनबहुवचनान्तयोरेकशेषः शिष्यमाणे वद्धितविशिष्टहलो बहुत्वविशिष्टहलो वबोधकमिति भावः फलाभावादिति भ्रूया
16 दित्यत्र तत्स्कोरिति संयोगान्तलोपस्यातेनैव यास्मद्रस्तस्यानिहृतमितिति भावः इदमप्युक्तं मस्कैत्यादौ संयोगादिलोपापत्तेः अन्यतरस्यां बौम
स्नोर्मिदिति वार्त्तिके नजकारान्तस्यैव न सम्प्रवृत्तेः न च जकारे झलि परतो हयोः संयोगमाश्रित्य सलोपः स्यादिति भावः सडिन्त्यधिकारेण झलादौ
प्रत्ययएव तत्प्रवृत्तेः भ्रूयास्तामित्यादौ न हयोः सकारयोः श्रवणमिष्टमेव एवं च सतिष्यादिषु वर्णोऽसंयुक्तोऽखिल्याधाभिष्ठुकथ्यवहाराग्रपि
संगच्छते इत्येषादिक इति स्तवितेति अभिरितिका हकप्रत्याहारसंशयापत्तिरिति भावः वस्नतस्त्वलाखुनरेफलावजीदीगणवचना ना
देवोकालो ज्ञूस्थापदेशो न्ननेत्यादिनिर्देशो नापदेनपदान्ते कृताभावकल्पनेनादोषात् स्पष्टत्वापपरतस्त्वकृतेभवत्येव अस्विति
उपलब्धत्वामेतन् भाष्यप्रयोगात् अनयवावूसंधिग्रहणेन ग्रहणमबूकार्याणि यथास्वरितादयो भाष्यकाराणामभिप्रेतानो वप्रयोगाउपपद्यन्ते नितइदे
अल्पत्वस्यापि वेति इदंप्रत्येके संज्ञापदे समुदाये संयोगसंज्ञायां तवाके संहितायामविवक्षायां इति तउद्याणाक्केत्यदाहरणेषम् नव संहितायामविवक्षायोस
त्रिकर्षोऽभाव इति वाच्ये एवमपि तिनयोः इतीम उदाहरणसंभवात् अत्र हि संउडौ ... सतिमट्पयते लोपसंज्ञेति यथाद्वितीयसंज्ञाय १९

तन्नदोरोरीत्यादि संयिकार्योपयोगिनीलोपसंज्ञा यदि च संयिकार्ये कार्यिनं यानि निमित्तं तया विनोपयोगिनी संज्ञेति ब्रूषे तर्हि इहि संज्ञा
[illegible] त्वा भवति च सो विसोपेवेत् फलोपदत्य यदि च संयिकार्ये कार्यिनं यानि निमित्ततया विनोपयोगिनी संज्ञेति ब्रूषे तर्हि इह
द्धि संज्ञापि न तथेति वक्तव्या भवति च सो विसोपेवेत् फलोपदत्यन यो लोपसंज्ञापि निमित्ततयोपयोगिनी किं च लघुसंज्ञा न कथंचि
दपि संयिकार्योपयोगिनी यदि च गुरुसंज्ञाबाध्यतया तडप्यासः तर्हि पदसंज्ञाबाधकतया भसंज्ञाप्युपयुक्ता किं च स्वादि विति प
दसंज्ञापि माभ्यामित्यादौ संयिकार्योपयोगिनीति तदनुपन्यासो न्यूनता एवं टिसंज्ञायाश्चानुपन्यासे नापि न्यूनता एवं निपातसंज्ञा
पि न संयिकार्योपयोगिनीति सापि न वक्तव्या स्यात् एवं संप्रसारणसंज्ञा संप्रसारणश्चेति संयिकार्योपयोगिनीति वक्तव्या न यापि प्राये
ण संयिकार्योपयोगिनीनां संज्ञानां प्रकरणं प्रायेण समाप्तमित्यर्थात्र कश्चिद्दोषः शब्दरोक्तविशेषणेन त्वर्थ्यैव तद्धानेप्यनन्वगमा
दिति सर्वं सुस्थितं इति विषमखेदविहतौ शाब्दरव्याख्यायां संज्ञाप्रकरणं इको गुणवृद्धी संज्ञाकरणेनेति वृद्धिरादैजितिसूत्रे ऽदेङ्गुण
इति सूत्रे च वृद्धिगुणसंज्ञयोः संज्ञिविशेषे संकेतकरणेनान्यत्रोच्चारिताभ्यां ताभ्यां संज्ञिन एव प्रतीतेरित्यर्थः एवं संज्ञाशास्त्रप्रण
यनात् संज्ञासूत्रे संज्ञा शब्दस्य शब्दस्वरूपपरत्वेपि ततोन्यत्र संज्ञितमेव संज्ञिविशेषे ततः एवं शक्तिग्रहात् तदप्यनुवर्त्यैति गु
णवृद्धिग्रहणमनुवर्त्यैत्यर्थः अनुवर्तमाने च शब्दस्वरूपपरमर्थोपिकारान्तरोपादितिभावः एवं गृहीतशक्तिकस्य न शब्दस्वरूप

परत्वे किं तु यत्रार्थे संकेतस्तत्र तत्रैवेति नियमादिदमप्युक्तं इत्याशंक्य सनियमो ऽप्यसिद्ध इत्याह स्वादिष्विति नियमस्तु संज्ञाशास्त्रा
वि॰ पत्र संज्ञापदमनुवर्तते ऽङ्गिरस्यलप्य वेति भावः ननु संज्ञासूत्रादनुवर्तमानसंज्ञापदस्यार्थापिकारानुरोधात्स्वरूपपरत्वाङ्गीकारे ॥
१७ स्योतेतिसूत्रे ऽनुवर्तमानसंज्ञापदस्यापि तथात्वापत्तिरित्याशंक्याह स्योतेति इतिवार्थादिति इतिवार्थादित्युक्तः पाठः आ
17 घसोदाहरणे विभाषा यइति सूत्रस्य सोदाहरणे विभाषादिकसमासे इति तत्र हि दिक्शब्देन दिग्वाचकशब्दानन्तः पविहितसमास
सैव ग्रहणं प्रकृते तु मिदे र्गुण इत्यादावपि गुणशब्देन गुणसंज्ञकानन्तः परन्तकाम्पि विहित इति न प्रतिपदोक्तपरिभाषावसर इति भा
वः ननु लाक्षणिकत्वे विलंबोपस्थितिकत्वं प्रतिपदोक्तस्य त्वव्यभवदित्युपस्थितिकत्वं त्यदादीनाम इति वन्मकटित्वपस्थितिकं गुण
शब्देनाकारादेरविधानादित्युक्तपरिभाषयैवोक्तार्थिकया निर्वाहे तस्या भवत्युक्तार्थोनोचित इत्याशंक्याह धनितेचेति तत्र वेसंभा
षे संज्ञाविधाने नियमः संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः किं वक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्यमाने गोसते गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात
घ्यावधौः येघाः सइमामित्यादौ न दोष इति यदि वोक्तपरिभाषया निर्वाहः स्यात्तदा संज्ञाविधाने इत्युक्तप्रकारो ऽनर्थकः स्यात्तेन
मन्यामहे लक्षणप्रतिपदोक्तयोः मेडक्तपवार्थो भाष्यकृतो ऽभिप्रेत इति तदाहेति गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते इत्य
स्य गुणवृद्धी भवत इत्यर्थे के गुणवृद्धिपदे यत्र श्रूयेते इत्यर्थ इति भावः एवमवश्येत्रा ऽप्यजभवतीत्यर्थकानिह स्वदीर्घपदानियत्र श्रूय १७

१८ नेऽत्यर्थः एतेन गुणद्रव्ययोर्लक्षणे विधानेन तत्रैकपदोपस्थितिः स्यादित्यपास्तं अत एवेति तथा च भवेतिशालीयद्रव्यादौ वनदोषः अ
न्यथा पथ्ये औपगवीयद्रव्यादावेव तौ स्यातामिति भावः इत्यपास्तमिति नन्वतो गुण इत्यत्र गुण इति प्रथमोत्तपदेन प्रत्ययतश्चेति नदो
ष इति चेन्न हृद्येशापवदोष इत्यभिप्रायात् अत एव स्यादिति अपि परे इदेककारस्य विशेषणमिति भावः तदेतस्येति हृद्यिर्यस्य
त्यादौ तत्यच्छब्दसमभिव्याहारात हृद्यमिति विधेयनिर्देशात् हृद्यिपदस्य प्रथमोतत्तेपि न विधेयसमर्पकत्वनिर्णय इति एतेन गुण
हृत्योर्विधेयत्वस्य वाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वेन तदुत्तरमेवासोपस्थित्या लोत्यसोत्यस्यापि तदुत्तरमेवोपस्थित्यात स्यानेन वा
यः स्यादित्यपास्तं वाक्यार्थबोधात्पूर्वमपि यच्छब्दसमभिव्याहृतप्रथमोतत्वेनमिदं गुण इत्यादौ गुणपदस्य विधेयसमर्पकनिश्चय
संभवेनास्य लोत्यपरिभाषातः पूर्वमेव प्रवृत्तेः प्राप्ते तौ तत्रारंभसामर्थ्यादिति नव्यहलोप मामित्यादौ तद्विरितार्थे लोकेऽपस्थिति
क्रमेणान्वयस्य क्रमतया तेनैव निर्वाहात् सेत्यानिर्देशे शुलोकन्यायेन सिद्धे यथासंख्यसूत्रे भाष्येऽउक्तत्वेन सेत्र्या इहैनव निर्दे
शे एतत्सूत्रारंभसामर्थ्यं नैव क्रमेणान्वयस्य व्यक्तव्यत्वात् लोकेऽस्य वमिति समुहयोरन्वयबोधोत्तरेऽनः प्रत्येकान्वयविवक्षया
प्रयोगोऽसाधुरिति भावः तथा च तीर्णदक्ष्याब्धिलेक इति प्रयोगोऽसाधुरिति केचित् अन्ये तु राजा विषयनैदेवदत्तयज्ञदत्ताविव
क्तेनेत्या यतेकस्याजायतेनेकस्यावय इति भाष्यस्वरसात् द्वंद्वगर्भे बहुव्रीहावर्थस्य समूहस्य द्वंद्वार्थसमूहेनान्वयोत्तरे न प्रत्येकम

दृष्टांतो॰

न्वयः परस्यद्वेद्वार्थयोरस्तु प्रत्येकमन्वयो भवत्येवेत्याहुः भाष्यस्यहमिति तथा च भाष्येयथापितावलोके यष्टंट होत स्यापि ग्रहपारेभोनि

वि॰ वतेको भवतिकः सख्यातानुदेशो नामेति परत्वादित्रिगाइदमप्युक्तं प्रत्ययः परश्चेत स्यपदैकवाक्यतयान्वयस्य वक्तव्यमाणत्वेनवा

१८ कार्यबोधात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः प्रसवदकितौयमदिष्टपविहितौतदार्थंतो भवतनइत्यर्थे नवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोर्योगप

18 द्याभावात् यथासंख्येसिद्धमिति नत्वगुणानां वपरार्थत्वादसंबंधः समत्वात्तस्मादितिन्यायविरोधइतिचेन्न यतस्तत्रभाष्यप्रामा

ण्येनोभयनिर्दिष्टेपंचमीनिर्दिष्टोबलवान्स्यादितितत्रतत्रभाष्योक्त्याऽदृः परस्मितिसूत्रेऽपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्य

तीतिभाष्येणावतन्न्यायस्यैनच्छास्त्रेऽनाश्रयणबोधनात् प्रत्ययबोधनेवेयविनिमेकपदार्थोपस्थितेः स्वसिद्धांततेनावयवय

वसैवापत्तेः इउदौटकारोच्चारणसामर्थ्येनेत्स्वेकटकारादिसंबंधेपिनहकारोतस्याऽदित्वादिबोधनेनाक्लिष्टमितीत् ग्रहणेसा

र्थकमितिबोध्यम् मिदचोंत्यात् निर्देशादिति उपलक्षणमेतत्तस्मामितस्य सौत्रमेकवचनमिति कारकेऽस्यत्रनिर्धारणस

मस्ततत्वकारकेऽप्तिनिवदेदितिभाष्येणनिर्धारणंएकविभक्तेर्वेऽवचनद्रूपायायवविभक्तेः साधुत्वबोधनादितिभावः इतिभा

ष्यमिति मिदचोंत्यादितिसूत्रस्थमितिशेषः परिभाषाणामिति इदमप्युक्तं प्रलोत्पस्यादेः परस्मित्पनयोरनियामकत्वात्

तयोरभावेऽसमस्थानेतस्यादेशाशामेः सेदेहेऽनियमः नवावयवषष्ठ्यादिषु सेदेहइति प्र[illegible]हातस्तत्र संभाव्यंतसामान्येनार्थोप १८

रणरपरइग्यणः संप्रसारणमित्यादौ षष्ठीस्थानेइत्यादेः प्रवृत्तिः पर्यायेणेति इदमप्युक्तम् एतावितस्या

भावेटकाद्यंतो भवतइत्यर्थेऽद

देशस्यसेशयस्यलक्ष्यस्यहतिरित्यभिप्रायकं लौकिकोयंदृष्टांतः तद्यथालोकेकस्मिंश्चित्स्थलेतिग्रामांतरंगमिष्यामियेयानेभवान्पदि
शतितिसतस्माश्चावरुहेऽस्माच्छिन्नवकाशेहस्तदद्गिणेगृहीतव्यइतियस्मन्नतिर्यकस्योभवतिनतत्रसंदेहइतिनास्माद्वपतिष्ठतेयत्वमिहापिसं
देहेनियमइतिभाष्येणतथैवलाभात् यद्वापादिकशास्मिकवायेनोपपत्तौनियतशास्मिकवायोनस्थाप्यइत्यभिप्रायकेभाष्ये निपातना ठ योगिता ४
त्साधुत्वमेति स्थानत्वसैवसंबंधयतेतत्स्थानेयोगोऽस्याइतिवदेदितिभावः संबंधयस्यप्रतियोगितान्यतरसंबंधेनहिष्टत्वनियमात्स्या
त्स्यवातथातादितिभावः दर्भाणांस्थानेइति इषिविशेषइदम् शराश्वस्थलाक्षणविशेषाः प्रस्तरोमहिषिविशेषः किंचेति श्रा
स्मिन्पक्षेशास्त्रानित्यत्वेरेखागवयन्यायेनसमाधेयं तत्क्रतेकोष्ठुरिति यद्यपिनात्रस्थानषष्ठीतथापिवर्तितिविहायप्रथमायाःषष्ठ्यर्थत्व
मेगीकृत्यक्रोष्टुशब्द स्थानेतृजंतस्यादेशस्याभिप्रेतत्वं इतिशब्दइति इदमयुक्तं इतिशब्दस्यसमभिव्याहृतपदेपदार्थविपर्यास
कारित्वेस्वभावोनतत्तद्वोध्यस्यशब्दस्यार्थपरत्वस्यापत्ते तस्मादितिशब्दः कार्यिकार्यभयस्यापकोनिपातानामनेकार्थत्वात् त
च्छब्दः समभ्यस्तार्थपरामर्शकः तथाचसमभ्यस्तार्थयोःपाष्ठिष्ठस्यकार्यिणोयत्कार्यमितितस्मिन्नितीत्यस्यार्थः निर्दिष्टइत्यादेस्तुसम
भ्यस्तार्थैव्यवहितोच्चारितेपूर्वस्यतद्बोध्यमित्यर्थः एवंतस्मादित्यस्याप्यर्थोबोध्यः यद्वेतिशब्दःप्रकारेएवंप्रकारेणवर्तमानेकार्यमि
ति प्रत्येयोलिंगमिति ननुस्वरूपसतीसप्तमीपंचमीचनिमित्ते यास्मिन्विधिरित्यादेस्तुस्वरूपसतीसप्तमीनिमित्ते तेननेदृशीत्यादौ

वक्ष्यमाणां ग्रंथाविकल्पनियमशरीरस्योपपादयितुमशक्यत्वादुक्तविषयद्वये परिभाषायां नियामकत्वासंभवादित्यत आह परिभाषाणाम् २

तदुपस्थितिः यतदुपस्थितिश्च उपपदविभक्तेरितिकारकविभक्तिसंभवे उपपदविभक्तिर्नेत्याद्येतत्प्रतिपन्नायार्थ इतिभावः वौडमिति
वि॰ वर्णानां सर्वदेशकालहन्तितादिनिभावः इयमेवेति औपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तम्येवेत्यर्थः ननु प्रत्ययः परश्चगाङ्कुटादिभ्यइ
१९ त्यत्रदावेशाविशेषविकल्पपरिभाषोपस्थितौ परिभाषाणां नियमत्वेन संभवति प्रत्ययार्थान्वितप्रकृत्यर्थबोधासंभवेनैवमिति यद्वाप
19 तिः समासएवेत्यादिनियमाविषये हरिशाखादौ वरितार्थायाविसंज्ञायाः पतिशब्देतेन नियमउपपद्यते प्रकृतेतत्तस्मिन्निति परिभा
षार्थविनाशकोयणित्यादीनांवाक्यार्थबोधमात्रेणलक्ष्यसंस्कारकत्वमेव नैमित्तिकत्वेन नियामकत्वमित्यत आह परिभाषाणामिति अ
थवासामान्यलक्ष्यसंस्कारकयोः शेषाधिकारविपतिः समासश्चानयोर्भवति नियम्यनियामकभावः परिभाषाणां तु विधिवाक्येन सहवा
क्यार्थबोधमेव न तु लक्ष्यसंस्कारकत्वमिति न नियामकत्वसंभव इत्यत आह अलोन्त्य परिभाषाणामिति अलोन्त्य अकारान्त्यवं
इति आद्यन्तौटकितौ वलोन्त्येत्यनयोः समावेशः स्यादितिभावः नियमद्वयमिति इदमयुक्तं सिद्धे सत्यारंभाभावात् अनेनानेकाल्शि
त्सर्वस्य सत्सारंभसामर्थ्यादेकालादेशस्य स्थानषष्ठीनिर्दिष्टावयवस्थानकत्वं कल्पयित्वा नियामकत्ववर्णयंति तन्नयुक्तम् इतः श
र्वेनियमेनानेकालित्सर्ववाक्यार्थबोधकल्पनेन द्वैयर्थ्यमूलकोक्तार्थकल्पनेवातिगौरवेणलक्ष्यभ्रमविधिविषयत्वात् परिभाषा
णामनियमे नियमकारिणीत्वमपवादस्तु यदि परिभाषात्वसमानाधिकरणेन न तदोमितिभ्रमः यदितदवच्छेदेन तदुक्तिस्तदानिर्युक्ति १९

यद्वापरिभाषाणामंगत्वेनांगीभूततत्प्रधानविधिसंकोचकत्वेलक्षणानियामकत्वासंभव इत्यत आह परिभाषाणामिति ५

कः प्रवादो न प्रेमवह्निरादत्तेत्यत्र इतिश्रमः परस्मिन्नावर्ततइति इदमप्युक्तं विभाषादिकसमासइत्यादाविव परशब्देन परत्वबोधकश
ब्देनवापरस्य यद्विहितं तन्नैवैतन्महत्याः हत्विवेयर्थ्यात् तस्मात्परस्येति लघुत्या ससंभवात्तस्मादित्युत्तरस्येतिन्यासाभिप्रायेणैदेक
येवियोज्ये भूतपूर्वानेकाल्त्वमादायेत्युक्तमुपपादयति विधाविति ननु किमिदं विधौ निर्दिष्टत्वेन तावदनेकाल्त्वं दबोध्यते खर
वसानयोर्विसर्जनीय इत्यादिविहितविसर्जनीयलोपात् नासिकोदरोष्ठादीनामपि सर्वादेशत्वापत्तेः नापि इशादिपंजन्यशाब्दमिको ८४
पस्थितिविषयत्वं तथा सति सानुबन्धस्यैव विधेयत्वापत्तेः पदार्थोपस्थिति शाब्दबोधयोः समानविषयकत्वेनैव कार्यकारणभावा
दिति चेन्न द्वितीयपक्षाङ्गीकारेणादोषात् न च तत्पक्षोक्तदोषः गंगायां घोष इत्यादावपि गंगापदेन प्रथमोपस्थित प्रवाहस्य शाब्द
बोधे भानवारणाय शाब्दबोधस्य प्राथमिकपदार्थोपस्थित्या समानविषयकत्वानङ्गीकारात् यदि च प्रवाहोपस्थितिर्न शाब्दबोधकार
णं या च कारणं तीरोपस्थितिः सा शाब्दे सा शाब्दबोधेन समानविषयैवेति द्रूषेतर्हि प्रकृतेपि या सानुबन्धकोपस्थितिर्न सा शाब्दबोधका
रणं या च कारणं साऽनुबन्धविनिर्मुक्तविषयिणी पदार्थोपस्थितिरननुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवेति श्रेयोपि शाब्दबोधकारणोपस्थितिवि
षय इति समानेतदेतदभिप्रेत्याह उद्देश्यत्वविधेयत्वाविषयतयेति यान्येन यन वा नित्यादिवत्प्रकृत्यादिभ्य इत्यभेदेत्तृतीया
शितस्य प्रयोजनान्तरमाशंक्य निराकरोति स्थानेति ननु नुबन्धानामनेकात्वेनशादेरनेकाल्त्वाभावेन सर्वादेशतानासिद्धाशिदि

नि ३

तिसार्थकमित्याशंक्याह अनवैयानामिति ज्ञापनेनेति ननु ज्ञापितेपि शकारोच्चारणसामर्थ्यादनवैयकृतमप्यनेकाल्त्वमादाय सर्वा
वि॰ देशत्वं भविष्यतीति शुनः शिशुहरणं व्यर्थमिति चेन्न अनवैयकृताऽनेकाल्त्वस्य सर्वादेशत्वप्रयोजकत्वे सिद्धे शकारोच्चारणसामर्थ्ये
२० नाप्यादेशत्वस्यापि कल्पनापत्तेः इत्येतत्क शकारस्याप्यादेशत्वेँ चेति मिनत्वाभावविशेषादिति दिक् इत्यादीनामिति आदिपदेनार्वण
20 स्त्वसमञ्जषो हरित्यादेः संग्रहः एतेनेति पेसिच्चादेः परसेत्यस्य प्रामतेनेत्यर्थः इति परिभाषेति ननु रणरपरो यथासंख्यमित्यादि
परिभाषाणामनन्तानन्ततानां सामपि प्रथमाध्यायस्थत्वात् संधिकार्योपयोगित्वाच्च किं च ज्ञापकन्यायसिद्धानां वाचनिकीनां वक्ता
सो विस्तागः का सो विडुपादान मर्थे जरती यो इको गुणेह डीइत्यादिना संधिकार्यानुपयुक्तानां वाच्यकथने व्यर्थमिति चेन्न प्रथमाध्याय
स्थानां प्रायेण संधिकार्योपयोगिनीनां संज्ञानां प्रायेण कथनस्य प्रक्रान्तत्वेन तथाभूतानां परिभाषाणामपि प्रायेण कथने कर्तव्यमित्य·
भिप्रायेण तासां कथनस्य कृतत्वात् परनित्यांतरंगानामिति त्यप् स्वादनेन वाच्यत इत्येतत् उपादानायेत्यादि क्रमेण स्त्रभिन्नपरिभाषा
कथनस्योपपत्तिः कथं विद्भिर्ता ननु किमिदं परिभाषात्वं न तावत्स्वातंत्र्ये नैरयेन विधुपकारकत्वे संज्ञाशास्त्रेष्वतिव्याप्तेः नापि श
क्रियाहकभिन्नत्वे सति तत्त्वं षष्ठीस्थानेयोगा यस्मिन्विधिः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स इत्यादिष्वव्याप्तेः किं च स्थानिवदादेश इत्या अतिदेशे
ष्वतिव्याप्तेः परिवातिदेशभिन्नत्वे सति तत्त्वं तन्न तदाऽसिद्धं बहिरंगमंतरंगे इत्यादिष्वव्याप्तेः इति चेन्न संज्ञातिदेशयोरपि परिभाषा २॰

तस्यांगीकारात्तउक्तपरिष्कारस्य निर्दुष्टत्वात् । तथा चाहुः परितो व्याप्टतां भाषां परिभाषां प्रचक्षत इति । संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम ए
व च । अतिदेशाधिकारश्चेत्यभियुक्तोक्तौ संज्ञातिदेशयोः पृथगुक्तिर्ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेत्यादिक् । इति प्रथमाध्यायस्थानां परि
भाषाणां प्रायेण प्रकरणे समाशिमियात् । इकोयणचि । ननु यथासंख्यशास्त्रेण न निर्वाहः । औजसित्यत्रानुनासिकस्य स्थाने तादृश
यणः स्वहनये स्थानत आन्तर्ये स्याव प्रपाभ्रयणीयत्वात् इत्याशंक्याह । अननुनासिकस्थानेपीति । ननु तिबादिष्वेणलसोच्चारणप्रसं
गेति ब्रूयदि न स्याधुरिति बाधयितुमशक्यत्वात् तत्स्थानिककार्यान्तराणामपि समत्वादित्यत आह । यदिह परिनिष्ठितेति । इह लक्षणप्रवृत्तियो
ग्यसकलशास्त्रविषये । एतेन । यथासंख्यशास्त्रेण स्थानेऽन्तरतमसूत्रापेक्षया परेण वस्यांगीकारेण । सर्वत इति । यत्र प्रमाणकृत
मादेशान्तरे स्थानकृते वादेशान्तरे यथा चेतेत्या दौ इकारयकारस्य तत्र स्थानत आन्तर्यं बलवत् । यत्रापि स्थानप्रमाणे भयकृतमेकं
केवलस्थानकृते वा परे स्थान्यादेशान्यतरत् तत्राऽपि स्थानकृतान्तर्यमेव व्यवस्थापकमिति स्थानेऽन्तरतमसूत्रस्यार्थ इत्यभिमानः
सूत्रकृतेति । वस्तुतो यद्येवं नासिक इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तिर्बोध्या । प्रत्यासत्तेति । ननु स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशस्यैव प्रत्यासन्नत्व इति चे
न्न सूत्रे आदेशस्य प्रत्यासन्नत्वेऽपि शाब्दबोधाय कल्प्यमाने आदेशः स्थानिवदिति वाक्ये स्थानिनः प्रत्यासन्नत्वमित्याशयात् । अत एवे
ति । तन्मात्रग्रहणीयानि विश्यनदृतीत्येवं निवेशादेवेत्यर्थः । पुनरिति । संज्ञासलदेललक्षणस्येति न्यायानाश्रयणादिति भावः । तस्या

पीति इदं विंत्य द्विकक्तौ नरभागात्पूर्वं हलितस्य देवदत्तयज्ञदत्तौ इमत्र वित्यादौ सत्वादेव दत्तादेरभ्यासस्य संज्ञापत्तिः अभ्यासकार्यं गा
वि॰ पिकारेण तद्दोषवारणे न तउ णेनावेत्य चन्द्रस्य हलादिः शेष इत्यनयो रनापत्तिः एवमेथामासेत्यादावेथामित्यस्य तत्तापत्तिः अस्या
२१ पीति पिन्वेतीत्यस्यापि एतेन पिन्वेतीति प्रयोजनमपि शिथिलमिति सूचितं नवानांतयेभावः काचित्कपंचमीसमासे विनैव पि
21 न्वेतीत्यस्य सिद्धौ गुरुम् ततन्मात्रहानिः त्यर्मोऽप्रयइत्यर्थो नोचित इति स्थानिवद्भावयोहलित्यस्य फलमाह प्रदीव्येति उपदे
शाप्रहृतौ शास्त्राप्रहृतौ पञ्चताटशवत्त्वचदितमिति समत्पाठः तादृशेति ववत्त्वविशेषणे कार्यं एवेति न तत्कार्याभाव
इत्यर्थः व्यवहार एवेति अतिदिश्यत इति शेषः इदं तल्पमिति तन्निमित्तातिरिक्तं तु कमित्यर्थः शास्त्रीयमेवेति अत एव स्थानि
भूतादवः एवं तेन दृष्टे तासौ नित्यानिट्त्वं नातिदिश्यते वस्तुतस्तु शास्त्रीयमप्यतिदिश्यत एव कथमन्यथा प्रदीव्येत्यादौ वला
दित्वस्यातिदेशप्रसक्तिः न चैवं उवयिथेत्यादौ तासौ नित्यानिट्त्वमादाय द्विकल्पापत्तिरिति वाच्यं वस्तुतस्तासि सत इत्यर्थाश्र
यणेनादोषात् अन्यथा तासवदित्यनेनैव सिद्धौ तासीत्यस्यानुवृत्तिवैयर्थ्यं न चैवं कृतिरित्यत्र उडनापत्तिरिति वाच्यं स्थानिभूताद
वः पूर्वत्वस्य वलादित्वस्य विशेषणतया ऽल्लुच्यदितत्वेनादोषात् दकप्राह्वस्येति तत्र भाष्ये पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात् प्रागंत
रेणोप्येकादेशानेत्यपि समाधानांतरमुक्तं परिच्छिन्नपरिमाणेति गुडोदकामित्युक्तं भाष्ये तु अभ्युपेत्योक्तिरिति भावः लौकिक २१

मायानाश्रयणे पूर्वैपदस्योत्पानमेव न स्यादिति सर्वे ग्रन्थाशयः एवं च न कश्चिद्दोष इति नवाप्रत्यय इत्यस्येत्वङ्करोषो नेत्यर्थः क
चित्तदनाश्रयणे लौकिकन्यायानाश्रयणे उवङियणोर्वेति केङ्ङ्येत्यस्य यणोनत्वे उवङ् कृजेतत्वे यणेति विवेकः द्विधाहिके
ङ्गादयो यानवः प्रातिपदिकानि चेत्यभिधुक्तोक्तेः अत एवार्थवत्सूत्रेति अनिदिश्यमानधर्मविरुद्धेत्युक्तशास्त्रार्थीगोकारादेवेत्यर्थः
सूत्रे च इदं ईदीत्यत्र नन्वग्रहीदित्यत्र दीर्घ इट् दूलेड् लेभे प्रदीव्येत्यादावि वशास्त्रतः स्थानित यो यानसमुदाय इति तितद्वयवे कारह्र
पाल्वतीइत्यस्य धर्माश्रये दीर्घविधौ स्थानिवत्वस्य डुलभत्वादिति चेत् स्थान्यवयवाल्हत्वात्तमित्यत्र मात्रपदनिवेशेनादोषात्
यद्वा समुदायस्तादृशार्थोऽतदवयवाल्हत्वादिति विवक्षितमिति न कश्चिद्दोषः लिंगान्वेति कित्वस्याविशेषधर्मत्वात् अस्मा
ल्लिंगात् अग्रशास्त्रीयधर्मोऽतिदेशोऽपि कित्वस्याशास्त्रीयत्वात् अलत्वव्यवहाराभावेति इदं चिन्त्यं नद्दटष्टकारमादाय नद इत्यत्र ह
लरूपादिलेपप्रसंगात् अचः परस्मिन् परनिमित्त इति परस्मिन्नित्यस्यौपश्लेषिकसप्तम्यन्तस्याजिशेषणत्वे न पदोत्ते तिसूत्रे
चग्रहणं वैयर्थ्यं जक्षतुरित्यत्र स्थानिवत्वाप्राप्तेः स्थानिवत्वे सिद्धे अतीत्यन्तरे अतएव वङ् परनिह्रासइति पाठः अग्निमदेशो
सपाद स्वसंगतः यलोपो न स्यादिति यलोपे न स्थानिवदिति निषेधस्तन स्वरदीर्घयलोपेष्वलोपाजादेश एव न स्थानिवदि
त्युक्तेः निगाल्यत इति इदं च भ्रमेत्यादेरुपलक्षणं पूर्वविधावित्यत्र षष्ठी स्थाने योगेति न प्रवर्तते षष्ठ्याः श्रवणात् अत एव

अचः किमागतेति भाष्ये संगच्छते सवर्णदीर्घ इति इदं प्रयोजनमन्यथासिद्धं अभ्यासकार्यप्रतिबंधकस्तु उरत्वे ङस्याजादेशः
वि॰ स्थानिवद्भावोऽनित्यत्वेन न सिद्धः उक्तार्थफलं तु अभ्यासमाहर्त्रेत्यत्र संयोगसंज्ञायां स्थानिवत्त्वाभावः नकारस्थितिरिति वस्तुतस्तु य
२२ सिं ग्राहकमानात् सन्नियोगशिष्टन्यायोऽत्राविषय इति नात्र दोष इति तेत्रैवैयर्थ्यं विधेयस्याभावादिति इदं चिंत्यं यस्येति लोपः
22 स्वविधेयस्य सत्त्वात् भावसाधन इति इदं भाष्यमेकदेश्युक्तिः फलाभावात् न पदांत वतिष्ठते ताम्येति असिद्धं बहिरंगमसि
त्यस्य व्याहतत्वेऽवतिष्ठते इति अचः परस्य व्याहतत्वेऽन्येति वतिष्ठते तायेऽचः परस्य तोऽन्येऽतिदेशात्तेषामित्यर्थः इदं
फलितार्थकथनेन त्वाप्याशाकथने स्वाश्मिन् चारितार्थ्याभावप्रसंगात् भावसाधन इति विधिविधिरिति बहुवचनेन विधेयदंभे
न विधिभेदात् वस्तुतः कर्मणि किं कर्मधारयः समासः तत्र सलोप स्थानिवत्त्वादित्यस्य सलोपोऽनित्यत्वेनान्वयः उक्ते
चेति इदं चिंत्यं रोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात् न सोऽनित्ये स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः परे तु पदांतस्य स्थाने इत्यर्थः शंकितमश
क्यः पदांतस्य स्थाने विधौ हि द्विर्वचने देशविधौ इत्यर्थाश्रयणे वैरूप्यापत्तेः एषां च नित्यसापेक्षः परत्वान्नित्यत्वाच्च सलोपस्य न्याय्यत्वात् न च
तत्र स्थानिवद्भावः पादस्य लोप इति लोपस्यैव सलोपस्यापि पदचरमावयवत्वात् लक्ष्यानुरोधेन पदसंस्कारपक्षस्यैवात्राश्रयणा
च्च अत एव यण्वास्मिस्समस्य जेति श्रौतप्रयोगः एषयविति क्षोदोऽप्रयोगप्रसंगाच्छते लोकेऽपि समस्य विस्तव प्रयुज्यते न तस्मः समिती २२

त्याहुः नदोषइति ननुपदे॰ नइति सप्तमीसमासेऽप्यतत्पुरुषः पदत्वाभावेनैव वेतस्वानित्यत्रदोषवारणे परपदस्याजादेशइत्यस्य नोपयोग इति
चेन्न वेतस्वानित्यादावित्यादिपदेनापीपचन्नूदेवदत्तपचदत्तविस्नुमित्रा इत्यस्य ग्रहणेन तत्रोक्तार्थस्योपयोगसत्वात् तत्रहिपदेपरतो॰
ऽजादेशस्य स्थजादेशस्तु न परपदस्य॰ पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्येति नवैवंपिपठीरित्यत्रकुत्वेनस्यादितिवाच्यं पूर्वत्रासिद्ध इत्यस्या
प्रवृत्तावपिकौत्वममिमित्यस्यप्रवृत्त्यादोषाभावात् एतेनपिपठीर्भ्यामित्यादिप्रयोगा उपपादिताविज्ञेयाः नचैवमपिगर्दभमाचष्टेग
र्दभयतिततःक्विपिगार्धेप्रइत्यत्रजश्त्वाप्रनापत्तिः नहितत्रकौत्वममित्यनेननिर्वाहः अज्लोपस्यकिनिमित्तत्वाभावादितिवाच्यं
नपदान्तसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येनउमत्वपिबैयादिकेकर्तव्येपूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्याप्रवृत्तिरित्यर्थाश्रयणेनसर्वसामञ्जस्यात् वेतस्वान्न
ह्विष्मानित्यनयोः पूर्वत्रासिद्धेत्यस्याप्रवृत्तावपिजश्त्विनस्थानिवदित्यस्यप्रवृत्त्याजश्त्वेडवीरमित्याशंकाह सवेजश्त्वपदेनेति इदंचिं
त्यं गर्धवृवानित्यत्रजश्त्वानापत्तेः ननुपदचरमावयवसाधकस्थानिवद्भावस्यैवनपदान्तेतिनिषेधः यथागोचेत्यादौतथाचवेतस्वा॰
नित्यत्रस्थानिवद्भावोनतत्साधकः किंतुकुत्वप्रतिबंधकइतिनतस्यनपदान्तेत्यनेननिषेधइतिचेद॰ नइत्यर्थाश्रयणेनतत्रदोष॰
वारणपरेभाष्येनसेऽर्थ्युक्तत्वपवेत्याशंक्याह प्रतिबंधकस्येति तिङित्यादीति आदिपदेनविण्णमलोरितिसूत्रस्थभाष्ये इदंचदीर्घ
ग्रहणवर्जमित्यंशेसाधके नचद्विर्वचनग्रहणादित्युक्ते द्विर्वचननिषेधस्यात्रकर्तव्यत्वानित्यतआह पूर्वत्रासिद्धेइति अनुमते

वि॰
२३
23

रेवेति प्रक्षालनादिपेक्षस्येतिन्यायात् प्रक्रियादशायामिति परिनिष्ठितेतु जश्त्वेन दकार इति भावः सार्थकेति वस्तुतोऽ
भावो नाकृतिरितितन्न्यायविषयो नात्र भिन्नार्थत्वसंभावनेति यथा गवामश्वेषु च स्वामी स्यात् परत्वेति तेन लिंगविशिष्टपरिभाषयाऽपु
आदिनी त्वत्र नहितनिषेधः येन नाव्यवधानन्यायेनैकवर्णव्यवधानेऽप्येव तन्त्र्यवृत्तेः किं च पुत्रशब्दस्य विशेषणत्वे उभयत्राप्याश्रयणे नानादिवदि
तिनिषेधात्पुत्रशब्दस्यादिनीपरत्वमेकदेशविकृतन्यायेनोपपादनीयं स्यात् एकदेशविकृतन्यायस्याकृपरिमाणेन श्ववर्त्तनेतयाविशेषणमेतदुप
योर्त्तव्यभावेन पुत्रशब्दे परादिवद्भावेन चादिनीशब्दे पौर्वापर्याश्रयणे एवोभयत्राश्रयणे इति निषेधः प्रवर्त्तः परस्मिन्निति स्यान्तिते श्ववेन्नासिद्ध इतिनि
षिद्धे नवादिनीशब्दस्य पर्विशेषणत्वे यणो मय इति रेफस्य द्वित्वमेव निषिध्येत तस्मादिनीशब्दपरत्वात्पुत्रशब्दस्य तदभावादिति वाच्ये प्रवः
परस्य परत्वस्य आश्रयणेन दोषात् नेमौ रहाभ्यांकार्यिणाविति भाष्येण रेफस्य द्वित्वकार्यित्वाभावाच्च अतएव ङ्यंतानुकरणत्वादेव आदिनीशब्दाय
स्यादिति न्यूनपाऽदिनूशब्दायस्यादिति वदेत् पुत्रहतीति पुत्रोहतो यया इति विग्रहः बहुव्रीहिस्थो तोदात्तात् स्वांगपूर्वपदादेति ङीष् अतएवेति सजा
तीयानां ग्रहणदेवेत्यर्थः इदं च विजातीयानां ग्रहणेऽप्येवं परस्य परत्वस्यार्थस्य वक्ष्यमाणेनाचो रहाभ्यामित्यस्यैव यष्ठ्यभावात् शेषार्थेत्यस्य फल
माह ध्यापनस्येति यमामितिकिमिति हलः परस्य लोप इत्युक्त्वा च व्यवधायिमतोः सामान्याद् अलएव लोपो भविष्यतीत्याशयः इत्तरोऽस्य काकारोऽसे नव
याद्यादेशे मे हत्वस्य श्वयमाणस्यात्विरामत्वात् स्थाःसिद्धत्वादिहत्वमेवेति वेत्र पत्नाद्यश्रामाणे नासिद्धत्वाभावकल्पनात् किंचमवर्णे सिद्धा द्वस्याग्रस इति विहितसमेह २३

लो तं च

पिस्थानेतरतमसूत्रेट स्थानासिद्धत्वेन तस्यकन्या पक्षिद्धार्थानुवादकत्वस्य भाष्यसंमतत्वात् लौकिककन्यायेव श्रूणीयेनासिद्धत्वे यस्मिन्विधि
रितिपरिभाषोविनैवयोनप्रत्यया संभवाघाराविसर्थोभविष्यतीत्याशंक्याह तस्मान्नुडिति वाचनिकोनि इदंचित्यं नल्पपीति
लिंगेनतत्वासिद्धेरितिकेचित् यस्मिन्विधिरिति सप्तम्येते विशेषणेऽलुशब्देउपादीयमाने यस्मिन्नलि यो विधिः सतदादौ इत्यर्थः
हलिसर्वेषामित्यत्र वग्रहणेनानुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह लोपः शाकल्यस्येति निमित्तमानाकातेइति यथाप्रकृते पूर्ववकारे न
हितनः पूर्वेलोपकार्यीतिष्ठतियेनतस्यनिमित्तत्वेस्यात् अचोरहाभ्यामित्यत्रतुरेफेहित्वनिमित्ते नियमेनहित्वकार्यित्वं प्राप्नोति
विधेयविषयस्येति अचोरहाभ्यामित्यनेनरेफस्य द्वित्वनिमित्तत्वमपूर्वं बोध्यमिति विधेयमेवेतिभावः विशेषासेप्रत्यपादिति कुटि
लेव्रजतीतिवाक्यात्कुटिलपेष्यानेगच्छतीत्यस्येवप्रतीतिनेनकौटिल्यविशिष्टव्रजनरूपविशेषस्यसंप्रत्ययः शब्दस्वाभाव्यादित्य
र्थः अनुकृष्यतइति अनुकृष्यमाणस्यवयङेतेन क्रियासमभिव्याहाररूपविशेषासंप्रत्ययादित्यर्थः लौकिकोदाहरणेति छे
दसितजीवेरदानुकिजीरदानुः स्थिवेरासेमाण[illegible]मित्युदाहरणमस्त्येवेतिभावः व्यव
स्थितत्वादिति व्यवस्थितविकल्पत्वादित्यर्थः इत्याहुरिति यरेतुलोपोव्योरिति सूत्रेवकारप्रत्याख्यानमेकदेशयुक्तिः इकोगुणेति
सूत्रस्यभाष्यविरोधात् अतएवनपदान्तसूत्रेहलोयमांयमिपदान्तस्य स्थानेइत्यर्थे लोपोव्योरितिलोपश्चापादितोदीधितेनलणसूत्रेवदृद

वि॰ २४ विनत्र क्विपि लोपो व्योरिति लोपप्रसंग इति कैयटेनोक्तं लोपः शाकल्यस्येत्यत्र हल्ग्रहणं करोतीत्यत्र लोपो व्योरिति लोपस्याग्रिमशेखरे आशं
क्यमाणत्वात् च अत एव सयेस्ये वारिवडान्तग्रहणे सकारणे लाघवतन्नारामः विशेषणे देयस्त्वादिकत्वे वेदे दर्वीति सहि कैयटो धी
ये इत्यभिप्रायेणोक्तिः संगच्छते तत्र हि सयेस्य कारितिपिन्विकृतावेभ्यो विविगुणे हृपं न च सहेरत अनन्यात्त लोप इति गुणनिषेधः शेकाः
२५ आर्धधातुकत्वतव्याप्यान्तरहूपेणार्धधातुकनिमित्तके लोप एव तत्त्वहेतेः अन्यथा नयात्त लोपे तस्य प्रत्ययाख्यानेन फलभेदापत्तेः अग
षीदित्यादौ निशनिमित्तकगुणवारणाय यत्नहूपधाहिदिते प्रत्यये गुण इत्यर्थे त्वग्रे गुणो डलभः अत एव वच्छोः शूडिति सूत्रे
भाष्ये ऊठ्हि सेडूठादिः कस्मान्न भवत्यस्मादिलोपो व्योरिति वकारस्य लोपो भविष्यतीत्युक्तं भाष्ये तत्रैव कैयटे क्विग्रहणं नत्व
हृतिपदे दिवियेड्लुकि देदेतीत्युक्तं छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वमाश्रित्य गच्छतीत्यत्रैव लोपवारणोपगतिकृतातिः लोके
षपरिमाणे सवकारेणैवाषपरिमाणप्रतीत्या वलोपो न त्वपि शिथिलं नहि पूर्वपदादिष्वत्रैव सवकारेण ध्वपरिमाणेन गम्यते वा ता
दे पाठ इत्यर्थोऽस्ति वस्तुतः पूर्वदादित्यत्रापि सः एवेन संज्ञायां गम्यमानायामित्यर्थोऽनुक्तः अगाइतस्येव पर्याप्तेः रत्नुनाथा
दौ त्वभ्यादित्वात् तेनेमाङः तदात्वेन तत्कृत्वेन तत्र यान्यक्रप्यमिति तत्रैव विषय्याप्तं क्रयमित्यर्थः तत्तुरुषप्रतितद्ग्राम्य
क्रप्यमिति फलितं तत्र धान्यं क्रेयमिति तत्तुरुषप्रति धान्यं क्रेयमिति दृश्येति मूल्यप्रतस्मिन्नूप्यादिरूप्यो इत्यर्थः लोपः शाकल्या २४

प॰२ फलितं। रु॰२

स बाधकमिति गार्ग्यग्रहणस्य पूजार्थत्वेन नित्यं नदिति भावः शाकल्यमते इति अत एव कौ बाहूकाद्रूह इति शाकलानो वकार
रहितः पाठः तैत्तिरीयाणां सवकारः पाठः एतेनेति वलोपस्य स्थानिवत्त्वेनेत्यर्थः अन्योन्याश्रय इति यथा सत्यनपदान्तत्वस्य शाह्वर
त्वेनाविरोधस्तथा तट्टीकायामस्माभिर्निरूपितम् पदत्वादिद्वारकेति आदिपदेन पदत्वाभावः परंपरया वेत्येतज्ज्ञापकस्य प्रतिबंधा
कस्य वेत्युभयत्रान्वयि अत्र च स्थानिवद्भावः पदत्वाभावसंपादनद्वारा पूर्वत्रासिद्धीयप्रतिबंधक इति बोध्यं वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धीय
इत्यस्यैवमर्थकरणे फलस्य प्रमाणस्य चाभावः ननु पाचयतेः पाक् याजयतेर्याड् पिपाठयिषतेः पिपठिरित्यादौ कुत्वादिप्रवृत्तिः फले
अन्यथा तत्र पदसंज्ञायां चकारादेः पदान्तत्वाभावेन कुत्वाद्यनापत्तेरिति चेन्न कार्यकालपक्षे पदसंज्ञाया अपि पूर्वत्रासिद्धीयत्वेनादो
षात् हलोणः सेतीति भाष्ये कविस्तरेण सेतीति पाठः इत्याहुरिति परे तु भोभगो इति सूत्रे भाष्ये हत्वृकरोतीति प्रयोगस्य केड
तयव पठितत्वेनानभिधानोक्तिः साहसादेव नपदान्ता हलोऽणः सेतीत्यत्र च कार्यभाज इति शेष इति केपरे नैव लणसूत्रे विस्पष्टः
मुक्तत्वेन हृत्वादेरनभिधाने प्रमाणाभावात् हृत्वृकरोतीत्यत्र चाशीत्यनुवृत्त्या हलि सर्वेषामित्यस्याप्रवृत्तेर्वकारस्य न कार्यभाक्त्वे
पदान्तपदान्ता हलोण इत्यस्य दोषसंपादका इति शेषः तेन हरये हि विस्पष्टं वि दित्यादौ पदान्तहलरूपाणां सत्वेपि न दोषः हृत्वृक
रोतीत्य आशीत्यनुवृत्त्या न दोष इति स्पष्टमेव भाष्ये उक्तं वकारनिवृत्त्यैवात्र तद्वारणसंभवादिति तन्न युक्तं देवनिर्दिष्टयोरेकदेशानि

हृत्यसेभवात् अतएव हेहे निर्दिष्टेकारस्य निहत्यर्थमदसो मादिति सूत्रे मात्रुहहणे कृते ओभगो इति सूत्रस्थाश्चित्यमेतदिति कैयट
ग्रेयस्त्वलण सूत्रस्य स्तोःश्चुदिशोपपत्तिविंतनेकार्यमित्येवं परइत्याहुः इतिवदिति अनूयमानविशेषणे विभाषापरिभाषाप्रवर्तत इ
ति भावः वव्रे इति स्थानिवत्सूत्रे श्वारेत्यादौ स्तोःश्चुदिशाद्धि हक्सर्वभागस्य पुनरभ्यासत्वे ऽनादेशत्वेन निहत्वे श्चित्यमेतदिति केचित्
अत्रपतेइति अणमनूपरपरत्वे विधीयतेइति पदेइत्यर्थः रलपरानिति हृडिरादेजदेङ्गुण इति सूत्रयोरारालौ अरलो च विशिष्य नि
र्दिष्टव्यौ ऋत इद्धातोरित्यादौ नरपरः पाठः सृजामिति इदं न युक्ते अभ्यासे हलादिः शेषेणानादेहलो निहत्वे विशेषाभावात् अतएवास्मे
ति इदं चिंत्यं विनिगमनाविरहेणार्थद्वयपरत्वेपि विकल्पालाभात् अष्टेर्थं यपरत्वेनतेत्राहत्यादिनाबोध्यं षष्ठकपदमिति अरणु
णे इति षष्ठीसमासनिषेधादिति भावः इणेवेति नतवीगतौ त्यत्र प्रश्निष्ट इत्यर्थः हृदेशावेति न्यायतनपेऽवयवस्यावयविन्यायात्वत
प्रसिद्धावपि लोके ऽवयविनोप्यवयवाधारत्वे प्रसिद्धमिति भावः यत्नेनस्य शास्त्रान्तरत्वमभ्युपेत्य तत्थानेऽङ्गं न इति न्यायेनाह किं चेति
पयत्नवयतेइति नतेनन हहेइत्यर्थः भेदेनापेक्षायामिति इदं वाच्यमित्यपेक्षायामित्यर्थः सर्वं वाच्यमिति विवक्षायां तु नायं न्या
यः यथाः विरादेशो पूर्वं याति रिति अत्र वेदमपि लिंगमिति भावः श्वेतादिवच पूर्वपरशास्त्रे वेति तथा च पूर्वपरयोरित्येतावो
विशेषणे यद्वा पूर्वपरयोरित्यपाहतव्यवहारान्वयी तथा वोतादिवर्णवन्नवघटितसमुदाये प्रातिपदिकत्वादिव्यवहारानादेशः से

पादइति समुदायस्योत्तादिभ्यामित्यग्रिमशेखरस्वारस्येन तत्र श्वेवपरयोरित्यस्योत्तादिपदार्थेन्वयइतिलभ्यते अंतपदेन समुदायेत्र
सप्तेयव्यवहाराइत्यनेनान्वयः षष्ठ्ययोनिष्कृतं अत्रचवतिस्तेनतत्पमित्यनेन एकादेशइतिप्रथमोत्तश्रवणेत् हतैकादेशस्येति
तफलितार्थकथने ऐरइत्यस्येति तस्यैकादेशत्वादितत्वेव्यपदेशिवद्भावेन तदेयथ्यमिति अथिपूर्वोदेवादिकादौ ङ्गताविति धातोः
क्कोल्पयिङगभावार्थमसिद्धवचनस्य चारिताथ्योत्रित्यमेतदितिकेचित् इष्यतएवेति इदेविंतो स्थानिवत्त्वत्रशमस्थानिवत्तस्येवोभ
यतश्राश्रयणेइत्यनेननिषेधोगीकारादिति इतिदिगिति अन्यान्तिदेदेवदत्तस्येदंयज्ञदत्तस्येत्यादावग्रिमेदमित्यस्योतरान्वयित्वेनदेवदत्त
स्येदमितिस्थानिसमुदायस्यानिरर्थकत्वेनदेवदत्तस्येदमित्यादेशकल्पनानतत्रसंभवति अर्थवत्वेवानुमानिकस्यान्यादेशभा
वविशेषैतः तथाचतत्रेहाश्रयेनदेवदत्तस्येतिवेदमितिवाऽऽदेशः कल्पनीयः एवंस्वाश्वशह्वेपि तत्रहिस्वाइत्यादेशकल्पनाऽऽश्व
इत्यादेशकल्पनावास्यात् तथाचानुमानिकस्वान्यादेशभावेएकादेशविषयेप्रत्येकंस्थानित्वेपिएकादेशोत्तेश्वर्वहतियमस्यतदादौ
परहतियमस्यस्थानिवद्भावेनलाभोनत्ववैयर्थ्येन अथेवोत्तादिवचेतितात्पर्यग्राहकं एवंचश्वाश्वशह्वेऽश्वशह्वस्थानिवद्भावेनस्था
त्रस्वशह्वमितिनदोषः भियइत्यादौतभीशह्वस्थानिवत्वेनस्यादेव आनुमानिकस्यान्यादेशभावेएकादेशत्वादितेयातत्तानयत
संभवात् दीर्घेणतत्रतुपेशह्वेआनुमानिकस्वान्यादेशभावमाश्रित्यैतत्पदत्तमात्रमानीयतइतिणत्वसिद्धिरितिभावः एवंचस

वि०
२९
28

त्येतादिवद्भावस्य स्थानिवत्सूत्रमूलकतया नवानाश्रयान्तिदेशादिति प्रतिषेधविरुद्धेन स्पर्शपपत्ते अत एवास्य पूर्वग्रहणेऽदीर्घ इति स्थानि
वत्त्वनिषेधेऽपरदीर्घग्रहणं चरितार्थं एकाज्जुत्तरपदत्वस्यान्तवद्भावेनातिदेशो वस्त्राभिरित्यादावदन्तत्वस्याप्यतिदेशापत्तिः पूर्ववच
दितसमुदायस्येत्यर्थेन तत्र नवानाश्रयातिदेशादिति वार्तिकार्थस्यानङ्गीकारः ग्रामावित्यादौ भवदुक्तदिशा व्यपदेशिवद्भावेनाभिर
त्वत्र पूर्वान्तवद्भावेनाभ्यातिदेशोऽपेसादेशापत्तिरित्याहुः ज्ञापकानुसरणं वेति तस्मादिकोऽक्करस्येति निर्देशात् ज्ञापकात्त्रिपादी स्थेऽन्तर
गेऽप्यन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति दृष्ट्यैवेत्यत्र नसे योगे तल्लोपः बहिरङ्गयणो सिद्धत्वात् परत्वत्पूर्वत्र कर्तव्ये परस्यासिद्धत्वेऽपि न
त्रकृते परस्यासिद्धत्वे मानाभावः एवमेव हलसेप्येतेषां हरत्वे स्पष्टमेवोक्तं तथा च नाकेंद्रादौ पूर्वस्य कृते तेनतोऽप्रतिपरस्य विसर्ग
स्यान्तरङ्गस्य पूर्वं त्रेत्वेनेन सिद्धत्वबोधनसमर्थाक्तं तथा च बाधकाभावात् अन्तरङ्गपरिभाषाकार्यकालपक्षेऽपरिभाषान्तरवत् त्रिपाद्यां
प्रवर्तत एव विसर्जनीयस्य त्रेशोवरोक्तयुक्तिमुपजीव्य प्रवृत्ते असुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति भाष्यं शिथिलमेवयु
क्तेः शैथिल्यात् अत एवाशिथिलयुक्तिमूलकस्याभौवाविशेषादिति कात्यायनसूत्रस्यानुष्ठापकतल्लक्षणशैथिल्यं जैमिनिनो
क्तं उभावाग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशौ चतुर्धाकर्तव्यावविशेषात् आग्नेयं चतुर्धा करोतीति श्रुतौ अग्निदेवताकपुरोडाशे चतुर्धाकरण
स्योक्ततेनोभयोरपि पुरोडाशयोरग्निदेवताकत्वाविशेषादिति तत्सूत्रार्थः तत्र चाविशेषादिति युक्तिः शिथिलाप्यैन्द्राग्ने चतुर्धाकरण २९

क१

वारणाय श्रुतावाग्नेयपदेनाग्निपर्यायमदेवताकत्वस्यैव विवक्षितत्वात् तस्य दोषस्य नित्यबहिरंगासिद्धत्वेन सिद्धो वर्ण्यमेव एवं च न तत्र तत्र वच
नानि न कार्याणीति महल्लाघवं तस्मादित्युत्तरस्येत्यादि न्यायकं वा क्वचित् विप्रयोगो कार्यकालपक्षे बहिरंगपरिभाषाप्रवर्तनस्य ।
यैः न सत्त्वमिति न काश्चिद्दोषस्त्याद्यः स्वैवेत प्रकृतिकेऽति न त्वस्वैवेते यातानाविनर्थः तथासति ऋतयानोः किपि स्वप्यवशक्तिः
स्यात् उपर्षभीयतीति नन्वेवं तरंगतादेवात्र पूर्वेण सस्य प्रहृत्यानहडिरितिवेन्न उपसर्गसमानाकारे पूर्वपदे यातु सेत्वाश्रयोजके
प्रत्यये विकीर्षिते पृथक् क्रियतइत्यंगीकारेणादोषात् एवं चेत्यत्र वक्तव्यपदाभावेन सूत्रत्वभ्रमे निराकर्तुमाह वार्तिकमिति गमक
त्वादिति हत्यचटकपदार्थान्वितस्वार्थीवगमकत्वेन शिष्टप्रयुक्तत्वादित्यर्थः शब्दज्ञानोत्तरमेव जायमानइत्यर्थः पतंजलिनाहृतयः
ऐवं तत्य इत्युपक्रम्यारोपात्स्थाथि विकल्पात्मिकोक्तिमत्वात्तल्लक्षणमिदं सूत्रे प्रणीतं तदुदाहरणं तच्चैतन्यस्य स्वरूपे यदस्य स्व
रूपमित्युक्तं तद्राष्यकृता तत्र हि चैतन्यस्वरूपपदार्थयोरभेदेन तत्संबंधरूपे यद्यपि तत्त्वतः न मम विद्यमाने यस्य विषयः स विकल्पइ
त्यर्थः अत्रमार्तंडश्रुदाहरणविषयेः चोत्पादितोतिशास्त्रविकल्पात्मकज्ञानजनकमितितात्पर्यं परेत संग्राहकशास्त्रस्यास्य त्व
चारितार्थ्यादेतद्विषयेवचनाभावे उपलवपवनस्यात् विकल्पात्मकज्ञानजननेत्वहरेतरो किंच समेवेधोशेप वा विकल्पात्मके ज्ञाने न नु
तेत्वहरेतरो किंच शादित्वाशे विकल्पात्मकज्ञानस्य शास्त्रप्रहृत्युपयोगित्वे च निर्मूले अतएवायं तव त्वत्रेभाष्ये पूर्वानुत्तरतल

शाब्दज्ञानानुपातीति ६

वि॰ लुगागमादावेतयोः सिद्धमेकस्मिन्नार्थेऽग्रापेनवद्भावेनेति वार्त्तिकमतमप्यस्य रोगानदीयस्त्वा इत्यस्य मेनत्वस्तानातित्वत्यास्मिन्निति समतेनस्त्वा
२८ देभयवकार्येऽइत्सकमिस्याह इतशब्दलोपेऽइति इतिजश्त्वाभावेवेत्यपि प्ररणीयम् सेथ्याकरणसमयइति सर्वपदरूपेणेतिशेषः ओतो
27 ष्ठयोः ननु अत्र समर्थपरिभाषोपस्थितावसवासदेवस्योष्ठइति समासे एवेदं स्यात्र बिंबोष्ठ इत्यादौ तत्राकारस्यानर्थकत्वेनोष्ठेनासामर्थ्या
दित्याशंक्याह अत्र समर्थेति पदत्वेनेति एतस्योदाहरणमग्रे प्रत्ययतयुष्मदस्मदोः षष्ठीत्यादिसूत्रेषु पदस्य पदादित्यधिकारेणैतत्परिभा
षाप्रवृत्तौ असामर्थ्येऽप्यादेशनापत्तिः एवमवइत्यादावेवस्यात्महत्वापत्तिश्चेत्यपि बोध्यं सुवेतत्वेनेति तिङंतत्वेनचेत्यपि बोध्यं तेना
ध्यात माव्यात नेत्यादावप्येतत्परिभाषोपस्थितिः सिद्धा तद्धितविधौ प्रातिपदकत्वेनोद्देश्यत्वेपि बकालतत्वेनोषित्यादितापके नसार्थेप
रिभाषणमिति न्यायेन तवार्थिके सुवेतत्वेनोद्देश्यत्वेन हि शब्दस्तेन रूपेणोद्देश्यत्वे एव तत्प्रवृत्तिरित्यत्र किंविन्मानं तत्रैवेति तेनान्यादि
त्वेत्यादौ न तत्प्रवृत्तिः ओत्वोष्ठादिमात्रस्येति ओत्वोष्ठयोरादिरोकारस्तन्मात्रस्य पदत्वाभावादित्यर्थः एतडमरेतडमरपदके समा
से इत्यत्योः संभवादितिशेषः तद्धदितेति अवर्णेनौष्ठसंबंधे अच्युतडमयद्वदितेत्यर्थः अत्यपेति अजायोरोष्ठयोरित्यर्थेऽत्य
र्थः अग्रेभावः ओत्वोष्ठयोः परत्वेनान्वयणेहि अप्रत्यासत्यातडमरपदके समासे एवास्य प्रवृत्तिः स्यात् अत्र ओतोष्ठयोरजेव परत्वेनान्वि
तः तेनौष्ठस्य अवगणः ओष्ठव्रणः इषलसौष्ठव्रणः इषलोष्ठव्रण इत्यत्रापि परूपे भवति न त्वत्रोष्ठशब्द उमरपदे किं तोष्ठव्रणशब्दः २८

समर्थपरिभाषानुपस्थितेर्देशोद्देशोत्सर्गलोपश्रवणे इत्यपि प्रयोजनं बोध्यं नस्युरादेः तस्य श्रेष्ठेन सामर्थ्यमस्ति तयोः परस्परमनन्वयात्
एवं सेगस्य कार्ये सेगकार्यमङ्गुलेः सेगकार्यमङ्गुलिसेगकार्यमित्य त्रापि षत्वं भवत्येव अङ्गुलिशब्दघटके णः परस्य सेगसकारस्य ष
त्वमि त्यर्थाश्रयणेन प्रकृतसाम्यात् ईषदर्थेति ते न निपात इति न प्रकृतिभावः अत्यक इतिपादिकप्रकृतिभावे स्वस्यादेव नन्वत्र
ऋषभ इत्यत्र अत्यक इति प्रकृतिभावे पश्चादयशब्देन सवेर्येने न सवर्णे दीर्घे च पश्चात् अत्यक इत्यस्य पादिकत्वाद प्रवृत्तौ गुणे नत्रर्षभीय
सिद्धिरिति चेन्न तस्मिन्नेव लक्षे प्रथमं भावी यत्कर्मेण पश्चात्प्रकृतिभावायोगात् अन्यथा ऋतुभृत्तरित्यादौ वैकल्पिकत्वाद्विभाषाश्वेरित्यस्य
इर्वमप्रवृत्तौ द्वितेस्ययते लिंत्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति अभ्यासलक्षणो संप्रसारणाप्रवृत्तौ यश्चाद्विभाषाश्वेरित्यस्यान्तरङ्गत्वे प्रवृत्तौ शि
श्वयतुरिति रूपापत्तेः अव्यक्तशब्दस्य ध्वनौ योगं दर्शयति अविद्यमानेति अविद्यमाने व्यक्तेकत्वादिधर्मो यत्र सोऽव्यक्त इति विग्रह इ
तिभावः अनुकरणमेवेति तथाच स्त्रेऽनुकरणे हि शेषमहार्ये इतिभावः अत इति किं वदातीत्यपपादः शंकासमाधानयोर्निर्द्दल
तात् फलकल्पनेति पटदितीति शब्दांतस्यानुकरणे हि ते पटदिति पटदितीत्यत्राम्रेडितघटिततकारस्य द्वित्वाभावः अन्यस्येत्यस्य
फलमितिफलकल्पनाभिनिवेश इत्यर्थः ऋइउण् सूत्रानंतरमिति इदं वितेत तयोरिक्प्रत्याहारे प्रवेशापत्तेः ऋलृक्सूत्रानंतरं त
योः पाठस्तूचितः लृकारे इति ऋकारात्परत इति शेषः तादृशस्येति विवृतत्वादिमत इत्यर्थः मत्याख्यातमिति लृऋवर्णयोः

सावर्ण्यमाश्रित्येति शेषः ननु ऋकारस्य ऌकारेण परैर्विहितऋकार एव स्यात् न तु ईषत्स्पृष्ट ऌकारः ततोपि विहितयमेदयकृतोऽतः
र्यणोऽन्तरतमत्वात् एवं गमॢनित्यत्र लकार एव तोऽन्तर्यणो ईषत्स्पृष्टोऽडयोरद्धत इति चेन्न ऋऌक सूत्राऽनन्तरं पाठस्य होऌकारश्च त्रस्याचूतसिद्धि
वि॰ द्वारा सूताऽर्थे तेन पाठसामर्थ्येन पक्तिंविदोऽन्तर्ये पीषत्स्पृष्टऌ कारस्य लक्ष्येयवृत्त्यंगीकारात् गमॢनित्यत्रेतीषत्स्पृष्टस्य शोकेवनास्ति
२८ पूर्वं सवर्णताभावात् एवं पातॄणामित्यत्रेषत्स्पृष्टदीर्घस्य न शंका रेफद्वयाघटितत्वविहितत्वरूपयमेदयकृतोऽन्तर्यस्य विहितेऽप्यवसत्वात्
ननु त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शंभुमते मताः प्राकृते संस्कृते वापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पंचविंश
तिः यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲकः ᳲपौ चापि पराश्रितौ दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत ए
व चेति शिक्षाविरोधः ईषत्स्पृष्टयो रनयोराधिक्यात् तत्र दुःस्पृष्टो लकारो मातृकान्यासेपि नैतौ परिगणितौ तथाहि तत्र षोडश
स्वराः पंचविंशतिस्पर्शा यादयोऽष्टौ लक्षेति हयोः सकलनयैकपंचाशद्वर्णा भवंतीति चेन्न तन्त्यासस्य सूत्रस्य भाष्यवार्तिकप्रामाण्येनेत
योरपि तत्र प्रवेशात् यथाऽऽ स्वरसमाम्नाये मातृकापाठे वा विद्यमानाद्यपि यमाऽनुस्वारशिक्षावलाद्वर्णराशिष्ठु पूर्यंते शिक्षायामपरि
गणितोपि दीर्घऌकारो मातृकापाठे पठ्यते परे तु त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वेति संख्यायमकृता न तु व्यक्तिकृता वर्णानां प्रत्युच्चारणे भेद
प्रदेः संभवात् तथा चाभितो जन्मक्ति सहितरेफघटितत्वताद्दृशाकालघटितत्वरूपयमोभ्यां द्वाभ्यां विहितयोरीषत्स्पृष्टयोरृऌ २८

ऋवर्णयोर्हि ते एवमेव त्रिमात्रचतुर्मात्रयोः प्लुतावेव रइउता विति सूत्रे भाष्ये विस्पष्टमृकयोरेवोक्तः सूत्रभाष्ये एव त्रिमात्रचतुर्मात्रा
श्रादेशमाभवन्निमनेन सूचितयोर्हि मात्राधिकमात्रिकत्वेनानुगमेन प्लुतमध्ये ऽन्तर्भावान्नाधिको सत्यभिधानेनग्रहणमित्यत्र
विहतत्वसाम्येन विहतो दीर्घऋकारो लकारवतो नदीर्घेण षत्स्पष्ट ऋकारस्थ पर्यायेण भवतय वामातृकापाठे पठितोपि दीर्घल्
कारो विहितो न भवति तस्योच्चारयितेशक्यतेपित्व्या स्पष्टत्व स्य भाष्यकैयटप्रमाणेन तस्य शास्त्राविधेयत्वात् मात्रिकप्लका
रस्य उच्चारयितमशक्यत्वात्रात्र स्यैवेत्याहुः रेफात्परे भक्तेरिति रेफाद्भक्तेः परेनतत्क्वचिदपिश्यपदरूपमिति तदर्थं एतद्भाष्ये
णत्वे रेफात्परतोऽप्यज्भक्तिरस्तीत्यागते हयवरट्सूत्रस्थेति एषोऽङ्सूत्रस्थेत्यविते तत्रैव तथाभाष्यदर्शनात् नऋकारई
षत्स्पष्ट इति शेषः नाप्नोतीति लृकारादिति शेषः लृकारईषत्स्पष्टः विषयविशेषएवपूर्वस्य साधुत्वे विषयविशेषए
वोत्तरस्य साधुत्वमिति व्यवस्थाङ्गीकारादेव वस्तुतस्तु लृकारात्परत ऋकारस्य प्रयोगेऽनुमाने उक्तव्यवस्थाङ्गीकारे प्रमाणमा
ह अत एव वार्तिके इत्यादिना सेगक्तत इत्येतेन अत एव हि सऋकारहयेत्यादिव्यवस्थाङ्गीकारादेव प्रयत्नेयत्तेति स्याऽस्या
यत्नश्चाप्रयत्न इति पक्षीतत्त्वहृष इति केचित् अन्यत्तदभावस्येति अन्याऽवड़ोन स्मृतैस्वक्तीतरभावस्य स्मृतैत्त यो ल्लभ्यत इति भावः
देवत्रात इति अत्रपक्षेन तेन गतः अत्रपक्षे समाभावेन ग्राहः अत्रपक्षेऽवृत्त इतियोगे संहितिविधिः प्राप्तपानवो विधिः सिद्ध

एकैकस्मिन्नर्थे तेन नत्वादिविषयो न विभाष्यते न विकल्प्यते किं तर्हि भेदेनैव भावाभावयोर्व्यवस्थेत्यर्थः अप्रामाणिकत्वज्ञापनार्थं
इति वस्तुतो व्यवस्थितविभाषाया अगतिकगतिकत्वज्ञापनार्थं इदं वेति एवमेव विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थे विषयः संगच्छते सामे
वि॰ २९ अजस्मामिति नेतिपाठे तु लुप्तप्रथमाया णामिति षष्ठीनिर्देशः स्यादिति भावः लुप्तप्रथमा जानक्रमेति नन्वत्र स्थानिवत्त्वेन प्रष्ट
ष्टानेवाच्येत स्वडर्थेदं तन्व्यमतेन स्यात् यमेहतिनादिति चेन्मन्ते पराद्विजावेनैव प्रगृह्यत्वोगीकारात् अपदान्तादाविति आदिपदेन
समासादौ वार्तिकमिति वक्तव्यपदाभावात्सूत्रत्वभ्रमवारणायेदम् एतेनेति पदान्तग्रहणानुवृत्त्यैव वाक्ये इत्यादेर्व्यावर्तनेने
त्यर्थः अपाल्लामिति नवान्यार्थमवश्यमाश्रयणीयेन चकारेणैव प्रकृतिभाववारणे पदान्तग्रहणानुवृत्तौ गौरवमिति वाच्यं
दिवउदित्तनरार्थं तदनुवृत्तेरावश्यकत्वात् अनेनेतरस्येति न्यायेन उनर्हं डिविधानस्य परस्परमात्रबाधनत्वाच्च ईषदसमाप्ताह
त्वकोवद्भूच्छकरस्त्यर्थेत पदान्तग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च उपलक्षणमिति आङ्खान्मवमोम्येति वाच्यो विशेषाभिवादने इति
मन्वुक्तेः तस्मैयीतिप्रयोगे किं मूलमिति चेत् आपृष्ठानेयीति भाष्योदाहरणमेवेत्यवेहि स्मरतिक्षिति असौ नामाहमस्मी
ति स्वेनामपरिकीर्तयेत् इत्यादिमनुस्मृतिशु अत्रनामपदे गोत्रस्याप्युपलक्षणम् देडिन्नित्यादाविति दशाप्तनरकालं जात
स्यपुत्रस्य नामविदध्यात् घोषवदाद्येतरस्य महडेन्त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितेतद्धि प्रतिष्ठिततमे भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा। २९

नामकृतेक्कर्यान्वतद्धितमितिकल्पसूत्रेतद्धितोतस्यनामतप्रतिषेधादितिभावः दूराद्धूतेचदूरोतिकार्थैभ्यइतिप्रातिपदिकार्थे·
मात्रेपंचमीस्यब्लोपनिमित्तावा हैहेप्रयोगे हैहेंतइत्येवेति नचवाक्यस्यटेरित्यधिकारादंतग्रहणंवैयर्थ्यं तदभावेहैहेग्रह
णस्थानेत्यार्थेनापातइत्याशयात् एतत्त्रयविषयमेवेति प्रत्यभिवादेऽशूद्रेभोराजन्यविशांवेतिवाच्यंदूराद्धूतेचेत्येतत्त्रयविषयमित्य
र्थः हेमोस्मयमिति प्रकृतसूत्रेचेवेहतिग्रेघः प्रत्यभिवादेदूराद्धूतेचेत्यादिनायःप्लुतोविहितस्तस्यैवायंस्थानिविशेषउच्यतइति आदि
नाभोराजन्येत्यस्यसंग्रहः अनुदात्तेप्रश्नांतइतिसूत्रेनानेनप्लुतोविधीयते किंतुदूराद्धूतादिषुविहितस्यप्लुतस्यानुदात्तगुणमात्रंवि
धीयतइति एतद्विहितानामेवेति एतदभ्यनुज्ञातानामेवेत्यर्थः सर्वेहतिग्रंथेनास्यस्थानिविशेषमात्रलाभादितिबोध्यं त्रिपाद्यां
नप्रवर्ततइति तचतस्मिन्प्रकरणात् अप्लुतवदुपस्थिते इतिवदेदिति यत्तुप्लुतनिषेधस्यत्रिपादीस्थत्वेनासिद्धत्वात्प्लुतप्रगृह्या
इतिप्रकृतिभावेसंहिताकार्यंनस्यात् प्लुतनिषेधस्यश्रवणार्थंस्यादितितन्न प्रकृतिभावस्याप्लुतस्याश्रयात्सिद्धत्वेनतस्यबल
दोःदर्शनेनप्रकृतिभावाप्रवृत्तेः नहिनिषेधोनदृष्टएतइत्येतावतातेनलदोः प्रवृत्तिः प्लुतोलदोस्तीतियुक्तिःप्रकृतिभावशास्त्रस्य ३२
संभवतीति नचपर्युदासेप्येतदूषणंतौल्यं किंचप्लुतप्रकरणेतरेनोपस्थितइत्युक्तेसंहितायामित्यस्यसंबंधोनस्यात् नचतयोर्व्या
ववीत्यतः संहितायामित्यस्यसंबंधइतिवाच्यं एवमपिपर्युदासेप्लुतस्योदात्तस्यस्थानेऽप्योतर्यादप्लुतादेशउदात्तोभवतिनोपस्थितइत्यु

क्रौ उदात्तस्य श्रवणं न स्यादिति विशेषः मन्त्रे तु संहितायामित्यस्य संबंधे यौभ्यां विशेषः वक्करणे प्लुतमायेन पर्युदासमेवाङ्गीकृत्य

 प्रोक्तं नवेति परत्वादिति प्लुतप्रगृह्यप्रकृतिभावापवादत्वेपि प्रगृह्यप्लुतप्रगृह्यप्रकृतिभावानपवादत्वाद्विप्रतिषेधोपपत्तिः इद

 मप्युक्तं शास्त्रातिदेशे दीर्घस्य परत्वाभावात्कार्यातिदेशेपि स्थानिवत्त्वेऽयरवीरित्यत्रोक्तातिदेशात्स्यात्तत्त्वाभावात् अन्तरङ्गत्वादिति

इदमप्युक्तं नयातल्लोपइति सूत्रे अन्तरङ्गनिषेधस्य ह्याङ्गुणस्यासिद्धत्वेनोपेन्द्र इत्यादौ गुणः प्रवर्तत इति भाष्योक्तरीत्या प्रकृतिभावे

न दीर्घबाधः नापत्तेः किञ्च वक्करणाभावे प्लुतशाह्ने न प्लुतस्य स्थाने विहितस्य दीर्घस्योक्तदिशा वारणे वक्करणं वैयर्थ्यं तदवश्यं

वक्करणे प्लुतस्य प्रकृतिभावेन तत्स्थापेन बहिरङ्गस्यापि निवृत्तिः उपसर्गादृतीति सूत्रे धातावितियोगविभा गेन पुनर्हेयिविधानात्

ज्ञापकात् तेन सूत्रार्तश्र्यपतेहाद्धिनिवृत्तिसिद्धेरिति प्रकादिक नशाह्नमर्यादयालाभइति इदमप्युक्तं प्लुवः परस्मिन्निति वर

तीयादिषु भाषितपुंस्कमितिवचनात् तोयथाप्लुतकार्यं नप्रवर्तयति तथाप्लुतोपीत्यभावातिदेशोगीकारेणोक्तार्थलाभसंभवात्

तदेतदभिप्रेत्य भगवद्भ्यां भाष्यकारवार्त्तिककाराभ्यामुक्तं वहवत्वे प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं वद्वचनं क्रियते प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थमि

ति ईदूदेत् एकारस्य गोगेइत्येकमेवोदाहरणमुपन्यस्य पुनरुदाहरणान्तरोपन्यासस्य फलं वक्तुमवतारयति पदेत्तमिति अर्थव

त्वादिति अनाङिति पर्युदासेनार्थवत एव ग्रहणादिति भावः एतेनेदमदसोरकोरिति प्रतिषेधेन वर्णग्रहणे अर्थवत्परिभाषाया अ ३

प्रहृत्तिज्ञापनादिदमप्युक्तमित्यपास्तं पर्युदासपक्षे दोषमाशंक्य निराकरोति वासुदेवे अमिति अत्र प्रश्लिष्टत्वेपि पदांतत्वाभा
वेन प्रकृतिभावाप्रहृत्तेरयुक्तमेतत् न चाम् इत पते इत्यत्र प्रकृतिभावापत्तिरित्याशयः अव्ययीभावस्य समासांतरघटकत्वे विवा
दात् इति केचित् पश्चाई पतीत्यत्र प्रकृतिभावापत्तेरित्यन्ये नानुपपन्नमिति अत्रेत्येतेन अनाङिति प्रसज्यप्रतिषेध एव यदयमनाङ्
ङिति प्रतिषेधं शास्तीति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यात्प्रतिषेधार्थोयमारंभः इत्योन्तसूत्रस्थभाष्याच्च प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे वा यतेत न आईप
इत्यत्रेत्यत्र परादिवद्भावेन प्राप्तमपि प्रश्लिष्टत्वेन गम्यमानप्रतिषेधाभिप्रायकत्वेन न युक्तं अत्र प्रातिमहत इत्यादौ परादिवद्भावेन
प्राप्तप्रश्लिष्टत्वस्य निषेधकाभावेन प्रहृत्तिसौलभ्येन प्रतिषेधार्थोयमारंभः अत्र प्रातिमहत इत्यादिभाष्यग्रंथस्य दर्भासंगतेः न च प्र
तिषेधार्थत्वे ओतश्च प्रतिषेध इति वार्त्तिकानुत्थानमिति वाच्यं प्रतिषिद्धार्थोयामपि ओदंतस्य प्रश्लिष्टत्वे सत्यायाः प्रतिषेधकाभावे
नादोभवतीत्यत्रापि प्राप्तेः ओतश्चेत्येतेनास्य प्रहृत्तिरिति यद्यपि निपातपदेन चादीनामर्थवतामिवोपस्थितिरिति वार्थांशे गौण
मुख्यन्यायकार्ये प्रवर्तते ओतांशेन न विशिष्टरूपोपादानमित्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषा गौणमुख्यन्याययोर्न प्रहृत्तिः ओते मु
ख्या र्थासंभवश्च तथापि वार्थांशे विशिष्टरूपोपादानमात्रेण प्रवर्तमान गौणमुख्यन्यायोऽमुख्यार्थके ओते प्रश्लिष्टत्वे सत्तां वा
वर्तयति भाष्यप्रामाण्यादित्याशयः अर्थवत्त्वेनैवेत्यर्थं ओतश्चेत्यत्र प्रतिषेध इति वार्त्तिकमारभ्यत एव ततोऽत्यत्त्वाभावान परे

भाष्यैकदेशिनः अविशिष्यादिना ऽगौरवेव गौः संभवति तत्र चोक्ते मुख्यार्थसंभवे सति निपातनसंज्ञाया गौणमुख्यन्यायेन वारणसं
वि॰ भवात् न च तत्राधेविरेव नेष्यत इति वाच्यं तथा सति संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादय इत्यादि वार्तिकभाष्यविरोधापत्तेः द्यो
३१ तोऽशे विशिष्टरूपोपादानाभावेन मुख्यार्थासंभवेन च गौणमुख्यन्यायप्रवृत्त्यसंभवाच्चेत्याह निपातन इति किमिति सिध्येदितीय
31 त्र प्रवृत्तस्त्वनेनाभ्युपेत एकदेशो वा सीति यत्तूदाहरणे हहब्बेहरेद इत्येतत्तु अदो भवदित्यादावपि बलत्वेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया वा
रणसंभवात् अयस्त्वे यदिति वेदेऽप्यापाधमानप्रयोगाभावेन प्रवृत्त्यसंस्वैकालिकत्वेन चानार्ष इति यथेमिति केचित् तद
पि कार्य्यमात्रकाल इति तत्राप्यपि ककालव्यवधानेनोच्चारणेन तत्र प्रयोगो वाप्यनयोगिनामच्छिष्टसंप्रदायविरोधात् हेयमेवे
ति भावः उञः निपातन एवेति न तु प्रत्याहारः उदितेऽपि वकारसंयोगे जकारोच्चारणसामर्थ्येन नञ्जि कित्वेन मानाभावादिति इदमयुक्तं
उञ इत्यस्याहत्याख्यानषष्ठ्यो तत्र तस्य वाच्यवाचकभावसंबंधार्थकत्वकल्पने गौरवेण प्रथमो ततार्थेऽस्याभेदेनान्वयस्याङ्गीम
तेन च विधेयविशेषणत्वसंभवो वा विनिगमनात् साष्टमेव लभ्यत इति अमेत्तु योगविभागाभावे प्रवृत्त्यसंयोमादेः प्रासस्य च प्रोक्तस्य
मतेन प्रागपत्याह ह्यौतन्मते उँ इतीति रूपे तदन्यमते उ इति प्रवृत्त्यत्वस निपातनकाजनाद्दिति सामान्यशास्त्रप्रणयनेन तदन्यमते
पि सन्निश्चयेन सत्संतरानुसंधानद्वारा प्रवृत्त्यतोऽशे विकल्पासंभवेनादेशांशे पर्यवसत्संतरानुसंधानद्वाराविकल्पपर्यवसाना ३१

पत्तेः यथाकृतोभारद्वाजस्येत्यस्यावकाशःस्वरादितिसामान्यशास्त्रप्रणयनेन कृदंतेसत्येतत्रान्तर्भावसंधानद्वारानेद्विकल्पबोधकत्वे नवप्रगृ
ह्यपदान्तवत्त्विवैयर्थ्येनस्येतत्रान्तवत्त्वपर्यन्तेनोपपत्तेः तथाचैकयोगत्वेशाकल्यमतेऊँ इत्येकमेवस्यात् तदेतदुक्तंभाष्ये शाकल्यस्यऋ
वाचार्यस्यमतेनऊँ इतिविभाषायथास्यात् ऊँ इति उ इतीति तदन्यमतेननिपातएकाजितिनित्यंप्रगृह्यत्वात् उ इतीतिस्यात् तदेतदु
क्तंभाष्ये अन्येषामाचार्याणांमतेनवेतीति योगविभागेनउञ इत्यनेनप्रगृह्यत्वस्यशाकल्यमतेविधानेनयोगविभागेनासिद्धप्रगृ
ह्यसंज्ञानसामर्थ्यात्सत्संनिधानसंधानद्वारासामान्यशास्त्रसत्तेपिप्रगृह्यसंज्ञे शाकल्यमतेविधानेनयोगविभागेनसिद्धप्र शावि
कल्पः सिध्यति द्वितीययोगेनत्वसतिप्रगृह्यत्वेयवादेशाविकल्पः तत्रापिशाकल्यग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् नतुशाकल्यग्र
हणानुवृत्तिः सतिप्रगृह्यत्वेयवादेशोयथास्यात्तत्रप्रगृह्यत्वे इत्येवमर्थः स्यात्तस्यादिर्वोच्चारणसामर्थ्येनप्रगृह्यपदानुवृ
त्तिसामर्थ्येनचसत्येवप्रगृह्यत्वेवादेशकल्पनासंभवात् तस्मात्द्वितीययोगेशाकल्यानुवृत्तिः सतिप्रगृह्यत्वेवादेशविकल्पा
र्थैत्येवतत्वमित्याहुः दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिरेवेति ह्रस्वसंहितायांतस्योच्चारितार्थ्याद्दीर्घस्यैतदितिकेचित् विकल्पमात्रस्यैवापे
पीति शाकल्यपदसंबंधेप्रगृह्यपदस्यासंबंधेयत्वार्थः ऋग्धीपिकारादिति इदमयुक्तं उञितिपदस्याप्रगृह्यत्वेशाकल्याभावात्
तस्मात्प्रगृह्यसंज्ञासादेशेयोगविभागवैयर्थ्यापत्तेः अप्रगृह्यसंज्ञावादेश इतिवक्तंयुक्तम् विचारयेतीति इदमयुक्तमित्युक्तम्

वि॰ ३२ 32

मध्यमत्वाहारइति नलपातः वेजातेति तद्ब्रवदंतविधिसद्भावकृते नचैतमारभ्येतीत्यंतइत्येकोग्रंथः अनभिधानमिति नवा॰
स्तौ हतौ समसमीतिप्रकृतस्त्वत्रस्यभाष्यादितिभावः अर्थेयार्थेहानिरितियकार्थीभाववनेन समासेवापीपदस्यवाप्यधिकरणका
स्वहपार्थोपस्थितिजनकत्वादितिभावः समासेजहत्स्वार्थायामिति जहत्स्वार्थात्वत्तत्रैवपरत्वाद्धिविरोधिनीतिभावः मा
नाभावइति नवनामार्थयोरभेदान्वयइतिभुत्वनिभेरः गौरीपदार्थाधिकरणत्वस्यभेदसंबंधेनैवपिश्रियणोऽन्वयोगीकारात्
तथावललक्षणः वष्यकीतिवेत्र दधिपश्येत्यादिवडुपपत्तेः नवतत्रैवात्रापिविभक्तिस्मरणेनशाब्दबोधेसमसमर्थ्येपर्यवसन्न
तेऽहृपपादे नवाधिश्रयणक्रियायामेवगौरीपदबोध्याधिकरणत्वान्वयइतिहृदस्थेलगोभेद्युक्ते नामार्थयात्वर्थयोरपि
साक्षाद्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इतिवाच्यं अर्थेयार्थानुपस्थापकत्वेसतिसमसमर्थोपस्थितिजनकत्वस्यसमसमर्थेपर्य
वसन्नशाब्दार्थत्वात् प्रकृतेवल्लमविभक्तिस्मृतिहेतुत्वेनगौरीपदस्यैवसमसमर्थ्येपस्थितिजनकत्वात् एवकेप्रातिपदिकार्थ
इतिपदेगौरीपदस्यैवाधिकरणशक्त्युपस्थापकत्वाद्वा पुनःप्रह्वा॰ताविनिकार्यकालपदत्वाश्रयणेनतन्ननिर्वाहः अणेःप्रयत्न
स्येत्येनहेशस्यप्रयत्नसंज्ञाहष्याम्नतस्यासिद्धत्वेनप्रयत्नसंज्ञानापत्तेः इत्याचार्यार्यकृतव्याख्यायोस्वरसेपिःसमासिमियात् ॥
स्तोत्रभुनाभुः पदस्यैत्यधिकृत्येति इदमयुक्तं अपदांतस्यमूर्धन्यइतःप्रागेवतदधिकारसमासेः संबंधेपिवाडःसीताादाविववे

अधिकरणेनान्वयेऽदोषाच्च शादितिज्ञापकादिति विभ्रमावशेषविभ्रमइतीत्यादौ संयुक्तेपदान्ते शषसरतवर्गसंभवेनेदमप्युक्त
मितिकेचित् वैचित्र्यार्थंइति जशत्ववर्त्वयोः प्रवृत्तिमेतरेणासाध्वित्यादिसिद्धिरिहवैचित्र्यम् निर्देशादिति नचततएवसुत्ताभा
वसिद्धौशादितिव्यर्थं विभ्रमार्थत्वात् यत्तुनासिकास्थानायिकोनतोरित्यादिनायंचमाग्रहणमाशंक्यशादितिनिषेधाल्लिंगा
त्तुल्यास्यसूत्रेनासिकास्थानभिन्नेतालव्यादिस्थानेशूस्मतइतिकाश्चिदुक्तवान् तन्न शजशत्वेश्चिपाशयेत्यादौ श्चुत्वनिषेधायशादित्य
स्यावश्यकत्वात् दिकसंख्येसंज्ञायामितिनियमादाह षडपिकेति स्पष्टार्थमिति समर्थसूत्रस्यकैयटरीत्यापदान्तविधित्वमेव [illegible]
[illegible]नपदविधित्वमितिबोधनद्वारासमर्थपरिभाषानुपस्थित्यर्थमितिकेचित् यरोनुना सवर्णेनसेतीति एतडमरमाडरि
तिशेषः अत्रैवतुल्यास्यप्रयत्नमितिसूत्रेयस्मात्प्रत्ययविधिरितिवत् यत्रानुनासिकोविधीयतेतत्रतुल्यास्यमितिउपतिष्ठतइत्यर्थक
तयापरिभाषारूपामपिअनुनासिकपदानुवृत्तेः अनुस्वारस्ययज्ञीत्यत्रचवमेड्कस्तुत्याऽनुनासिकपदमनुवर्ततेतेनचवमंस्वः
कुंर्दरथेनेत्यादौनदोषः नचमहिष्मानित्यत्रषकारस्यढकारापत्तिः तस्यषकारेणसूत्रमनेस्थानप्रयत्नोभयसाम्यादितिवाच्यम्
भाष्यमतेप्रयत्नभेदेनादोषात् जशत्ववारणायस्थानिवत्प्रवृत्तेरावश्यकत्वयातेनैवानुनासिकवारणसंभवाच्च नचरेफस्यानुना
सिकेषत्वप्रसंगस्यप्रसंगइतिवाच्यं तस्यसानुनासिकत्वेमानाभावात् यदाकैयटोक्तरीत्यास्थानेन्तरतमपरिभाषोपस्थानान्नदोषा

भावः नचरेफस्थानप्रयत्नाभ्यामेतरतमस्तनाभ्यामेनेतरतमस्य चाप्राप्त्योः तरतमपरिभाषायाअनुपस्थितिरितिवाच्यम् व्यक्तिपक्षेप
वि॰ तिलक्ष्ये त्रैतरतमानेतरतमयोः प्राप्तावेवतदुपस्थितावपिजातिपक्षेकतिपयलक्ष्येषुतयोः प्राप्तिमात्रेणांतरतम परिभाषोपस्थान
३२ स्यदुर्वारत्वात् णकारस्यस्थानेनरेफोतर्येपिप्राभ्यंतरप्रयत्नेनतदभावान्नांतरतमत्वेस्थानप्रयत्नाभ्यामांतर्यंहित्रैतरतमत्वम्
33 एवंकुंडेरथेनेत्यत्रापिग्रनुस्वारस्यस्थानेनरेफः रेफस्यानुस्वारेणस्थानसाम्याभावेनांतर्याभावात् तथाचायंनिष्कर्षः यत्रस्थान
प्रयत्नाद्यनेकधर्मकृतांतर्यंसंभवस्तत्रप्रासेतमप्राप्त्यघटितमेतरतमश्रुत्युपतिष्ठते यत्रतैकैकधर्ममात्रकृतांतर्यंसंभवस्त
त्रतमपूरहितमेतरश्रुत्युपतिष्ठते यत्रतस्याप्यसंभवस्तत्रनोपतिष्ठतएवपरिभाषा नचैवंनेनेत्यादावेवगुणःस्यात्रचेनेत्यादाविति
वाच्ये एकारस्यप्रमाणेनईकारांतर्याभावेपिस्थानप्रयत्नाभ्यामिकारांतर्येणांतरतमत्वाल्लाभः दोषात् नहिसर्वैरांतर्यंतमव
र्यः किंतुस्थानप्रयत्नाभ्यामपि नचैवंहस्वेकारएवयणःस्यात्रदीर्घैतस्यस्थानप्रमाणाभ्यामांतर्येणतमप्राप्त्यघटितपरि॰
भाषोपस्थितेः एवंषट्समजेतीत्यादौषशयोर्जशत्वानापत्तिः स्थानप्रयत्नाभ्यामेतरतमेस्यशोजश्त्वचारितार्थ्यात् एवंपाङ्समती
त्यादौझयोहइतिपूर्वसवर्णेनापत्तिः स्थानप्रयत्नाभ्यामेतरतमेवाकघरिरित्यादौतस्यचारितार्थ्यादितिवाच्यम् स्वादिष्वश्इति
निर्देशेनझषप्रत्याहारपरित्यागेनहल्प्रत्याहाराश्रयणेनव्याख्यानेनवतत्रव्यक्तिपक्षाश्रयणेनादोषात् तत्रपक्षेदीर्घादिव्यक्तिषु ३२

तरतमानेतरतमयोरसंभवेन सकलोगसहिताया उक्तपरिभाषाया अनुपस्थितेः सवर्णग्रहणापकर्षस्तु नरेफोष्मणां सवर्णा नसे
तीति भाष्याभिप्रेतः तत्रतत्र प्रश्नपादित्वभयोः शेषइत्यादिभाष्येणापकर्षस्य भाष्यकाराभ्रसेननावगमात् हृदेतेनरावहृस्तैर्व्यवहितेः
पकर्षो देशानमित्यादौ उक्तरीत्या परसवर्णवारणसंभवात् यथीति नकर्तव्यमित्याशयेन रेफोष्मणामिति भाष्ये उष्मग्रहणमित्याहुः प्रा
चुर्यस्य समानाधिकरणस्य सजातीयाल्पतरसापेक्षतनियमादाह स्वार्थिक इति वस्तुतस्तु प्रचुरप्रकाशो रविरित्यादौ उक्तनियम
व्यभिचारात्प्राचुर्येऽपि मयडित्युपपादः सामानाधिकरण्यमिति प्राचुर्ये मयडिति अन्नमयो यज्ञ इत्यादावन्नयज्ञयोरिव चिद्ब्रह्मणोर्भे
दव्यवस्था ग्राभेदरूपं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः हलो यमां यमीति सूत्रे इति हलो यमां यमीति सूत्रे स्पष्टाभिहितेरित्यर्थः एतेन
हलो यमां यमीति सूत्रस्य भाष्यकृताऽनुपादानादिदमसंगतमित्यपास्तं नादिन्याक्रोशइत्युत्तरेकमेणादः स्पष्टं भोः शक्कोटि
ग्रभ्यासे चर्चेभ्रूरो भ्ररीति सूत्राणां भाष्यकृतोपादानात्तथा पाठो भाष्यकृत्संमत इति भावः ज्ञापनादिति व्यंजनपरस्यैकस्यानेका
स्यवोच्चारणे विशेषाभावात्पूर्वं ज्ञातमिदमद्विर्वचन इति हि तदृष्टा पूर्वसवर्णस्यासिद्धत्वात्परत्वात्पूर्वसवर्णग्रहणासकृद्गतिन्यायेन
पश्चात् द्वित्वाघायोहितकारस्यरूपस्य लोपपूर्वसवर्णयोरविशेषादिति भावः अनुस्वारस्यापि न तु शकारसवर्ण ईकारः प्रसिद्ध
इत्याशंक्याह प्रयत्नभेदेनेति यथासंख्यमत्र संख्यासंख्यानेनाणेन सम्यक्तेः नदेशाशाहृस्य संबोधिशाहृत्वाउदेश्यादिति संख्येनायम

र्थः समानोऽसमर्थे सत्याख्यानो मध्येयथागणानेउद्देशिभिः सहान्वदेशिनः सर्वे ध्यन्ते इति कैयटोक्तं तन्न युक्तं समम्लाकृतजीवेषु हलोयमामि

वि॰ त्यादौ उद्देश्यानामपि परस्मैर्यथासंख्येस्पष्टत्वादित्यभिप्रेत्याह सम्यकाख्यानमिति वस्तुतस्तु कैयटोक्तार्थे एवयुक्तः सर्वस्योद्देश्य

३४ स्य सर्वोन्वदेशः प्राप्नोतीति यथासंख्यसूत्रस्य भाष्य स्वरसादनुदेशपदस्याजहत्स्वार्थलक्षणया विधेयपरत्वदन्वयस्य भयपरत्वान्नोक्त

34 स्य लेखुदोषः सर्वेषोयेनेति सर्वेयष्टत्यपपाठः पदज्ञानेपदार्थोपस्थितिर्वेति आद्यस्योदाहरणं समम्लाकृतेत्यादि द्वितीयोदाह

रणं परस्मैपदानामित्यादिस्थानाख्येति स्थानमत्र क्रमः स्थानाच्चेतितिसंयोगादिति सूत्रे आध्वरमीमांसकैस्तथैव व्याख्यात

त्वात् एतेन स्थानमधिष्ठानमित्यभिप्रेत्य यत्पाठकेनोक्तं तत्र स्थानेंतरतमसूत्रे यान्येतानि गोयुक्तकानि संज्ञकानि भवेति

तान्यन्योये पश्यति शाहेकुर्वतियवेता वत्सेन नावत्सश्च वेतनेषपिलोष्टदिमवायुवेगगतानेवतिर्यग्गच्छति नवोर्ध्वमारोह

ति पृथिवी विकारः पृथ्वीमेव गच्छतीत्यादिना सूत्रप्रत्याख्यानायानेकधा प्रदर्शितमिति तत्सर्वं मीमांसाऽनध्ययनविजृम्भि

तमिति स्पष्टमेव लौकिकेति शत्रुंमित्रं विपत्तिं च जयरंजयभंजयेत्यादौ लोके क्रमेणान्वयदर्शनादिति भावः परस्मैपदा

नामित्यत्र क्रमेणोद्देश्यवाचकपदानामपादानेनापि परस्मैपदपदार्थोद्देश्यानां क्रमेणोपस्थितिः किंतु युगपदेव सर्वेषां ज्ञानं

प्रत्याप्येत इति न स्थानाख्यलौकिकप्रामाण्याद्यवस्थासंभवः एवंहेत्वेनैं क्रमेण पदज्ञाने पदार्थोपस्थितिर्वेत्युक्तपरिभाषार्थसंक्र ३४

नो २

क्रमेणान्वयप्रदर्शनादिति भावः तथान्वद्वंद्वस्यैवासाधुत्वान्तरविरत्वायं नस्त्वविषयानात ननुक्तपरिभाषयापि कथमत्रयथावस्थायेन १

परस्मैपदानामित्यादि २

रीतापरस्मैपदानामित्यत्रासंभवात् एवमेतयोः एवायावित्यत्रापि एतेनपदादुपस्थितिरित्यस्य परस्मैपदानामित्युदाहरणमित्य
पास्ते किंच परस्मैपदशब्देन तिबादीनामिव शतृक्वसोरुपस्थित्या नसंख्यासाम्यं आद्यंतौटकितावित्यत्रापि ययोरर्थयोराद्यंताभ्यो
क्रमेणान्वयो न तयोः क्रमेणोपस्थितिः नापि तत्बोधकपदयोः क्रमेणोपादाने टिकितावित्युक्तेः ययोः क्रमेणोपादाने ट
कारककारयोर्नैतयोराद्यंताभ्यां क्रमेण संबंध इति चेन्नत्वेकैकपदोक्त्यार्थाश्रयणेनादोषात् तथाहि लादेशानां परस्मैपदसंज्ञाविधा
नेन तत्र स्थानार्थे तिबादिसूत्रानुसंधानेन तत्र परस्मैपदानां तिबादीनां गणनाक्रमेणादेशानुदेशिनोः संबंधयोगीकारात् शतृ
क्वसोः परस्मैपदत्वेपि असंनिहितत्वात्संनिहितानां तिबादीनां च नववत्वात्संख्यासाम्योपपत्तिः आद्यंतावित्यत्रापि टकारस्य प्रथमो
पादानात् तद्घटितस्य टितः प्रथमे गणनायस्था कित इति गणनाक्रमेणैव संबंधः असहविवक्षायामपि देहदस्य साधुत्वेव नवम
तेपि तिबादिसूत्रस्य क्रममादाय परस्मैपदानामित्यत्र टित् किद्घटकटकारककारयोः क्रमेणोपादानमादाय आद्यंतौटकितावित्यत्र
च यथासंख्यशास्त्रप्रवृत्तिः कथंचिदुपपादनीया यथासंख्येनान्वय इति संख्यानतिक्रमस्य करणत्वविवक्षया तृतीयेति केचि
त् संख्यामनतिक्रम्यान्वयबोध इत्यर्थे साविवक्षितमेनत्तृतीयार्थस्यान्वययोग्येनान्वयासंभवेन वाउक्रमेतदित्यन्ये भाष्ये तु
संख्यातानुदेश इत्युक्ते तस्यार्थः संख्याते गणिते तत्तत्क्रमेणानुदेशो विधिरित्यर्थः अपकृष्यत इति तथा च यत्र स्वरितेन पुंक्केश

वि॰ ३५ ह्रस्वरूपेणैवेत्यथासंख्यशास्त्रप्रवर्त्तनेऽसमर्थः नन्वेवमप्यनुदात्तङित आत्मनेपदमित्यादौ संख्यातानुदेशोऽस्त्वीरस्यात्मनेपदशब्दे उभरत्वान्
ह्वस्यद्वैस्वरितत्वस्याव्यापकत्वादिति चेन्न यथा यथासंख्यमन्वयस्तयोर्द्वयोरपि स्वरितत्वमनेनैव तत्त्वासंग्रहणात् अनुदात्तशब्देन तदभावेनादो
षात् ख्यत्वादित्यादाविति नन्वत्र ययोरन्वयस्तयोरकारस्य चतयोः संख्यासाम्यं ययोश्च संख्यासाम्यं नतयोः सिद्ध सोऽस्य नतयोः सा
म्यादन्वय इति न संख्यातानुदेशः प्राप्नोति एवमेवानुदात्तङितः रदाभ्यां निष्ठातः श्वसोरल्लोपः ऊ॰ सिद्ध सोऽस्य विदिभिदिच्छिदेः कुरच्
श्च वास्तिस्त्रोरोपधेनोः कृत्यतेभ्यश्चेत्यादावपि न संख्यातानुदेशः अनुदात्तङित इत्यस्य स्वसमेत्यनेन रदाभ्यामित्यस्य तत्रत्यनेन सावेथात न्या१
क इत्यस्यात इत्यनेन तऽसिद्ध सोरित्यस्यातोऽत्यनेन नात्वीलादीनां कुरच्करणाधिकरणयोरि॰ स च ञापापिद्दतयोरित्यस्य उञ्ञाच्याख्या
नभवयोः संख्यासाम्यादन्वयादिति चेन्न परस्परासंबंधेप्यस्य प्रवृत्तेः अन्यथा समसूलाकृतजीवेषु स्यतासीलृलुटोरित्यत्रापि न दग्रहणापत्तेः
तत्र हि लृलुटोरित्यस्य धातोरित्यनेन समसूलादीनां चरणं मूला सा लादन्वयः प्रमाणयात् इदं च व्यक्तिभेदेपि यमे साम्यमात्रेण प्रवर्त्त
ते तेन स्यतासीलृलुटोर्नेदित्वाहिपचादिभ्यश्चेत्यादौ संख्यातानुदेशः सिध्यति लृलुटोर्नंघादीनां भेदेपि लृत नेषादिति रूपयमे सा
म्यात् भाष्येस्पष्टमिति तत्र हि सभाष्ये किमर्थमिमावनुनासिकावुभावनुबध्येते नञकार एवानुबध्येत कथं ङमोह्रस्वादचीति
एतदप्यस्तु ञकारेणैवेंशकां भकारयोरपि पदांतयोर्भकारभकारौ प्रागमौ स्यातां न भकारभकारौ पदांतौ स्तः एवमपि पेचाग ३५

रमकार

मास्त्वयङ्ग्रागासिनौवैषम्यान्नाख्यानानुदेशोनप्राप्नोति सेत्स्यतानावदेषामागमानामागमिनः सतिभक्तौरोपदोनौनस्त्वइति कृत्वाग्राग
मावापिनभविष्यतइति नित्यानुनासिकायत्वेति नन्तत्स्थानित्यत्र नानुनासिकः केठावच्छिन्नवायुसंयोगेनोत्पन्नेष्वनासावच्छिन्न
वायुसंयोगेनतद्रूपपर्मोमित्येत्यादिस्वग्रेथपर्यालोचनयावकारस्यनासिकास्थानत्वाभावेनमुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणवर्णत्वा
भावात्तस्यानुनासिकसंज्ञायाअभावादनुनासिकादिप्रत्ययपरत्वाभावेनवकपमनुनासिकापत्तिः ञ्राङोनुनासिकोजानुनासिकइत्यादौ
तल्लोकसिद्धानुनासिकगुणस्यैवविधानमितिनकश्चिद्दोषइतिचेत्सत्यं वर्णमात्रस्यनासावच्छिन्नवायुसंयोगेनानुस्यूतत्वव्याप्तानु
नासिकगुणविशिष्टस्यतथात्वेनानुनासिकसंज्ञेत्याशयेनास्यकथंविधीयजनीयत्वात् एतत्सामर्थ्यादिति इदमयुक्तम् अभ्यरा
वत्साइत्यादावेतस्यवारितार्थ्यात् तत्रहिअश्वत्रीत्यत्रेरसिः वदेः सः ततश्चैतेएवसस्यसिद्धत्वाश्रयणेनेतस्यग्रहणेनेः तयोरत्वुत्य
त्वेत्यपिस्वरविवेत्यतदपवादत्वादेवास्मिन्कृतेनतस्यग्रहणनिः ड्ष्णोदयम्भ्यपरे ङःमोह्रस्वादचि ङ्माहत्येति इदमयुक्तं ङःमेशेपदस्येत्य
स्यैवेष्यधिकरणेएतास्वयेःनुपयोगात् पदाधिकारस्यविशेषणत्वादितिभाष्येतअधिकारप्राप्तस्यत्यागायोगाङपरेजकतयान्वयप्रदर्श
नपरे वस्तुतस्तुपदस्येतिविशेषणस्यप्रयोजनेवक्ष्यामः उभयोःसमसमेततैवेति इदमप्ययुक्तं तीषसहेत्यादौनत्वादिविध्यना
पत्तेः ङःसीत्यादौपदाधिकारस्यविशेषणत्वेनालिङ्गत्वेत्यादौपुंसिद्धावस्यानुपयोगाच्च वत्वादेरित्यादिग्रहणेनविप्रइतिवत्

वलिपरतन्त्रार्थपात्रकस्येत्यर्थे प्रतीतिवारणाय पदस्येत्यपि कृतं तस्यानुवृत्तेरेव निर्वाहे भाष्यकारीयमेरकस्त्रस्याउञ्जिवपदेश्मतः
वि॰ [?]नाय देशत्यस्यानुवृत्त्याश्रयणेन ङमश्त्यस्य षष्ठ्यन्तताश्रयणेनाजादौ पदे ङमो ङमुडित्यर्थोभिप्रायके ङमश्त्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेहि
३८ अचीत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनास्यात् अजादेः पदस्य ङमुडित्यर्थेन प्रत्यङ् ङ्ङित्यादौ समासे ङमुडापत्तिः स्यापेतौ टकितावित्येतत्॰
30 देकवाक्यतयास्यापि पदादिविधित्वात् अपदादिविधावितरेतरयोपपदविभक्तेरिति न्यायेन कर्मषष्ठीत्वस्यैवापत्तेः कार्यित्वमिति प
दत्वइत्यस्य प्रयुक्तकार्ये इत्यर्थे इति भावः इदमुपलक्षणं अपदादिविधावितिपर्युदासेन पदान्तविधावेवैतत्प्रवृत्तेः ननु एवं दे
ङिप्रियइत्यादौ नलोपार्थेमावश्यके नमध्यमतानाक्रान्तइति विशेषणेनेवमाषकुम्भवापेनेत्य त्रपदव्यवायेपीति निषेधः सिध्यतीति
उत्तरपदस्य यत्रकार्यित्वमित्यर्थाश्रयणे व्यर्थमिति चेदत्राहुः यणादिपरमिति निर्देशेन मध्यमतानाक्रान्तस्य पूर्वपदाघटकता
विशिष्टे यन्मध्यमत्वे तदनाक्रान्तेइत्यर्थः तत्फलेन प्रत्यङ्ख्यकृतमित्यादौ नङमुट् एवं वमाषकुम्भवापेनेत्यादौ माषकुम्भस्य वाप
इति विग्रहे पूर्वपदाघटकत्वविशिष्टमध्यमत्वानाक्रान्तत्वस्य कुम्भपदे सत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्र[?] तिषेधवारणायोत्तरपदस्य यत्र
कार्यित्वमित्यर्थश्चावश्यक इति नैवं मुक्तवार्त्तिकप्रत्याख्यानेन फलभेदइति वाच्यम् तत्फलेपि यणादिपरमिति निर्देशेन प्रत्य
ङ्ख्यकृतमित्यादौ ङमुडभावकल्पनात् नैवं कर्मधारयपूर्वपदके परमदेङिप्रियइत्यादिबहुव्रीहौ नलोपानापत्तिरिति वाच्यम् ३८

परमरंडौतिसमुदायगतपदत्वमादायतत्सिद्धेः नचपदव्यवायेपीत्यत्रपदपदेपदत्वयोगपरं नपदांतेत्यादौतथैवस्वेनव्याख्याततात्त् तथा
वकार्यित्वनिवेशोव्यर्थइतिवाच्यं पदत्वयोगपत्नेयदिप्रातिपदिकसंज्ञकत्वे पिबभवेति यस्यांपायांपिबभवाखंदशापिबभवायेषांसं
दर्पिबभवानामित्यादावपिवेत्यादेः प्रातिपदिकत्वाभावेनपदव्यवायेपीतिनिषेधानापत्तेः यदिचप्रातिपदिकत्वतिङंतत्वैतदन्यतराश्रय
त्वेनदागौरवं माषकुंभवापेनेत्यत्रगतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वेनसुबुत्पत्यनंतरमेवसमासाश्रयणेनपदपदस्यपदत्वयोगपार्थः
कत्वाभावेपिनदोषः स्फटीभविष्यतिचैतत्सर्वंसमासप्रकरणेशाब्दरे सौत्रोनिर्देशइति यत्तुतयोर्यावविसंहितायामितिसंहिता
यिकारस्यप्रक्रांतत्वेपिवाक्येचसंहितायावैवक्षिकत्वेनङमुडभावोपपत्तेरिदमसंगतमितितन्न वाक्येसंहितायावैवक्षिकत्वेपिसंहिता
यिकारस्यंकार्यांघटितनिर्देशस्यप्रायशोऽनुपलंभेनासंहितायांनिर्देशप्रयोजनाभावेनच संहितायाश्चविवक्षाकल्पनायोगात् न
चैवमजादौपदेङमोङमुडित्यर्थेभाष्यसंमतेप्रसङ्गःयंइत्यत्रङमुडप्राप्तिः उत्तरपदस्यकार्यित्वाभावेनप्रत्ययलक्षणनिषेधादितिवा
च्यं उणादयोबहुलमितिनिर्देशेनङमुटिउत्तरपदस्यकार्यित्वेऽपिप्रत्ययलक्षणनिषेधाश्रयणात् अन्येत्तुणादयोबहुलेयणा
दिपरंसनाशंसभिक्षउरित्यादिनिर्देशेनङमुटोऽनित्यत्वज्ञाप्यते तेनाणादिसंज्ञार्थानिश्रुतकार्ये यणादिकंकरोतीतियड्
तप्रक्रियेत्यादिप्रयोगाणांसिद्धिः नपदांतसोपदादौपदव्यवायेपीत्यादौपदपदेपदत्वयोगपरेयद्यागतिकारकोपपदानामित

वि॰ ३८ 37

स्थानित्वेन सुब्धेनैवासमासोगीकारात् पदपदं यथाश्रुतार्थकमेव उत्तरपदस्य कार्यित्वमेवेति निवेशात् प्रकृतसूत्रस्य भाष्यविरुद्ध इति
माषकुंभद्रत्यादौ न दोष इत्याहुः ननु गणे शोणवनेशाद्रत्यादौ च समासेङ्मुड्डर्थोरः पराद्विज्ञावेन शब्दस्याजादिपरत्वात् ङमः परत्वा
च्च नवपंचमीसमासाश्रयणेन वाक्यानिवज्ञावः पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति तन्निषेधात् न च त्रिपाद्यां नोन्तादिवज्ञावः दीर्घपाणेत्यादि सि
द्धेरिति चेन्न पदाऽवयवङमोऽभावेनादोषात् न च पूर्वोन्तवज्ञावेनैकारान्तस्य पदत्वे उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति निषेधात् तस्यापो
दीयपौश्रयणेकत्वेपि पदेत्वस्याहत्वाऽजादौ परे यत्पदं तदवयवस्य ङमः पदे परतो ङमः पदे परतोङ् मुडित्यर्थाश्रयणेनोक्तनिषेधप्रवृत्तेः स
लभत्वात् पदावयवङमः परस्याजादेः पदेङ्मितिव्याख्यानेपि यथाकथंचिदवङम् विशेषणस्य पदस्य विशेष्यपदाभिन्नस्यैव ग्रहणे
नादोषात् एतेन ङमः पदस्येति विशेषणेऽवयवेमित्यपास्तं नचैकदेशविकृतन्यायेन नान्तस्य पदत्वे अनवकुर्कइङः सेप त्र इत्यादि भाष्य
प्रामाण्येन समासोन इत्यादि निर्देशेनैवैकादेशरहितैकदेशविकृतन्यायेन पदत्वायग्रहत्वेः तेन वनोन्तः सोन इत्यादौ न लोपहत्वा
दिन स्वज्ञानुनासिक ग्रुत एवेति श्चेत्यनेन रूपकरणस्यैव ग्रहणेन नरोरेवेति हेतोरेवेत्यर्थः नच समः सुटीत्यादिना रोर्विधानेत्वेत्यने
न रोर्ग्रहणमेव विधानेपि तस्यैवेति रूपकरणग्रहणेनेदं तत्त्वायकमिति वाच्यं समः सुटीत्यत्र सकारप्रश्लेषपक्षेपि दीर्घादटीत्यनेन रोरेव
विधेयत्वात् अन्यथा महांश्छत्त्रसमत्वस्यासिद्धत्वाघप्रवृत्तेौ रूपासिद्धेः वस्तुतस्तु सकारप्रश्लेषपक्षेऽत्वस्य समप्रकरणे इत्येवार्थो ३८

नन्वहरूपकरणे इति कानाम्रेडितस्य तत्र रूपकरणस्य विहितत्वेनैतद्विषये ऽनुनासिकापत्तेः अपि कारपदे रोः पूर्वस्येत्यर्थो ऽसंभवी सर्वस्य
निसंहितं सर्वं सत्त्ववानुनासिकइत्यङ्गीकारीत्याह णासहैवानुनासिकविधानेनानुनासिकविधानकाले रोरभावादत आह रोः पूर्वस्ये
त्यस्येति अत्र नवयवयस्थेवेति आगमत्वे वषस्य यादेशाभिन्नत्वे सति सालाञ्छ्लसंस्कारकतया शास्त्रविहितत्वे एवमेव नय्वाभ्या
मिस्त्रविहितयोरप्यनवयवत्वे नय्वाभ्यामितियवमौनिर्देशेन सर्वेशाहसत्त्वात्रावयववाचित्वाभावात् तेन इत्यत्र अवयवजेतर
स्यापत्त्यैष यजितस्य क्रान्तोऽर्थः ऽणवनत्वइति भावः विसर्गादिमेति इदमयुक्तं आदिमस्य शाहेः ऽनन्वयात् किं च भाष्यो
करीत्यानिर्वाहो बोध्यः केचित्तु वसाने रेफस्य विसर्जनीयः खरि तस्य सो विधेयः शर्परे इत्यादिविसर्गस्थानिके कार्ये रेफस्यैव वि
धेयमित्याहुः अप्राप्तिरेवेति अत्र विसर्गे प्राप्ते इति मूले युमः खयीति सूत्रे पदभेदेन कः पयोः षत्वस्य च प्राप्ताविति मूले यदि सत्वे
न विधीयते किं तर्हि तस्मैव नदेत्यर्थकमेवेति बोध्यं अत एव रूपकरणस्य ग्रहणादेव दोषत्वेन नोक्तेति इदमुपलक्षणं समो
वालोपमेक इत्यस्य संस्कर्ता संस्स्कर्तैत्यनुनासिकानुस्वारवटितरूपस्योदाहरणे तेन प्रदर्शनादित्यपि बोध्यं अपाल्लमिति
इदमुपलक्षणं नश्छव्यप्रशानित्यादौपदेनकारस्य श्रवणापत्तिरित्यपि बोध्यं सर्वेग्रहणेति इदमयुक्तं पूर्वत्रासिद्धीयमद्वि
र्वचन इति परिभाषया परद्वित्वस्यैव सर्वे ग्रहणेन ग्रहणात् द्वित्वस्य निर्वाह इति केचित्तु कस्यावकाशाविनिमायेन नपुनर्हितं लक्षणप

वि·
३८
38

दस्यकार्यार्थकत्वात् अतएवसोऽप्यतेः सनिसोऽप्यपिषत्वइतिअत्रहितसोऽकस्मायेनाग्रहत्वाभाष्यकारीयानभ्यासग्रहणप्रत्याख्यानस्यनि·
वीहस्त्वाद्धः सूत्रविधेयपोरिति नयोर्विधायकस्य शास्त्रान्तरस्याभावादिदंयथं नन्वत्रसेः किंचेतीरनिकिलाडपधालोपेजातस्यवर्ने
स्यासिद्धत्वात्तत्वपूपरत्वमेवनास्तीत्याशंक्याह त्वरयातेरिति त्वरेस्त्वरतेर्वाज्यसेवैतिनिरुक्तप्रामाण्यादितिभावः एवश्चेप्रा
मावितिपाठः लोपेदवश्यमः कृत्वेइतिकृत्येयवलोपस्मरणादितिबोध्यं भावेक्तइति नपुंसकेभावेक्तइतिविहितः गत्यर्थाकर्मकेति·
विहितोवासकर्मकेभ्योऽपिभवतीतिभावः अत्रपठकवृत्तत्रिपथ्यगायामुक्तं सवर्णकालइति वर्णसहितकालइति वर्णसहितकाल
इत्यर्थः तदधिकेति स्वारसिकार्थमात्राकालात्योधिकोर्थमात्राकालस्तदधिकेत्यर्थः अवयमेवेति नतथापातृरित्यर्थः अनितमेत
दिति तत्रहिवर्णैकदेशावर्णग्रहणेनेगृह्यन्तइतिपक्षेआलूयेत्यत्रहस्वस्येतितकमाणेवाप्राप्तेइत्यतिव्याप्यतिनदीर्घेहस्वाश्रयोवि
धिर्भवति यदयंदीर्घोदितिवेत्तेकेशास्त्रीत्युक्तं यदिचक्षस्यापेतकस्यातद्यानघूर्वेणसिद्धिः तेनहस्वस्यतुगविधानादितिबोध्यम् स्या
निद्वारेति इदमरदित्येतदभिप्रायम् इतिहल्सेधिः यद्यपिविसर्गस्यापिहल्त्वेनहल्सेधावेवास्यान्तर्भावएवंस्वादिसंधेरपितथापि
व्याख्यएवसिद्ध्यायेनश्रोतृणांप्रतिपत्तिसौकर्यायपृथक्कथने श्रोतारोहिविसर्गस्थानिककार्यसंदेहेविसर्गसंधिप्रकरणमवेक्ष्य
निश्चिन्वंति एवंस्वादिस्थानिककार्यसंदेहेऽपि अतहतिप्रदर्शनायेति वस्तुतस्तुविसर्गस्थानिकसंधिकार्याणांमकरीमाश्रोतृप्रतिप ३८

तिसौकर्यायैकत्रक्रोडीकारस्यावश्यकत्वान्नपुनरुक्तिः अतएवशर्वेमुक्तमपिफलांशंज्ञेशौनइतिसूत्रेहलन्तंसेधौऽपुनरुक्तं वदातिसर्वंमुक्त
मपिकस्कादिषुचेतिशास्त्रे यद्यपिफलांशंज्ञेशौनेइतिशास्त्रेसंहितायामपिकारस्येतथापिवर्णेनेतरेणसंहितायांवावसानइत्यस्याप्रवृत्त्या
ज्ञस्वस्ववर्णेनिर्बोधमित्यपितावत्तसेधिकार्यत्वमस्य अतएवतादृगेवबाणौशाश्विद्रूपमित्युदाहृतमित्यलेप्रसक्तानुप्रसक्त्या
त्विरेवेति नावसाने तस्याभावरूपत्वेनवेद्यात्वादित्यर्थः अव्ययीभावश्चेत्यत्रभाष्येइति तत्रहिअव्ययीभावस्याव्ययत्वेउपपयः
कारइत्यादौसत्ताभावःप्रयोजनमित्युक्त्वानैतदस्तिप्रयोजनेअनुत्तरपदस्थस्येतिप्रतिषेधोभविष्यतीत्युक्तं तेनानव्ययस्येतिवार्त्ति
केनसत्वप्रतिषेधेऽव्ययत्वेनेतिलब्धनइतिभावः वस्तुतस्त्वव्ययीभावस्याव्ययत्वेप्रयोजनेलुङ्मुखस्वरोपचाराइतिपरिगणना
रेभतत्वतत्ताख्यानयोःफलैक्यात्तस्यानभिधाने वाःकाम्यतीत्येतस्याप्यनभिधाने सोऽपदादावितिसूत्रेवाःकामइतिवाच्यम्
किंप्रयोजनं नियमार्थंपयस्काम्यतिकमाभूत् गीःकाम्यतिधूःकाम्यतीतिभाष्यात् अन्यथासेव्याख्योदाहरणेसतस्य चावृत्तेत
षत्वस्यापीत्यर्थेजरतीयापत्तिः [illegible] इदुदुपधस्येत्येवसिद्धेइदंव्यर्थमित्याशंक्याह इदुदुपधस्येतिइतिवक्ष्यतइति अतएववाः
काम्येइत्यस्यगीःकाम्यतीतिविसर्गोचरितेभाष्येव्यावर्त्यंप्रदर्शितं अन्यथासतस्याप्रवृत्तावपिषत्वस्यप्रवृत्त्यापत्त्यातदसंगतिः अत
एवेति अनव्ययस्येत्यादेरुत्तरसूत्रेसंबंधादेवेत्यर्थः समासेनषत्वमितिकुप्वोःपरयोरितिशेषः अपदादाविपावितिवेत्यारभ्य

षत्वसिद्धिरित्यतोग्रेयः पूर्वेणगतार्थः अप्राप्तांगतइति षत्वप्रकरणेनेइणः षत्वंयस्यपाठेतुनकश्चिद्दोषइत्याह । प्रकरणेति षत्वसत्व
वि॰ योर्विधेययोर्भेदपिकृत्वोरितिनिमित्तेकात्यकरणेकोबोध्यं नमस्पुरसोर्गत्योः गतिसंज्ञाभावइति कृञायोगाभावेइतिशेषः कृञायो
३९ गाभावेइतिशेषः कृञोयोगेतद्भ्योदितेननिपातत्वात्स्वरादिपाठंविनैवाव्ययत्वसिद्धिः तथाचनमः करोतीतिविसर्गोपादितमसाद्धि
39 तिभावः नमःशब्दोशेणातेविसर्गस्यसैवेधफलेत्वकिंयायोगाभावेबोध्ये द्विविसर्गतुरिति इतिशब्दप्रयोगामित्यर्थे ॥ वक्ष्यमाणरीत्येति श
ब्दस्वरूपेविशेष्यमादायसृजेतस्येतिपुनःपदस्येतिविशेष्यमादायसृजेतोतस्येति तेनपरमद्विष्करोतीत्यत्रषत्वसिद्धिः सृज्यायितमिति
नन्ववतः करोतीत्यत्रैतस्यासिद्धत्वादिडुपधस्येतिनित्यषत्वापत्तिः यद्यामासेत्वविशिष्य वत्वग्रहणेननिमषत्वस्यबाधः नवश्रुत्यनि
पदेप्रत्ययविसर्जनीयत्वात्तदप्राप्तिः वत्वष्कपालमित्यादिसिद्धये ऽश्रुत्यतिपदस्यैवाश्रयणीयत्वात् नवप्रकरणेप्रकरणमसिद्धेत्वत
योगेयोगइतिपदाश्रयणेननिर्वाहः तस्यैतद्भूयस्त्वदभिमतत्वात् नवद्धिः करोतिद्विः करोतीत्यनयोरिसुसोरित्येवसिद्धेवतः करोती॰
त्यत्रनाप्राप्तेऽस्यापवादत्वे द्विःपाकइत्यादौसमासेसामर्थ्यविरहात् इसुसोरित्यस्याप्राप्तौऽस्यावश्यकत्वादितिचेन्न कृत्वोर्थइत्य
स्यस्थानेसुचइतिसूत्रयितव्यमवितामित्याशयात् पदात्सुचइत्यनेवत्वरइतिन्यासः सृजेतस्यवत्वरः षत्वमितितदर्थइतिनकश्चिद्दोषः
लुप्तानिनिमित्तमिति तथाचसस्येतिरेफस्याप्युपलक्षणमितिभावः निमित्तलोपेपीति अन्येतुलाघवान्नद्विस्त्रिरित्येववक्तव्येकृत्वोर्थे ३९

प्रत्ययोनसामान्येग्रहणमर्थेकृतोऽर्थग्रहणाच्चतःकर्यतीत्यत्रनिमित्तत्वेनाधितावविकल्पग्रहणेरितिनकश्चिद्दोषः सर्वहेवेदंप्रकृतसूत्रेकैयटे
ग्रथवासुबन्तस्यैववक्तव्येकृतोऽर्थग्रहणाच्चतः शाहेऽपिषत्वे सुबन्तस्यौहि निर्दिश्यमानपरिभाषयासुबोविसर्गस्यैवषत्वंस्यात् नचतः
शाहविसर्गस्येतिकृतोऽर्थग्रहणंकृते एतेनसुबन्तनिसूत्रयितुमवितमित्यपास्तं नचसुबन्तषष्ठ्यंवाशादितितृजर्थेबहुव्रीहिदोषतानाय
त्वात्सुबन्तनिसूत्रयितुमशक्यमेवेतिकृतोऽर्थइत्यस्यनसुबन्तस्येत्यनेनसमानफलकत्वमितिवाच्यं कृतोऽर्थेइत्यस्याव्यसामासिद्धत्वेनेड्डपथ
स्येतिनित्यषत्वस्यैवोक्तस्थलेप्रहत्याफलभेदाभावात् तदेतदभिप्रेत्यवार्तिककारभाष्यकाराभ्यांद्विशिष्यतद्ग्रहणंप्रत्याख्यातमित्याहुः
इसुसोःसामर्थ्ये तयोरेवषत्वमेवनेति अनुत्पत्तिपक्षाश्रयणेनेदं इदमयुक्तं तदाश्रयणेहिजग्धुः पेठुरितिपरसांक्रियायामित्याख्यातमाख्याते
नेतिसमासेनित्यसमासइतिषत्वापत्तेः एवंपण्याग्राकोशेइत्यलुकिसद्भुः धुत्रइत्यत्रापिषत्वापत्तिः सर्पीषपिबतितृभ्नः पचतीत्यादौप्रा
तिपदिकावयवयोरिसुसोःसामर्थ्येइतिषत्वापत्तेः तस्मादिसुसोःसामर्थ्येइत्येतद्विषयेव्युत्पत्तिपक्षएवाश्रयणीयः तथासतिप्रत्ययाप्र
त्यययोःप्रत्ययस्यैवग्रहणमर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्यलक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्येतिपरिभाषाभिः सद्भुः पाकइत्यादौनषत्वे
परस्परसाहचर्येणकृतोरेवइसुसोर्ग्रहणात् पेठुःकाष्ठैरित्यादावपिनषत्वमित्येवयुक्तं व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्यशोकते नवेति इसुसोर्ग्रहणा
सत्यर्थेनेति अनन्तरपदस्यसेत्यनेनपदस्येत्यस्यवैयधिकरण्येनान्वयकल्पनात्परमसर्पिष्करोतीत्यादौषत्वमित्यपिबोध्यं नकृतेयमे

वि॰ ८०

वेति अनेनात्र अयामंतात्वा येऽलिवस्तुषिति नित्यत्वतथा सिद्धमिति सूत्रद्वयप्रणयनान्यथानुपपत्त्या पाणिनेर्वृत्त्यतिपत्तोऽपि समनः नित्यस
मास इति सूत्रे नित्यग्रहणाच्च अप्रवृत्त्यतिपत्तेहि नित्यसमासस्त्वित्याद्युक्तदोषापत्तेः तदेतदभिप्रेत्य नित्यसमास इति सूत्रे भगवता भाष्य
कृतोक्तं अथ चेत्कृदंतमेतदिति अथ चेत्सविज्ञानमित्यादिना पक्षांतरस्याप्यबलेन नैते प्रौढिवादमात्रेणेदेनतदभिप्रेत्यानिपदेन वा
श्रीयमाणे सर्पिषित्यादिनसिध्यतीति वृत्त्यतिपत्त्यवेसमसेनस्याश्रयणीय इति नित्यसमासे इति सूत्रे कैयटेनोक्तम् आदिपदेन भिंद्युः
पेदुरित्यादिसर्वोक्तदोषसंग्रहः किंचैतस्मिन्विषये ऽवृत्त्यतिपत्त्याश्रयणे सर्पिः कालकमित्यादाववसामर्थ्यादनेन षत्वाप्रसंगाविड्डपथ
सेति नित्यं षत्वापत्तिः एवं देवदत्तस्य देहसर्पिः फोटमिदं यज्ञदत्तस्येत्यत्रेडुडुपधस्येति षत्वापत्तिः कस्कादिषु सर्पिष्कुंडिकाशब्दपाठस्तु व्यपे
क्षायां तदभावे ऽसमासे च नित्यार्थः असमासे व्यपेक्षाविरहेऽपीड्डुपधस्येति षत्वासिद्धेर्विभाषाः व्यपेक्षायां विकल्प एवेति बोध्यमिति इदम
युक्तं विकल्पेन सुक्तेः कस्कादित्वान्नित्यषत्वप्रवृत्तेः सुलभत्वात् किंचावृत्त्यतिपत्ति पक्षस्यैवस्वेनाश्रयणेन व्यपेक्षायामिड्डुपधस्येत्यनेन
नैव षत्वसिद्धावपेक्षायां पाठसामर्थ्यान्नैव नित्यषत्वसिद्धिः ननु परमसर्पिः कुंडिकेत्यत्र कस्कादित्वात्संभवोऽरं न चानन्तरपदस्येति
प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेन कस्कादिषु चेति विहितस्यापि षत्वस्य निषेध इति वाच्यं निषेधस्य ह्युत्पत्तस्यासिद्धत्वेन तन्निषेधासंभवात् इति
चेत्र प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति तत्पदाश्रयणेन प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणसामर्थ्येन वा षत्वमात्रस्य निषेधांगीकारात् अत्रवान्तर ८०

परस्य सोपि किं परमस्सर्पिःकुण्डिकेति भाष्यमाने नचैवं परमसर्पिष्कल्पमित्यत्रेणः षइत्यस्यापि निषेधापत्तिः कवर्गपवर्गयोरिति एवस
मासेऽन्तरपदस्येति निषेधप्रवृत्तेः नच परमसर्पिष्कल्पपुत्रमित्यत्र निषेधापत्तिः अत्रासमानाकवर्गोत्तरपदकसमास एवोक्तनिषे
धप्रवृत्तेः इति विसर्गस्यापि कृतेत्वास्मिन्निति सूत्रे इत्यर्थः सप्तविभक्त्योर्ग्रहणमिति सप्तम्याविभक्तिद्वये प्रथमे विभक्तौ इत्यर्थः गुण
वृद्धिहेतुरिति यद्यपि वृद्धिग्रहणेन प्रकृताभिप्रायेण प्रकृते गुणस्यैव प्राप्तेः नापि पूर्वसवर्णदीर्घबाध्यकार्यसामान्यप्रदर्शनाभि
प्रायेण पररूपयोरनुक्तेः तथापि नादिचीत्येतद्विषये प्रवृत्तावसरत्वाया प्रहत्तुपपादनायतद्विषये प्रवर्तमानपूर्वसवर्णदीर्घबा
ध्यकार्यसामान्यप्रदर्शनमिति न कश्चिद्दोषः कस्य वित्वे नेति दुदेहूयमानार्थक नाम्नस्य वस्तुतः इति भ्रमेण वस्तुतस्तु नाम्नएव
ग्रहणे प्रमाणाभावात् नच रूढे लौकिके वेति दूराद्धूते चेति सूत्रस्य सग्रेयायौगिके पि स्वतः प्रवर्तते आश्रयणसामर्थ्यादिति न
नु त्रियायोरोः सपीत्यस्यानेन रेफ्रतउगतिश्चैव प्राप्यमिति वेन्न उतस्यासिद्धत्वेन गुणानापत्तेः मनोरथ इत्यत्रोतस्यासिद्धत्वे नरोरीति
लोपापत्तेश्च यद्यपि स्युतादिति विशेषणसामर्थ्यान्न प्लुतस्यासिद्धत्वेऽप्लुत इति वाच्यं तथापि तत्सामर्थ्यं न दूराद्धूते चेत्यस्यासिद्धत्वेपि
गुरोरनृत इत्यस्यासिद्धत्वे मानाभावइत्याशयेनाप्लुत इत्युक्तं सूत्रकृता प्लुतस्याश्रयणसामर्थ्येन पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वे बाध्यते न तु
सिद्धे बहिरंगमन्तरंगे इतीत्यभिप्रेत्याह पपसीति अन्यथाश्रयणसामर्थ्येनास्यासिद्धत्वमात्रबाधने नन्वेतरंगस्यासिद्धत्वपरिभा

वि· ५१

षादृष्ट्याबहिरंगस्यासिद्धत्वेपि परिभाषा न प्रवर्तत इत्याशंक्याह परिभाषादृष्ट्येति स्वदृष्ट्याऽसिद्धस्य परेण प्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनसंभ-
वे लोकदृष्ट्यैतेनोपपादयति स्वदृष्ट्येति स्वदृष्ट्याविद्यमानस्य घटादेः परेण प्रत्यविद्यमानत्वप्रतिपादनदर्शनादित्यर्थः प्रतिपाद्या-
भाव इति प्रतिपत्तिक्रियायाः सकर्मकत्वेन प्रतिपाद्यरूपकर्मणोऽभावे यथा निष्पत्तिर्भोज्याभावे भोजनस्येव तथान्तरंगप्रत्यसिद्ध-
त्वप्रतिपादिका परिभाषाऽन्तरंगादर्शनेके प्रत्यसिद्धत्वं प्रतिपादयेत् उक्तेप्रतीवत्तदेशास्य परिभाषां प्रत्यपि प्लुतसिद्धत्वमित्यन्ये सर्वत्रा-
सिद्धमित्यसिद्धत्वस्य वाश्रयणे सामर्थ्याद्बहिरंगासिद्धत्वस्यापि कृतो न वाथ इत्याशंक्याह आश्रयेणेनेति प्रत्यक्षत्वेन चेति पाणिनिना-
नाम्नात्वादुच्चारितत्वेनेत्यर्थः तथा च प्रत्यक्षत्वस्य प्रथमोपस्थितस्य बाधेनोपयन्नावानुमानिकस्य विलंबोपस्थितिकस्य बाधकल्पनानयु-
क्तेति भावः स्पष्टं भाष्य इति अतोऽरप्लुतादिति सूत्र इत्यर्थः ननु प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रे प्लुतस्यासिद्धत्वात्तायनहारायकादेशास्तेन विप्र-
तिषेधेन कृते प्रकृतिभावः देवदत्त ३ अत्र न्वमसीति भाष्यस्य कैयटेन प्लुतस्यैकपदाश्रयत्वादन्तरंगत्वेनैकादेशस्य तु पदद्वयापेक्षत्वेन ब-
हिरंगत्वेन वित्यतोऽत्र प्लुतस्यापि वाक्यत्वसेपादकपदोत्तरस्यापेक्षत्वादेकादेशस्य समनाञ्चित्तमेव चिंत्यमिति विवरणे किं विरुध्यते वा-
क्यस्पष्टः प्लुतार्थे देवदत्ता ३ इत्यस्यादावेहीति शेषप्रयोगस्यावश्यकत्वात् वाक्यद्वयसापेक्षत्वैकादेशस्यैवमपि बहिरंगत्वादिति चेन्न
त्वे भाष्यकारेण त्वपरत्वेनान्तरंगत्वेन वा पूर्वं प्लुतप्रगृह्यादिविशेषाभावादन्तरंगत्वस्यैतन्मप्युपेक्ष्य विप्रतिषेध उपन्यस्तः न दोष इति आ ५१

दे: परस्येत्यादेः स्यादितिभावः भोभगोइति दीर्घेइति तत्राचश्चेतिपरिभाषानोपतिष्ठते फलाभावादितिभावः तथाचस्थानषष्ठ्यां
तपदजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषयइडितिसमुदाय एवेतिनतत्रस्थानिवद्विधिः हेरामेति इदमुपलक्षणं रामइत्यत्रापिपद
त्वासिद्धेः सुपस्यविसर्गस्यस्थान्यलाश्रितत्वात् आनुमानिकेति रामइत्यत्रापिरेफोनसस्थानेविसर्गोनत्वादेशइतिभावः नन्वे
वं स्थानिवद्भावेनसुबन्तत्वलाभइत्ययुक्तं नियमशास्त्राणांविधिमुखेनप्रवृत्तेरन्यैर्वाभ्यर्णमव्यक्तेनप्रत्ययलक्षणेनैवसुबन्तत्वस
वक्तुमवितत्वादितितटस्थशंकांपरिहरति प्रत्ययलक्षणेनापीति अपिरुक्तशब्दार्थे एवंचराजपुरुषइत्यादावपिस्थानिवत्त्वेन
वराजेत्यस्यपदत्वमित्याशयः यद्वावार्तिकमतेप्रत्ययलक्षणसूत्रस्यविध्यर्थत्वेनवर्णाश्रयइत्यस्यवर्णमात्रइतियर्माश्रयएवप्रवृत्त्यात
न्मतेप्रत्ययलक्षणसूत्रेणसिद्धिमाशंक्यनिराकरोति प्रत्ययलक्षणेनापीति व्याख्यापूर्ववत् वार्तिकमतेलक्षणपदस्यवैयर्थ्या
त् इदमापाततः तन्निमित्तकार्यस्येति प्रकृतिसंबंधेपिनइतिशेषः अतएवनात्वनिर्भिन्नइत्यादावेत्वन तथाचपदसंज्ञायाः प्रकृतिप्र
त्ययोभयसंबंधित्वेनप्रत्ययलक्षणसाध्यत्वमित्यर्थः प्रत्ययस्यकार्यकोटौप्रवेशेनपदसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् उक्तरीत्येति आनुमा
निकस्यान्यादेशाभावाश्रयणेनेत्यर्थः तथाचदीर्घाहल्ङ्याब्भ्यइत्यस्योदाहरणेयथापपीतिरत्वनिषेधस्तथादेशेप्यानुमानिकस्यान्यादेश
भावस्यसमुदायविश्रान्तत्वात् अल्नस्थानीतिनानल्विधावितिनिषेधः प्रवर्ततइतिभावः यद्यपिराजेत्यादौसुलोपेदीर्घोनस्यादि

स्यपि शेषकेन त्वचं तथापि परत्वाद्दीर्घे सलोपात्पूर्वं प्रवृत्तिरिति समाधानसंभवेनानुमानिकस्थान्यादेशभावाश्रयणेन समाधानं क्लेशस्यानोप
उँ॰ योगः दीर्घो हि होनिदाघ इत्यत्र तत्कृतत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं लोप इति यानुमानिकस्थान्यादेशभावाश्रयणं क्लेशश्चावश्यक इति विशेषः नचैवंवि
४२ ज्ञायो नात्तक्ष्णिन्न इत्यादौ ऽनीश्च प्रसंगः आनुमानिकस्थान्यादेशभावे आश्रीयमाणे ऽलः स्थानिवत्त्वाभावात् यदि च स्थान्यवयवाल्वृत्ति
42 धर्माश्रयकार्येनानल्विधाविति निषेध इत्युच्यते तदा सप्रकृतेऽपि समान इति वाच्यं स्थान्यल्वृत्तीत्येतदंशमात्रपदानिवेशेऽपि स्थान्यव
यवाल्वृत्तीत्येतदंशेन तन्निवेशेनादोषात् अन्ये तु स्थानिवदादेश इत्यत्र स्थानिपदं निवर्त्यपरमेव लोकतन्त्रत्वात्सिद्धं तथा लोके योऽय
स्य प्रसंगो भवति लभते सोऽनत्कार्याणीति स्थानिवत्सूत्रस्य भाष्यस्वारस्येन प्रसंगिन एव स्थानिपदार्थत्वलाभात् स्थानमस्यास्तीति स्या
स्थानीति व्युत्पत्तेश्च उत्तरसूत्रानुरोधाच्च तत्र हि णिलोपस्य स्थानिवद्भावाय स्थानिपदं निवर्त्यपरमेव अग्रहीतविशिष्टे ह्येषो नलमाश्र
यते इदं नास्तीति स्थानिवत्सूत्रस्य भाष्ये एव इत्यनेन लोपः परामृश्यते भो भगो इति सूत्रस्थभाष्ये तदनुसारी स्थानिवत्सूत्रस्थः अहोलि
टिदीर्घे इत्यत्रेटएव स्थानित्वेनाव इति कैयटग्रन्थश्च सो ऽद्विवादेनैव प्रावृतत् उक्तभाष्यादिविरोधात् बहुलत्वात्सिद्धेश्च तथाहि वारि
णी इत्यत्र ह्रिवचनतस्य स्थानमल् वृत्तित्वेनातिदेशेनादेशेन तदलाभे यशब्दानानापत्तिः इकारग्रहणेन हरीइत्यादौ चरितार्थं श्वेतादिव
त्सूत्रस्यालमात्रवृत्तिधर्माश्रयके विधावप्रवृत्त्यावश्यल्वृत्तिधर्माश्रयके विधौ प्रवृत्तेः किं चैवं सति इणामित्यत्र दीर्घः वीणातीत्यत्र ४२

ज्लिहसगुणे उपधीनत्वेरेङः पररूपमितिपररूपं आदीर्घेऽत्र च पर नेकाव इति पणे उवेऽश्रुतमगुरुषेउवङादेशश्च न स्यात् पाणतप्रत्यय
तादीनां स्थान्यलुहमिवात् किंचराजेत्यादौ नित्यत्वाद्धल्ङ्यादिलोपे दीर्घानापत्तिः एवं दीर्घो हो निदाघेत्यत्र हल्ङ्यादिलोपे रत्नापत्तिः
न चान्तर्मानिकस्यान्यादेशभावाश्रयणेनाप्रपीतिनिषेधः शुन्धायमान्हृत्यादौ रत्नवारणाय पदस्येत्यन्तहृत्याऽ न शाहोत स्यपदस्य र
त्वमित्यर्थो वस्यकत्वेन दीर्घो हन्न्हऽत्यस्योदशायां रत्नस्याप्रसक्त्या तन्निषेधस्याप्यप्रहृत्यास्थानिवद्भावेन हल्ङ्यादिलोपे जाते निषे
धस्यानिदेष्टुमशक्यत्वात् सावपिपदं भवतीत्यपि दोपिरत्वनिषेधयोः वैयादिकत्वेन लोपात्पूर्वमप्रहृत्तेः किंचान्तर्मानिकस्यान्यादे
शभावोगीकारेपि श्रौतस्यान्यादेशभावस्यत्यागाभावेन श्रौतस्यान्यलहति ह्रप्रयोज्यहवे तत्वरत्वनिषेधयोरल्विधित्वेन हेरामहेदीर्घो
होनिदाघेत्यादावनापत्तिः तदेतदभिप्रेत्योच्चारणकालेयः श्रुतः सस्थानित्वेनाश्रीयते न तु प्रतिपत्तिकाल इति मन्यते इति कैयटेनो
क्ते भोभगोऽइति सूत्रे प्रत्ययलक्षणेनापीत्युक्तमप्ययुक्तं एवमप्रराजपुरुषइत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमित्यस्य प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षा
णमिति सूत्रस्य भाष्येऽश्रवणेऽदर्शनेलव्यस्यानुपपत्तेः उक्तभाष्यप्रामाण्येनास्मन्मते लक्षणपदे न हि प्रत्ययस्थानिकमेसादिकमेव वार्यं
तेन तु पदत्वादिकमपि तथा सति नाव निर्भिन्न इत्यादावेसादेरिवपेवेत्यादौ पदत्वस्याप्यनापत्तिः प्रत्ययलोपे प्रत्ययनिमित्तकमेव कार्यं भव
ति न तु तदुद्देश्यकमिति भवन्मते नियममपर्यवसानादित्याऽः नन्वत्तिपदार्थेस्यान्तरवर्ण्यप्रकर्षेणास्मपदार्थेन वप्रुगपदन्वयेपरत्वान्नरपि

वि॰ ततो बहुव्रीहौ लघुतरप्रयत्न इति स्यादत आह अन्यपदार्थसंबन्धोऽन्तरङ्गमिति तथा च वार्त्तिकं पूर्वपदातिशये प्रातिपदिके कृते बहुव्री
४३ हिः स्यान्न च स्वतन्त्राय पर्य इति पूर्वं विशति षेधे नेति तज्ज्ञापकप्रदर्शनेन कैयटेन कृते पूर्वं विप्रतिषेधे प्रमाणं न लघुप्रयत्नतर इति निर्देश एव यत
43 न्मते तत्रान्यपदार्थसंबन्धोऽन्तरङ्गमेव वर्त्तिपदार्थातिशयविवक्षाभिधानस्याभावात् तेन सत्त्वमन्तरङ्गत्वादिसिद्धिः अत्रापि प्रमाणं लघुप्रयत्न
तर इति निर्देशः अत्र कैयटोक्तमेव युक्तं इतरपदार्थे विशेषणान्वयकल्पनाभावात् वर्त्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षयेति शक्यतावच्छे
दकगतस्यैव शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकगतस्यापि प्रकर्षस्य तरबर्थत्वादिति भावः ओतो गा साहचर्यादिति यद्यपि स्रतावद्यु
ते तत्र व्योरिति लघुप्रयत्नो वकारे कर्तव्ये स्थानिवद्भावान्न वकारः पदान्तः पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्यस्य पदचरमावयवातिरिक्तविष
यकत्वस्योक्तत्वात् तथा च साहचर्याश्रयणस्य स्रतो वद्युते तत्र नोपयोगः तथापि जनानवतीति जनौस्तस्यापत्यं जनावपत्यमित्यादौ था
न्त्वव यव वकारस्य ग्रहणवारणाय यकारसाहचर्यस्यावश्यकाश्रयणीयत्वमित्यभिप्रायेणेदं वस्तुतः युक्तमेतत् स्रतौ वेत्यत्रेव यते
र्वि विरोधानयनमवनयनमित्यत्र याव्नव यव यकारस्य संभवात् एवं नयतेर्विजन्तस्यानयनशब्देन समासे यान्नवय वव कारसंभवो
बोध्यः स्रतो वद्युतेति स्रतौ वेतीति स्रतौ वीप्समावहेरन्यैर्णिजन्तात् द्विविरूपे स्थानिवद्भावस्तेन लोपस्य पदचरमानवयवत्वे
न पूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः वस्तुतस्तु ईदृशानामभिधाने दृढं मूलेन प्रणामः गार्ग्यग्रहणेऽरिति शाकटायनमते एव लघु ४३

प्रयत्नयोर्विधानात् गार्ग्यमते तदभावात् इत्यायन्नुहतेरिति लोपः शाकल्यस्य न वा शाकल्यभिन्नमते लोपो नेति सत्स्वं तेन शान्तसंधाने गार्ग्य
मते लोपाभावात् यत्नागार्ग्यः स्वस्मान्मतात्स्यतुतः स्यादिति वाच्यं शाकल्यभिन्नो यो गार्ग्यभिन्नस्तन्मते लोपो नेति सत्स्वं तेन शान्तसंधानक
स्यनोपपन्नेरित्याशयात् तदन्नुहतिरिति भोऽइत्यायन्नुहतिरित्यर्थः हलि सर्वेषां भ्रमवाल्लघुप्रयत्नतेऽइति शाकटायनमतेऽपवल
घुप्रयत्नविधाने न शाकल्यमते तदभावादिति भावः प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योग इति पदे तु नायं दोषः तद्व्यादिति व
स्तुतस्तु लोपः शाकल्यस्याभावे हलि सर्वेषामित्यस्य प्रवृत्त्यादोषाभावात् अयं प्रयासो व्यर्थ एव फलाभावाद्वेति हलत्वूकरोतीत्यादा
वधीत्यनुहत्याऽस्या प्रवृत्तिः हलत्वूहसतीत्यादेस्तन्नभिधाने द्वयोरपि वा नभिधानमिति भावः निर्देशोऽरिति रूपिवेत्यत्र तदंतविधौ दो
षोनापन्नेरिति भावः निष्ठेत्यादाविति रदाभ्यां परस्य निष्ठांतस्य कारस्य नत्वं यद्यपि उक्तीर्णेत्यादौ धान्तकारस्य ततः पूर्वदकारस्य च नता
पत्तिरिति भावः वर्णैवपदार्थसहत्यवटकविशेषणान्वयायोगान्नतदंतविधिरिति केचित् सप्तमीस्थइत्यादाविव तदंतविधिप्राप्नेरि
त्यन्ये नलुमतेतिनिषेधादितिरिति भावः वर्णैपदार्थसहत्यवटकविशेषणान्वयायोगान्नतदंतविधिरिति केचित् सप्तमीस्थइत्या
दाविव तदंतविधिप्राप्नेरित्यन्ये नलुमतेतिनिषेधादिति तत्रोगपदेशवर्णोपलक्षणे रेफविधानसामर्थ्यात् क्रियायामपि प्रवृत्तिरि
ति भावः नत्वग्रहत्तूरूपिरइतोत्स्येवन्यासोस्तुस्यावदादिति येन गुरुन्यासेन कविद्धत्यपि रूपत्वकल्पनात् तदेतत्सूचने रूपात्रिरयं

सरेष्विति अकारांतेनैपरत्वाददतोलोपस्यैकारौकारांतेनैवगुणस्य प्रवृत्त्यानदोषः चवारेत्यादौवेति नन्वंतरंगत्वादीर्घेऽभ्यासह्रस्वत्वेनासि
वि· द्धमितिचेन्न उरृदित्यादावपि सवर्णदीर्घे ह्रस्वापत्तेः यदि वत्तत्रवार्णादांगमिति पूर्वं ह्रस्वस्ततोदीर्घस्तर्हि प्रकृतेपि समः समाधिः
४४ विप्रतिषेधे परंकार्यम् आवश्यकतयेति अकृताभावकस्याभावकल्पनायोगादितिभावः तद्भिन्नोस्य विषय इति ननु नित्यांतरं
गादीनां ज्ञापकन्यायाभ्यां बाधकत्वे परस्य तद्विप्रतिषेधे परमिति प्रत्यस्य वचनकृतेन दिनिप्रत्यवचनस्य ज्ञापकन्यायादितः
प्राबल्यादिदमयुक्तमिति चेन्मैवं तुल्यबलविरोधस्य विप्रतिषेधशब्दार्थत्वांगीकारेणादोषात् तदेतदभिप्रेत्यात्रसूत्रे भगवताभा
ष्यकृतोक्तं द्वौ प्रसंगौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत्याप्नुतः स विप्रतिषेध इति तत्रान्यार्थावित्यनेनापवादस्य व्यावृत्तिः युगपत्प्रा
प्नुत इत्यनेनांतरंगव्यावृत्तिः तद्धि परस्मात्पूर्वमेव प्राप्नुते नतेन युगपत् इदं नित्यव्यावर्तकस्योपलक्षणं विशेषणं कैयटस्त्वत्र सूत्रे का
र्यमित्यत्र हीर्थे कृत्यः करणार्हे कार्ये तुल्यबलेचकरणार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादांतरंगबहिरंगे [illegible] तत्रस्याव्यापार इत्याहु :
स्वस्वनिमित्तानेतयोसंभव इति निमित्ते विधेयविशेषमिति भावः सकृद्गताविति यद्यापि तन्मितस्य नेनान्वेति गतौ पुनरप [illegible] त्यासौ
पुनः प्रसंगविज्ञानं बीजमाह यद्वेत्यादिना लक्ष्यप्रख्ययोरिति वस्तुतस्तु भूतसदृशे लक्षणविशेषणक्रियासदृशी संस्कारक्रियाय
र्यायेण कार्यकरणस्य [illegible] नायत्रैव प्राप्तविहितकार्यस्वीकारः तथा च यथा तुल्यबलयोरेको युगपत्प्रेषितो भृत्यः पूर्वं नानादिगाय कर ४४

एकत्वेन युगपत्संभवि कार्यद्वयं न करोतीति तथा तुल्यबलयोः शास्त्रयोः संस्कार्यलक्ष्ये युगपत्संभवि कार्यद्वयं न करोतीति तथा तुल्यब
लयोः शास्त्रयोः संस्कार्ये लक्ष्ये युगपत्संभवितद्विहिते कार्यद्वयं न भजतीत्यर्थः सतयोः पर्यायेण कार्यं करोति इत्येतो भाष्यग्रन्थः
स्तु विभिन्नकालिकाविरोधिकार्यद्वयेन लक्ष्यं भजत्येवेति प्रसंगाद्दुक्तं न त्वत्र दृष्टान्तप्रदर्शनपरं युगपत्संभवस्य तत्राभावेन दृष्टान्ता
संगतेः इह भवताद्धौ हेतुत्वपादि होतृआदि भिन्नत्वप्रयोजनः प्राप्नोतीति विप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात् तथा ह्यद्वयोस्तु
ल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तस्मौ युगपत्प्रेषयतः तत्स्मिन् भाष्यग्रन्थप्रसंगेनेत्र पुनर्वि
भवतीति इदमयुक्तं स्थानिवत्त्वस्य भाष्यविरोधात् तत्र हि भिन्नादित्वपरत्वान्नातङ् विभावमाशंक्य सकृद्गतिन्यायेन स
माहिते किं चैवं भिन्नादित्वरूपस्य विलयापत्तेः अत्र कश्चिद्विकल्पस्य शास्त्राणाम भावे पितामर्थं स्वीकृत्य नातङ् पुनर्द्विर्भवतीस
स्यातानतङ्भावे पुनर्द्विर्भवतीत्यर्थं मत्वाऽवतातङ् विभावयोरित्यायप्रिमग्रे यस्य विकल्पवदकत्वात् तङ् विधिनाधिभावस्य विरोधो
यपादनायेत्याह तन्नक्रमम् विकल्पशास्त्राणामभावेनात्पर्येहि यस्यानिमित्वात् ग्रहणे वेतक्वस्य विभाषायां दोषो भवति यदा लो
पस्तदाऽलोपस्तदा सर्वस्यालोपः इति यस्य हल इति सूत्रस्य भाष्यानुरोधात्कल्प्ये तत्र भाष्ये सूत्रान्तरस्यानेकभाष्यविरोधादेक
देशयुक्तिरिति यस्य हल इति सूत्रे विवरणेन व्येहक्तं तथा वतत्रयथावदत्रसूत्रं सहृदय इव न हि हेकथमत्र वदेत् पुनः प्रसंगोद्

हरणंतीजन्तरिति नत्रहिपरत्वात्संप्रसारणं यत्सेसडदाहरणंव्याख्यास्याम इति अत्रहिपरत्वादामिकृतेउनः प्रसंगविज्ञानाद्याडि

वि॰ त्तिपाठकेनोक्तं तत्तुच्छं निरवकाशत्वेनैवाम्प्रवृत्तेः निरवकाशत्वेन बाधेयस्याडत्सर्गप्रवृत्तेर्याडितिनकश्चिद्दोषः स्पष्टं चेदं नव्यग्रंथे

षु ननुकार्यकालपक्षे तस्मिन्निति परिभाषायाङः मोह्रस्वादचीत्यत्र तत्संस्कारार्थमुपस्थितयानिरवकाशत्वेन कथं तस्मादित्युत्तर

४५ स्येत्येतद्बाध्यते नहितत्रोपस्थितयाविध्यंतरे संक्रियते येन सावकाशत्वं स्यादित्याशंक्याह त्रिपादीस्थत्वेनेति तथाचतस्याबोधा

45 नामविधिशास्त्रेणनाकर्षणमेवेतिभावः प्रदेशाप्रवेति विधिदेशाप्रवेत्यर्थः अत्रप्रमाणेन तु संज्ञाशास्त्रानुसंधानेविनाविधि

वाक्यार्थबोधानिष्पत्तिः अयादिभ्यः पूर्वस्य शब्दस्य संज्ञेति भाष्ये च यथयोर्थं परिभाषेति नकार्यमितिशेषः एवं चेति प्रतिद्वे

हिभावापन्नकार्यद्वयनिमित्तकत्वे चेत्यर्थः यथोद्देशे चेति परोक्ताक्रियेत्यादिवदर्थोग्राह्यजेनमेतत् नन्वसतिङःमोह्रस्वादचीत्य

त्रैतत्प्रवृत्त्यनापत्तिः तथा चोभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलवानितिभाष्यासंगतिरितिचेन्न त्रिपादीस्थत्वेनतयोराकर्षणेपि उक्त

रीत्यात्रिपादीस्थत्वाभावेन विप्रतिषेधशास्त्रदृष्ट्या तयोरसिद्धत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन बोधनासंभवेन तयोर्वि

षये विप्रतिषेधेनस्य प्रवृत्तेर्निर्बाधत्वादित्याशयात् इतिलोपे शाम इतिनिर्देले पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यापर्यालोचनदशायां बोध्य

यत्तदोः प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनैकशेषमाशंक्याह अनुकार्येति इतिस्यादिसंधिः अर्थवत्धातुरप्रत्ययःप्रातिपदि ६५

कम् अर्थवदधातुरिति प्रातिपदिकमित्येव सूत्रे कार्यमिति विस्तारभयात्तथा प्रकारेण प्रत्याहारः तद्धितग्रहणे चोत्तरत्र न कार्यम्
यद्वा अर्थवद्विभक्तिरधातुः प्रातिपदिकमित्येवास्त्विति तत्र आद्यप्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणे सिपः प्रकारेण प्रत्याहारापत्तेः याभि
न्यायाश्रयणे तु कपः प्रकारेण प्रत्याहारापत्तेः द्वितीये तु तत्रत्यादौ विभक्तित्वेन प्रातिपदिकत्वानापत्त्या तद्धितग्रहणस्यावश्यकत
या न लाघवं आवर्तिते इति स्वमते प्रत्ययपर्युदासाभावात्प्राचां मतेनेदं प्रत्ययसंज्ञेति यस्मिं ग्राहकसूत्रबलादिति भावः ग्रन्थे
तद्धिता इति ङः घः प्रत्ययस्य तद्धितत्वात्सर्वविभक्तिरित्यादावपि निषेधग्रहणेनेरिहतेनाग्रक्रमेतत् अन्यथा अतिसङ्ख्यादावेव निषे
यः प्रवर्तेत षडित्यादावेव वेत्संज्ञाप्रवर्तेत तस्मात्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेनात्र तदन्तविधिः कल्प्यत इत्याहुः मूलो
क्तप्रत्ययपर्युदासप्रत्याख्यानमाह अर्थवत्यादिना पदसंज्ञाफलभूतेति इदं वस्तुस्थितिकथनेन न तु अर्थवत्त्वे शरीरघटकं फला
भावात् अत एव शब्देन्दुशेखरे पदसंज्ञाफलभूतेति ते न दृश्यते इति केचित् वस्तुतस्तु ओदनं पचतीत्यादावोदनं पचेति समुदायस्या
र्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्ववारणाय पदसंज्ञेति तत्समुदायस्य तिङ्रूपविभक्त्यपेक्षया अर्थबोधजनकत्वेऽपि तदितरानपेक्षया ८
र्थबोधजनकत्वात्प्रातिपदिकं शङ्के पदसंज्ञेत्युक्तौ तु पदसंज्ञाफलभूतविभक्तीतरतिङपेक्षयैवार्थबोधजनकत्वात्तद्वार
णं पचेत्यस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वाभावात् एतेनैतत्संज्ञाफलभूतेति व्यर्थमेव शब्देन्दुशेखरेऽदर्शनादिति पाठकोऽक्रमपास्तम् शब्द

प्रयोजनानुरोधेन तस्य प्रकरणीयत्वात् एवं च देवदत्तस्य गुरुरित्यत्र स्य गुरुरिति समुदाये षष्ठ्यर्थस्य गुरुपदार्थेन्वयेनार्थवत्त्वेपि न प्रातिपदि
वि॰ कत्वं विभक्तीतरषष्ठीप्रकृत्यपेक्षयैव लोकेऽर्थबोधजनकत्वेन परिष्कृतार्थवत्त्वाभावात् समासग्रहणकृतनियमेनैतेनास्य वारणेष
५८ ष्ट्याः स्यातेश्रग्रहणप्रयोगानर्हत्वात् अग्रवदेति एवं विधार्थवत्त्वग्रहणे त्वहृशब्दस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तिः विभक्तीतरत्वापेक्षत्वे
56 वात्वहृशब्दस्यार्थबोधकत्वात् दाक्षिपानेन नियतलिंगेषु रितार्थे विभक्तीतरत्वावकविवक्षणेपि यो यवकारेत्या दाक्षेपामित्यस्य प्रा
तिपदिकत्वानापत्तिः वकारेत्यपेक्षत्वेपि वलोके तस्यार्थबोधकत्वात् यदि विभक्तीतरो वा वकः प्रत्ययो विवक्ष्यते तदापि वना
वप्रियेत्यादौ पंचनावेतस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिः प्रियशब्दापेक्षयात स्यार्थबोधकत्वेपि प्रियशब्दस्य प्रत्ययत्वात् एवं प्रत्ययस्यापि
यदि च विभक्तीतरत्वं यत्स्वगतं तत्त्वाश्रयत्वं तु चातेन दाहरिक्षित्यादौ प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिः प्रकृत्यपेक्षयात स्यार्थबोधक
त्वापत्तिः प्रकृत्यपेक्षयात स्यार्थबोधकत्वेपि प्रकृतेरतादृशत्वात् हारिद्रविणइत्यादौ णिनेतस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तिश्च तस्य
स्वगततत्त्वाश्रयार्थेत्रणपेक्षयैवार्थबोधकत्वात् यदि च विभक्तीतरत्वं यत्स्वसमवेतसंख्याश्रयीभूतं तेन तद्विवक्ष्यते प्रियशब्दस्य स
मवेतसमाससंख्याश्रयः वकारेत्यपेक्षत्वं तथा हरिक्षित्यादौ प्रकृतिभागस्य तथाविधपदत्वाश्रयत्वं इति प्रत्ययस्य तदपेक्षयाऽर्थबो
धकत्वेन प्रातिपदिकत्वव्याहतिः एवं च कुंभकारेत्यत्र कारेत्यस्य न प्रातिपदिकत्वमिति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्य शेखरविरोधोपि ५८

[illegible]

[illegible]

[illegible] स्वसमवेतसमासत्वाश्रयत्वं मेत्येतदपेक्ष्यैवार्थबोधकत्वात् तथा च इष्टं यातिभक्ताव्रजतीत्यादौ तभ
नेत्यादीनां प्रातिपदिकत्वसिद्धिः स्वनिष्ठार्थबोधकत्वप्रयोजकत्वस्य यातीत्यादेः स्वनिष्ठसंज्ञानाश्रयत्वादित्युच्यते तदा स्नात्वाका
लकादावित्यादौ स्नातेत्यादेः प्रातिपदिकत्वानापत्तिः तस्य स्वगतसमासत्वानाश्रयकालापेक्ष्यैवार्थबोधकत्वात् एवं प्राच्छेदित्या
देः प्रातिपदिकत्वानापत्तिः स्वगतसमासत्वाश्रयत्वकाद्यपेक्ष्यैवार्थबोधकत्वात् किं चोत्तरसूत्रेऽपि एवंविधार्थवत्त्वस्यैव विवक्ष
णीयतया प्रागुक्तसर्वपदेष्वपि तद्धितसमासयोः प्रातिपदिकत्वानापत्तिः अलौकिकप्रक्रियावाक्य एव प्रातिपदिकत्वस्वक्रियत
यात स्य लोके सर्वेषामर्थबोधकत्वादिति चेदुच्यते श्रेतिमः पदव्यवस्थायीयात् स्नात्वाकालकादौ न दोषः समाससंज्ञार्थं स्नात्वा
श० देः स्वघटकस्यावश्यकतया ततः पूर्वमेव प्रातिपदिकत्वग्रहणेः तस्यावद्यणोकालकादेः स्वगतसंज्ञानाश्रयत्वात् एवं मूलकेनोपदं
४७ शमित्यादावप्यदोषो बोध्यः मूलकेनेत्यादौ समाससंज्ञातः पूर्वं स्वगतसंज्ञानाश्रयत्वात् अलौकिकप्रक्रियावाक्ये च स्वप्रकृतिकपरि
निष्ठितनिर्दिष्टदृष्टार्थवत्त्वमादाय प्रातिपदिकत्वनिर्वाहे यष्ठाविभक्तीत्यत्र सणश्चेयत्नस्य प्राकृतिनिमित्ततया नाश्रीयते तदेव संगृह्णाते

वि·
४७
47

प्रत्ययस्य प्रकृतिस्तथाविधा पेचगवेति समासस्य च यत्नेति तथाविधमुत्तरपदे विहितसमासस्य पजीवदचः प्रहतेस्तेनैवोपवृद्धमत्वाहा
दि इविषाणेऽइत्यादौ न दोषः वकारेति तिङे· तस्य दापः अजतीति तिङे· तस्याथेत्रणप्रामेतादिति निमित्ततया शास्त्रेऽ नाश्रयणात् कर्मण्य
णित्यस्य कर्मोपपदमेत्तके भवतीत्यातो मणीति वाक्यार्थे निमित्तीभावस्यानाश्रयणेऽपि तत्रोपपदे सप्तमीस्थमित्येतदेकवाक्यत
तया कुंभेत्यादेः कर्मण्योऽण् निमित्ततयाऽऽश्रयणमस्त्येव तास्मिन्सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययइति तदर्थात् तेन कारेतस्य नशाति
पदिकत्वमिति स्त्रीप्रत्ययस्य शोवरोऽपपत्तिः वस्तुतस्तु सन्नियोगशिष्टन्यायेनैव तास्मिन्सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययइत्यर्थलाभेन त्रेत
स्यतदर्थकस्यानाश्रयणेन कुंभेत्यस्य शास्त्रेन निमित्तत्वेनाश्रयणमिति स्त्रीप्रत्ययस्य शोवरोऽ सेगतएव गतिकारकोपपदानामि
त्यत्रोपपदग्रहणे सार्थके दधिसेवा विन्यादौ दधीत्याद्युपपदस्य सत्त्वेऽपि तेन समासस्योपपद्यते तेन मूलकोपदेशामित्यत्रोपदेशामित्यस्य
प्रातिपदिकसिद्धिः प्रादीनामुपसर्गसंज्ञायां धातोर्निमित्तत्वेऽपि प्रयोगेऽ निमित्तत्वाभावाददोषः तेषां धातोरित्यत्र संज्ञानियमपक्षाश्रयणे
त् नन्वेवं नत्संज्ञाफलमनतिभमत्यपेक्षयालोकेऽर्थबोधजनकत्वमित्येतावदेवास्तु कृतं तत्र हृदयप्रवेशेनेत्यत आह अग्रहान्विति
तथा चाधातुरित्यादिपर्युदासस्य सार्थक्याय नत्र हृदयप्रवेश इति भावः नवन नत्र हृदयप्रवेशोऽधातुरितिपर्युदासस्य मास्त्विति वाच्यम् द
धिपयस्पराजपुरुषइत्यादौ दधिराजेत्यस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तेः नवेति नहीत्यर्थः यथायस्यापत्यमित्यर्थेति सह इत्यादौ केवलप्रत्यय ४७

सार्थप्युक्तार्थबोधकत्वमस्तिमध्याप्याद्यतद्धितान्तेन प्रातिपदिकत्वभागेवास्तेन प्रत्ययान्तपर्युदासेनापिव्यावर्त्यम् तथा च प्रातिपदि
कत्वाल्लत्वप्रत्ययान्तपर्युदासव्यावर्त्तितैः सार्थबोधकेन किंचित्प्रत्ययसंज्ञकमस्तीति तात्पर्यं विसृष्टानां प्रत्ययरहितानां कृत्तद्धि
तानामित्यादेः कृत्तद्धितानां केवलानां प्रकृत्यसमभिव्याहृतानामर्थो लौकिकः लोके प्रतीयमानः स्वार्थः प्रागुविभक्तेः विभ
क्त्युत्पत्तेः प्राक् तदेतस्य कृत्तद्धितान्तस्य तथैवार्थो लौकिकोऽर्थः न विषयत्वं प्रत्यक्षान्वयः एवं च कृत्तद्धितान्तस्य विभक्त्यपेक्षत्वयालो
के बोधजनकत्वेपि विभक्तिनिरपेक्षत्वाप्युक्तार्थवत्वे स्पष्टमिति ध्वन्यते लौकिकार्थे प्रत्यासत्ते वकृत्तद्धितान्तार्थस्य विभक्तिनि
रपेक्षत्वया प्रतीयमानत्वात् विभक्त्यन्तार्थो हि लौकिकः सर्वेतरनैरपेक्ष्येण लोके प्रतीयमानत्वात् कृदन्तार्थस्तु विभक्तिमा
त्रापेक्षतया प्रतीयमानत्वात् तत्प्रत्यासत्तेः कृत्तद्धितार्थस्तु सप्रकृतिविभक्त्युभयापेक्षत्वैव कृदादेः प्रतीयमानत्वाद्धि प्रत्ययस्य इति बोध्यम्
तत्सामर्थ्यादित्येवेति अर्थवत्वादिति पर्युदासेन सर्वं सूत्रेऽर्थवत्वलाभात् कृदादीनां वा नर्थकानामप्रसिद्धेरिति भावः सामान्यतोऽ
र्थवत्वग्रहणे इति उत्तरसूत्रे विशिष्टार्थवत्वस्यैवोपयोगेनार्थाधिकारानुरोधात् पूर्वसूत्रेपि तादृशार्थवत्वग्रहणस्यायतः प्राप्तेपि त
त्परित्यागे न सामान्यतोऽर्थवत्वग्रहणेऽस्य यः सूत्रद्वयेऽप्यर्थवत्वग्रहणे फलमाह अत एवेति अत एवेत्यारभ्य नाप्युत्तरसू
त्रेणेत्यन्तमेकं वाक्यं प्रातिपदिकत्वे वा यतिरिति वाक्यान्तरं तत्प्रत्याख्यानेऽप्यस्य वचनानेन प्रातिपदिकमित्यनेनैवान्वयः अत

योतरपर्युदासः सन्नेव तत्र पर्यवसानावेत्य स्वप्रातिपदिकत्वेनेन्मक्त विधायार्थवत्त्वस्यात्र सूत्रे ग्रहणे नेदं संभवतीति तन्न न्याय्यत्वात् नेरस्मात् अत एवैतस्य
वि॰ सूत्रे हृदये उक्तविधार्थवत्त्वग्रहणादेवेत्यर्थः अस्मिन्सूत्रे ईदृशार्थवत्त्वग्रहे पर्यवसानावेति प्रयोजनेनोपन्यासः उक्तविधार्थवत्त्वस्य योतस्य
४८ चेत्प्रातिपदिकत्वेन हितप्राधिवियतद्धितोत्तरस्यैवेति नियमाभिप्रायेण पर्यवसानावेतस्योक्तविधप्रत्ययोत्तराभावेनोक्तनियमाप्रवृत्तावर्थवत्सू
48 त्रप्राप्तिसंभवात् प्रत्ययोत्तरसामान्यविषयेनियमेनित्रसूत्रेईदृशार्थवत्त्वग्रहणेनेदं प्रयोजनम् प्रत्ययोत्तरस्य चेत्प्रातिपदिकत्वेन त्हुक्तवि
धार्थवत्तद्धितोत्तरस्यैवेति नियमे नैतत्सूत्रविहितप्रातिपदिकत्वस्य व्याहतिसंभवात् बहुश्रेयसीश्रियतिसेत्यादौ नदीत्वेति स्वार्थस्य
सर्जनपदार्थेपिस्त्रीत्वभानस्यांगीकर्तव्यत्वात् यादावापादनोपपत्तिः स्वार्थे विशिष्टार्थोत्तरोपसंक्रोनतन्मयसर्जनत्वे तत्र बहुकुरुचरेत्या
दाविवपर्यवसानावेत्यादावपीतिङीयोः शाम्याटाबापादितः ङोवायतिवितिपाठे तत्र यस्माङ्ङीष्कतेयस्तदर्थे प्रतिदिदर्शयाविशेषणस्वरू
पमत्रोपसर्जनत्वमपपादनीयेभिड्ढिदित्यादावयात् वितिपाठे तत्र यस्मान्ङीष्कर्तेयस्तदर्थे प्रतिदि, पर्युदासेन प्रातिपदिकत्वा।
प्राप्तौ कर्तृहणस्त तद्विधानार्थत्वेनियामकत्वासंभवात्तद्धितग्रहणस्य तदुक्तिः यत्तस्यापत्यमित्यादौ प्रत्ययपर्युदासात्प्रातिपदिकत्वा
प्राप्तौ तद्धितग्रहणमपि विध्यर्थमेव मेवन नियमार्थं यदित्सुप्रङ्स्हस्य स्यादर्शयोप्रवृत्ते प्रातिपदिकत्वमेकदेशविकृतन्यायेन
इति स्वाणिसले मे प्रत्ययोत्तरपर्युदासाभावे प्रवतद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वप्रक्रमादप्रत्ययोत्तरपर्युदासाप्रहते रित्यवभेतदाभिद् ४८

किंचित्संदेहस्थानोऽप्यहनं प्रातिपदिकत्वेऽभिदित्यत्रापि स्यलभमितितन्न चेत् प्रत्ययपर्युदासस्य मूलतयवाभावेन प्रत्ययोतपर्युदास
स्य चरितार्थतेन शंकामानतेन नलडयन्यलशंकाडेवरस्यापराद्धे षोर्थान्वकस्य केठाडेवरत्वात् किंचोतरेगत्वात्क्रियो लोपेः यात्वरिति
पर्युदासेनाभिदित्यादौ प्रातिपदिकत्वे डलभे अस्यापत्यमिरित्यादौ प्रातिपदिकत्वे विनाष्टवस्तुगवनेतिमहदेवस्य दाप्यद्वेगोह्नि
योरिति ह्रस्वत्वं न शंक्यः राजकुमारीपुत्र इत्यादावविवृतद्वारणासंभवात् नैवेवं पेवनौ शह्रस्याप्रातिपदिकत्वेन टजेवड्लभइति
वाच्ये समासोऽन्तविधौ प्रातिपदिकापि कारणाभावस्यवद्यमाणत्वात् न च सन्निपातपरिभाषया दाश्रुङीपोर्वारणे द्विगुसंज्ञाद्वा
रोत्तरपदानेतरर्थे निमित्तकस्य टवस्लदविधानकत्वादिति वाच्ये कृन्मेजेत इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन रेपरयापि तद्विधानकत्व
संग्रहणेऽपि सन्निपातलक्षणस्य सामान्यादेव ग्रहणमित्याशयात् पञ्चङीवापायमानोद्विगोरिति वार्तिके हेतिवाविहितो वाध्यः
इति दिगिति अस्येत्यर्थवत्त्वमत्र शार्ङ्गलक्षणव्यपकत्वेन गोपेत्यस्य प्रातिपदिकत्वसिद्धये लक्षणेति घोतकनिपातसंग्रहाय
घोतनेति ननु विभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षयेतिपरिष्कृतमर्थवत्त्वं सिद्धं तन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यारभ्य वर्णितार्थवत्ताः
न्वय व्यतिरेकाभ्यामित्येतेनैतत्सूत्रस्य भाष्ये पंसंदर्भेण सङ्घातार्थवत्स्यैवार्थवत्त्वग्रहार्थत्वावगतेः अत एव भाष्ये वर्णानाम
नर्थका नो प्रातिपदिकसंज्ञा माभूदित्यर्थं वदित्युक्तं न तु प्रत्ययस्य माभूदिति नन्वोदनं पचतीत्यत्रौदनं पचेत्यस्य देवदत्तस्य पुत्र इ
लक्षण घोतनान्यतमसंबंधेनार्थविधायितजनकत्वं गोपीत्यादौ ङीपुत्पत्तये पूर्वमेव प्रातिपदिकस्य ४

त्वेत्र पुत्रेत्यस्य देवदत्तो गार्ग्य इति समुदायस्य च प्रातिपदिकत्वापत्तिः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययादेरोदनं पचतीत्यादेश्च लोकेऽर्थ
वि. बोधनहेतुत्वकल्पनेपि ओदनं पचेत्यादेः समुदायस्य तत्कल्पने मानाभावात् प्रत्ययपर्युदासबलेनास्य च प्रत्ययस्य फलाभावेनैव प्रा
४९ तिपदिकताग्रहणेः नच हरिषु इत्यत्र प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वे औत्सर्गिकैकवचनेनैतस्य श्रवणापत्तिः तस्य सति गमकत्व एवोत्पत्तेः
49 अत एव ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये तदधिकारस्यासत्वे प्रत्ययादौत्सर्गिकैकवचनापत्तिर्नापादिता नन्वेवं धनं वनमित्यादाव
पि विभक्त्यनुत्पत्त्यापत्तिरर्थवदिति व्यर्थमिति वाच्यं निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वविधानेनार्थवत्सूत्रस्य शेषभाष्यप्रामा
ण्येन चानर्थकप्रातिपदिकादेकवचनोत्पत्त्यभ्यनुज्ञानात् नच कोडइत्यादौ प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वापत्तिः नपुंसके वर्त्तमा
नत्वाभावेनादोषात् साहेवेदं भाष्ये नच व्यपदेशिवद्भावेन प्रातिपदिकावयवस्य लुगापत्तिः सप्रकार्येनलक्षमासेवरिता
र्थमिति वाच्यं धातुसाहचर्येण मुख्यावयवस्य लुक्प्रवृत्तेः नचौपगवयतीत्यादावणोणिजापत्तिः उपगवार्थेनैकार्थीभूततद
नाण्यर्थमाचष्टइति णिजर्थेनान्वयायोगात् उत्तरसूत्रेत शाकपाधिकाराश्रयणेन प्राशस्त्यमतपाप्राशस्त्यार्थवत्वे विवादितै नचश्रुथ
गुपास्थितयोरर्थयोरभेदबोधजनकत्वे एकार्थीभावपत्वेवा लौकिकार्थप्रत्यासन्नत्वमपि लौकिकार्थसदृशत्वे लौकिका
र्थीय प्रयोगयेनरान्वितासदृशत्वे पेवगव इत्यादौ नतद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वेपि नयग् स्वार्थिकानेकवित्यक्तत्वितेतो लिंगवचना ४९

निहत्यऽर्थेनार्थवमित्यादावविवक्षितवत्वाग्रहणेनादोषात् विशेषणपदार्थेऽस्यानस्यानभ्युपगमाच्च प्रियतिसेत्यादौ तु भाष्यप्रामा
ण्येन भौतपौर्विके स्वीनमादायतिस्रादेशः विभक्तौ तरेत्याद्युक्तार्थवत्त्वेन गुरुतरमनेकदोषदुष्टं च अर्थवदिति तु यत्नेव नामि
त्यादौ वर्णानां प्रातिपदिकत्ववारणाय औत्सर्गिकैकवचनोत्पत्तेः कदिशाऽ पादयितुं शक्यत्वात् अथवा हरिषु करीषीत्यादौ षु
करीषीति सम्भिदुः तत्समुदायस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्ववारणाय तत् तस्य प्रातिपदिकत्वेन सुपो धातुरिति लुगापत्तिः स
मासग्रहणकृतनियमेन तत्त्ववारणम् सर्वभागस्याऽपदत्वात् तदेतदभिप्रेत्योक्तं भाष्येऽर्थवदिति व्यपदेशायेति विशि
ष्टस्यैवेतोनिर्देशायेति तदर्थः वर्णानां मा भूदित्युत्तरभाष्यं तु धनं वनमित्युदाहरणादिकं प्रदर्शनपरं दशदाडिमानीति निरर्थकपदस
मुदायस्य तु न व्यावर्त्यः समासग्रहणकृतनियमेनैव व्यावर्तनात् न चार्थवत्तोयः समुदायोऽर्थवान् स एव नियमव्यावर्त्य इति वाच्यं
व्यावर्त्यसमुदायस्यार्थवत्त्वविशेषणवैयर्थ्यात् भाष्ये तु दशदाडिमानीति पदसमुदायस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमाशंक्यानर्थ
कत्वेन परिहृत्य ततो देवदत्त गामभ्याज शुक्लामिति सार्थकवाक्यस्य तदाशंक्य समासग्रहणकृतनियमेन वारिते ननु अर्थवदित्य
स्य तद्व्यावर्तनतया प्रदर्शिते समासग्रहणकृतनियमस्यासाधारणे प्रयोजने प्रदर्शयितुमेवानर्थकसमुदायस्यार्थवदित्यनेनव्या
वृत्तिः प्रदर्शिता न तु तस्य तदेव व्यावर्त्यमित्यभिप्रेत्य अप्रत्यय इति तु प्रसज्यप्रतिषेधः तेन कोऽडेहराविमारौ प्रवर्तितवत्वेन प्रामस्यापि

वि॰ प्रातिपदिकत्वस्य निषेधसिद्धिः अन्यथा प्रतिषेधस्य शास्त्रविहितत्वाभावेन स्थानिवत्त्वात् तवतयोः ग्रहणे प्रातिपदिकत्वे लुगापत्तिः
शास्त्रतात्पर्यविषयस्यापि शास्त्रीयत्वेन तन्मते अन्यथाऽजुभिन्नेऽयादेशस्यापि शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन तस्मिन्नपि स्थानिवद्भावाप
५० त्तौ नायकइत्यादावयाधनापत्तिः अत एव प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे तत्र वैयर्थ्यमित्यादौ प्रातिपदिकत्वेन स्यादिलुकं भाष्येन पर्युदासे अथ
50 वा अनवस्था पर्युदास इति भाष्येतत्त्वेदिवादपरं अन्यथा कोडइत्यत्र ह्रस्वस्य कथं विदारणोऽपि स्यात् इति लिङ्कः प्रसंगात् ग्रे
तादिवत्तयोरेकत्रार्थेऽनाश्रयणेनोभयत्राश्रयणे इति निषेधाप्रवृत्तेः तस्य चापवर्गविषयत्वाच्च अस्योदाहरणं तत्रभवतिप
देवदः पट इत्यादि भुतयतिपदेन बहुपदवः परमगार्ग्यायणः शिवभागवतः राजकुमारीश्रित इत्याद्युदाहरणं गार्ग्यभ
गवत् शाहारणां स्वपुष्करजर्जरमहत्याशिवपरमेत्येतत्संहितस्यात डितोत्तरात् राजन् ऊ सुकुमारीश्रमित्यस्यादेशापोषहीतत्सुरुष
योर्हितो यातत्पुरुषयोर्गुणपत्वमहत्यासमुदायस्यासमासत्वात् इत्याहुः कृतडितसमासाश्च चकपाणेणतत्पुरुषण मुद्दर्तेमाह एतेनेति
साजात्यप्रदर्शनमात्राभिप्रायकत्वेनेत्यर्थः अर्थाननुगमेपि शब्दानुगमोऽस्त्वेवेत्याशंक्याह शब्दानुगमस्येति अर्थस्यैव नियः
मशरीरे निवेशादिति भावः चवक्ष्येपाननुगमेपीति संग्राहस्यैवानुगमः यथा सास्नादिमत्त्वे गोलक्षणमित्यत्र संग्राह्याणां स
कलगोव्यक्तीनामननुगमः चवक्ष्येपेमहिष्यादिकेतनकोप्यननुगमयति यथा वभगवान्पाणिनिः संग्राह्यानां शब्दानेवानुग ५०

मर्थतिनाम्नासाधुशब्दानिति भावः अप्राप्तमिति साजात्यप्रदर्शनार्थमेव यत्र संघात इति मूलस्य ग्रहणं तेनानुगमस्य संभवेप्यनुप
योगेपि तत्त्वभावादिति भावः वस्तुतोद्वावपि स्थूलदृष्ट्यानौ तथाहि पदसंघातकपूर्वभागवद्धितत्तस्यानुगमरूपस्य संभवात् गा
मानयेत्यादेरिव बहुपटवश्चत्यादेरपि प्रातिपदिकत्वाभाववारणाय यवच्छेपानुगमस्यावश्यकत्वाच्च यवच्छेदानुगमस्यासंभवम
नुपयोगेवदत्र वक्ष्यमाणः स्थूलदृष्ट्या तदेतद्द्वयमभ्युपेत्य साजात्यप्रदर्शनार्थं तं वदन्नबोति स्थूलदृष्ट्या यत्तच्छब्दार्थयोरन
नुगमे साजात्यस्यैवासंभवात् समासवाक्ययोरेकधर्मवत्त्वं हि साजात्यं यवच्छेपानुगमस्यानावश्यकत्वे साजात्यप्रदर्शनानुपयो
गाच्च ननु वाक्यसंज्ञावारणाय यार्थवत्समुदायानामिति नियमशरीरमस्त्वा बहुपटवश्चत्यादौ दोषमाशंक्य सर्वेतानो समुदायस्य
समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तं भाष्ये न तत्स्यात् तेनप्रयोगार्हमिति विशेषणेन पूर्वोक्तनियमशरीरस्याप्तमित्याशंक्याह
भाष्ये सर्वेतानामित्यनेनेति तथा च सर्वेतानामिति भाष्येण पूर्वोक्तनियमशरीरे स्यात् तेन प्रयोगार्हमिति विशेषणं द्वयमित्युक्तं
भवतीति भावः भेदे पृथक्प्रयोगे क्रियमाणे याः कोदातन्मूलको यः संसर्गः परस्परमन्वयः स्तदर्थः भाष्योसंगतिः स्पष्टैवेति
इदमयुक्तं तद्धितान्ततत्प्रयुक्तप्रातिपदिकसंज्ञायास्तदादिनियमाश्रयणेप्यर्थवत्सूत्रेणैतस्याऽदर्वारत्वात् किं च तदादिनियमा
भावे देवदत्तो गार्ग्य इति समुदायस्य तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वमापादितं भाष्ये तदानीं च समासग्रहणस्य नियमार्थत्वे समासस्य

प्रत्ययान्तत्वात् तदादिनियमस्यत्वाभावात् किन्तु विपर्ययमेव तथा च देवदत्तो गामपैति समुदायस्य सुप्युपपन्नं प्रातिपदिकत्वापादाने
द्वि॰ किंच कुम्भकारेत्यादिसमासे उत्तरभागस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वाभावेन शुक्लीकृत्येत्यादौ कृभ्वस्तियोगे च्वेः साधुत्वात् कृभ्वस्तिं विना शु
५१ क्लीत्यादिपूर्वभागस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वाभावेन बहुपट्वित्यकैकमित्यादेरिति दिक् समासत्वमाश्रित्य प्रातिपदिकत्वस्य वक्तव्यतया तद्वट
51 कपूर्वोत्तरभागयोः स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वाभावेन च स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वोत्तरभागकत्वेन समासमात्रे स्तीति समासमात्रत्वे
न नियमशरीरे नायं धर्मः प्रवेष्टुं शक्यः एवं च गवयनद्यादिसमासे पंच गावेति पूर्वभागस्य न स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वं किंचैयामासमूल-
केनोपदेशा इत्यादिवाक्येऽर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वेऽङ्गीकारे यथा मासेत्यनयोः परस्परपरिहारेणापदेशा इति तस्य मूलकेनेत्येतत्परिहारेण
प्रयोगार्हत्वाभावेनोक्तनियमेनाव्याहतेः तस्मात्षष्ठीनिर्देशादिभिर्यैस्समवेतानां समासा विहितास्तदेकवाक्यतापन्नं यत् कृत्तद्धितसमा-
साश्चेति तत्समवेतानां समुदायस्य समाससंज्ञानियमपरं तेन नीलो घट इत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाव्याहतिः नचैवं गवित्यय-
माहेत्यादौ दोषः गवित्यस्य प्रातिपदिकत्वेऽपि तत्त्वस्याभावात् गवित्ययमिति समुदायस्य तत्समवेतसमुदायत्वेनैव वारणात् देवदत्तो गवि
त्याहेत्यत्र तु देवदत्तो गवित्यस्य न प्रातिपदिकत्वं परस्परानन्वयेनानर्थकत्वात् अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षाया अवश्यमाणत्वेन गवि-
त्यस्य समवेतस्यासाधुत्वाच्च नन्वेवमपि हरचरहनिति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेऽङ्गीकारे समवेतसमुदायत्वाभावेनोक्तनियमेनाव्याहतेरि ५१

तिचेन्न जहि कर्मणेत्येतदेकवाक्यतापन्नेनानेन सुप्तिङन्तसमुदायस्यापि प्रातिपदिकत्वनियमनात् नन्वेवमपि पचति भवतीत्येतत्स
मुदायस्य प्रातिपदिकत्वे ऽडर्वारे ऽक्तनियमद्वयाविषयत्वादिति चेन्न आख्यातमाख्यातेनेत्येतदेकवाक्यतापन्नेनानेन तिङन्तसमुदायस्या
पि प्रातिपदिकत्ववारणात् तदेतदभिप्रेत्याख्यातवत्सूत्रे भगवता भाष्यकृतोक्तं तुल्यजातीयस्य नियमो यथाजातीयकानां च समासः सुबन्ता
नां च समासः सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि प्राप्नोति सुप्तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाऽऽरभ्यते जहि कर्मणेति सा नियमार्था भ
विष्यति तिङ्समुदायस्यापि तर्हि प्राप्नोति तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाऽऽरभ्यते आख्यातमाख्यातेनेति सा नियमार्था भ
विष्यतीति नन्वेवमपि देवदत्तस्य पुत्र इत्यत्र पुत्र इत्यस्य ओदनं पचतीत्यत्र ओदनं पचतीत्यस्य ओदनं पचेत्यस्य आज्ञां गमयतीत्यत्राज्ञां गमो
त्यस्य प्रातिपदिकत्वं स्यात् न चाद्ये विभक्तीतरदेवदत्तेत्यपेक्षया चैतत्संज्ञा फलभूतविभक्तीतरतिङपेक्षयार्थबोधकत्वेनैतत्संज्ञे
त्यार्थवत्त्वाभावान्न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यं ईदृशार्थवत्त्वस्य भवद्भिरनङ्गीकारात् एवं भूतत्वायामित्यस्य प्रातिपदिकत्वे ऽडर्वारम् भ
स्मेत्यस्य सुप्तिङन्तभिन्नत्वेनोक्तनियमद्वयाविषयत्वात् एतेन कटं कुर्वाणमित्येतदेकवाक्यतापन्नेन कृत्तद्धितेत्यनेन यावत्सुबन्तस
मुदायस्यापि पदमतिङ्स्येतदेकवाक्यतापन्नेन चानेन सुबन्ततिङ्भिन्नप्रत्ययान्तसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वनियमान्न दोष इति परा
स्तं देवदत्तस्य पुत्र इत्यादौ दोषानिवारणाच्चेति चेत्सत्यं प्रकृतिप्रत्यययोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदवाक्ययोश्च लोकेऽर्थबोधजनकत्वेनह

वि. ५२
52

तिकल्पने पि स्यु ऊ व इत्यादे स्तत्कल्पने मानाभावेन हलाऽर्थे योग्यताभावादेवादोषात् कदम्बूपाचकतं भकारादौ तत्समर्थः पदविधिरिति शा
स्त्रप्रामाण्यादेव हलिमते उपपदमतिङिति तदेकवाक्यतापन्नेन कृतद्धितेत्यनेन सर्वेत प्रातिपदिकसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वनियमना
स्त्तनस्पुसतायामित्यत्र दोषः भेदविवक्षयाम् इत्यस्य प्रातिपदिकत्वविदेशान्नुत्पत्तिर्नैत्ययत् कदम्बइत्येतदेकवाक्यतापन्नेन याने स
र्वेत समुदायस्य प्रातिपदिकत्वनियमनाच्च प्रकृतिवदनुकरणमिति इत्यस्यापि धातुत्वात् प्रत्ययवस्यवन्तत्वात्तिः नियमत्रय प्रदर्शन
परंभाष्ये तत्पलक्षणेन न्वेवमपि पचति पचतितरामिति द्विर्वचनान्तरपि तिङंतसमुदायस्ते न नियमव्यावर्त्यापातः पर्वोक्तिभागव
तरत्यस्यापि निपमव्यावर्त्यापातः सर्वेत समुदायमत्वादिति चेन्न तिङंतसर्वेत मात्रवदितसमुदायस्यैव तेन व्यावर्तनात् एतेन प्र
त्ययांतानो समुदायस्य चेत्प्रातिपदिकत्वेताहि समासस्यैवेत्येकयव नियमोस्तु कृत्तेनियमोस्तु कृत्तुत्रयेणेत्ययास्त प्रत्ययांत मात्रव
टितेति परिष्कारासंभवेनोक्तस्थलेपाचकिरित्यादौ वदोषापत्तेः नच प्रकृतिप्रत्ययभावापन्न समुदायविषयकत्व कृत्यैवनियमोस्त्वि
तिवाच्यं पचतितरामित्यत्रातिव्याप्तेः तरामित्यस्याप्रत्ययत्वात् यदि च प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नोयावयवं वेता वित्वयतेतदापि पचति ग्रा
मितिभागद्वयत्रातिव्याप्तिः उक्तभागद्वयस्य प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नत्वात् ग्रामास्तिङंता प्रकृतिकतात्त्कयोवितत्रातिव्याप्तिवार
णे उक्तयमेद्वयस्य समासमात्र हत्तितासंभवः बहुखट्वक इत्यादिसमासे शर्वोत्तरभागयोः कबहुखट्वइत्यनयोः प्रकृतिप्रत्ययभावा ५२

पन्नत्वात् कथं समासान्तावयवत्वेनकोक्तस्य समासत्वात् भागवतशिवेत्यनयोः प्रकृतिप्रत्ययाभावानापन्नत्वाद्दर्थवत्त्वाच्छिवभा
गवतादृत्यस्य नियमव्यावर्त्यतापाताच्च नन्वेवमपि राजकुमारीश्रितइत्यत्र युगपद्वृत्तिद्वयपदे प्रातिपदिकत्वानापत्तिः सुबेन मात्रसमु
दायसत्त्वादिति चेन्न युगपद्वृत्तिद्वयोऽन्तरे राजकुमारीत्यस्य समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन पुनः सुपि पुनर्ङितीपातनरूपणदोषात् श्रिते
त्यस्य प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वाऽन्तरे पदे चेति निषेधस्य पदान्तविधावेव प्रवृत्तेः केचित्तु नियमस्य सामानाधिकरण्यसमाससंज्ञा
श्रयाघटितसुबन्तसमुदायविषयकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुस्तन्न राजकुमारीश्रितस्य पुत्रइत्यादिवाक्ये प्रातिपदिकतापत्तेः उक्तद्वयाश्रयघ
टितसमासत्वानाश्रयघटितत्वोभयाभावविशेषेऽपि राजकुमारीश्रितस्य सेवकइत्यादिवाक्ये प्रातिपदिकतापत्तिरिति दिक् उक्तद्वयाश्रयघटितत्वैका
र्थीभावघटितसामानाधिकरण्योभयाभावविशेषेण संभवति राजकुमारीश्रितपुत्रेतदभावात् राजकुमारीश्रितो मूलकेनोपदंशमि
त्यादौ दोषाच्च अत्र कुमारीश्रितशब्दादेव सुबुत्पत्तिरित्यपि केचित् ननु शशशृङ्गादिसमासे शशशृङ्गादेरलीकत्वेनानर्थकत्वात्प्राति
पदिकत्वाप्राप्तौ समासग्रहणं विध्यर्थमेवास्यान्न नियमार्थमित्याशंक्याह शशशृङ्गादिपदानामिति विशिष्टस्यादिवित्तस्यानवहि
त्वेकदा च न स्वप्नभ्रमसदोषेषु सर्वैरेवानुभूयतइति कौर्मस्तेरनादिवासनारूपेणान्तरवच्छिन्नरजतादेः कामादिहानिसहकारे
णवहिर्विषयप्रदेशेप्याग्मेस्याकारेण विषयभासनेचनतद्वाध्यः कोपि विषयस्य विशेषाकारोऽस्ति नवसौत्रान्तिकमतप्रवेशः ते

समाविष्टं वस्तु वाच्यं स्यात् ततो व्यक्त इत्यस्मात् सत्ताब्रमादिति इत्यस्य गतार्थत्वात् प्रयोगो न स्यात् नातिकि स्य च तत्ता २

वि॰ ५२ 53

ततत्रारोपितमत्तायाभ्रप्यनेगोकारादितिभावः तडक्तं तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेण सत्तापदार्थो व्यभिचरतीतिभाष्यव्याख्यावसरे कैयटे यदित्थंत्वादिना वास्तसत्तोविरोधात्प्रयोगाप्रसंगः अङ्कुरोजायते इति च प्रयोगो न स्यात् सतोजन्मविरोधात् बौद्धसत्तायोगे नेदोषा नावतरेति बुद्धिसमासमाविष्टस्य वहिः सत्तासत्त्वजनन प्रतिपादनायास्ति नास्ति जायत इति प्रयोगादिति नन्वलौहित्याद्यैसमासे स्वातंत्र्यप्रयोगाद्धार्थवत्समुदायत्वेनविधेयतेतदवयवानां निरर्थकत्वादित्याशंकते अलौहित्यादीति अन्यत्रटहार्थारोपितेति प्रातिपदिकत्वसिद्धयेऽर्थवत्ताऽरोपस्यावश्यकत्वात तस्य च समासेऽर्थवत्समुदायत्वेऽपाद्यमिति भावः विकारागमेतिपाठः पवर्गेमेपि तमुच्चार्यैति अर्थबोधकशब्दसमुच्चार्येत्यर्थः नभवयाद्यादेशानामितिनाभिनभेव हनश्वयः आदियडाद्विरागविरेंगवे॰ त्यस्येग्रहः अमकजिति अमिप्रत्ययाताभावे शकारस्येत्त्वे ज्ञानस्यात् अकवितदभावे सार्वकेत्याद्यावितेनस्यात् बहुवित्वफले विते इतिदिगिति अन्येनत्वग्णहइतिनिर्दिश्यात्यत्ययपरताभावेपि प्रत्ययइत्यस्योपस्थितिः बहुवित्वप्रत्ययत्वस्यनफले अव्ययसर्वनाम्नामित्यत्रापिप्रत्ययइत्यस्यसंबंधः नयासयोरितिज्ञापकात् एवंचयत्रागमकेतत्रपरत्वेत्येतत्संनियोगशिष्टत्वे प्रत्ययइत्यस्यासंबंधः आनुदात्तत्वेत्यनेनततनसंनियोगशिष्टत्वे विप्रकृष्टत्वात् तेनाकिंविजादेःप्रत्ययसंज्ञासिद्धिः किंचैत्याद्युक्तमपिदूषणम् देशांशेतिराकांततेपिपरत्वेत्यस्यसंभवमात्रेणसंबंधसंभवः विकारागमयोस्तुपंचम्यंताभावेनान्वयासंभवात्परत्वेत्यस्यानुपस्थिति ५३

नच सोरुदात्तव्यवधानाद्वानोः परत्वासंभवः यास्सुट्परस्मैपदेष्विति सूत्रारंभसामर्थ्येनागमातिरिक्तकृतव्यवधानाभावस्यैव परशब्दार्थ
त्वात् इतरथा सीयुट्श्च यास्सुटोपि पूर्वं ग्रहस्यापरस्मैपदविषयाभावात् तदसंगतिः किंच स्थानिनः प्रत्ययत्वनिर्णयेन परश्रुतस्या
से वेये पि प्रत्ययत्वस्य न तस्मैनियोगशिष्टाद्युदात्तश्रुत्यत्वसंबंधः किंच परश्रुत्यस्याग्रहणावपि स्थानिवद्भावलभ्य प्रत्ययसंज्ञा
संनियोगेनाद्युदात्तत्वोपपत्तिः तदेतदभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृतोक्तं विकारागमेषु च परत्वविज्ञानात्प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति प्रत्य
यः परो भवतीत्युच्यते नच विकारागमाः परे संभवन्तीति प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां सिद्धावस्थापविवक्षायां ङ्याप्प्रातिपदिका
त् तिङन्ताविति पश्य मृगो धावतीत्यादौ तिङन्तताचेति ननु धावतीति तिङः कर्तृगतसंख्याभिधायित्वेन कर्मगतेति चेन्न या
स्कार्वार्यमते तिङर्थे कर्तृसंख्याविशेषकशाब्दबोधस्याप्यंगीकारात् यद्वा तिङन्तात् द्वितीया पाद्यमाना किं प्रधानक्रियागतैक
त्वमादाय उताहोस्वित् अप्रधानक्रियागतसंख्यायाव्याप्तविशेषणकर्त्रादिगतैकत्वमादाय प्राथे संख्याभावादित्युभयरे द्वितीयेति तिङन्त
त्वाच्चेति यावन्न कर्तुरेव दर्शने कर्मत्वात्कर्तृगतसंख्याया अभिहितत्वे कर्मगताया अपि तस्या अभिहितत्वमिति भावः यावन्न कर्तुरेव द
र्शने कर्मत्वात्कर्तृगतसंख्याया अभिहितत्वे कर्मगताया अपि तस्या अभिहितत्वमिति भावः तदेतदभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृतोक्तम्
तिङन्तादेकत्वाद यद्यपि तिङन्तात्स्वादयो भवन्तीति यद्यपि पचति भवतीत्यादौ प्रथमाया अप्युपादानसंभवः तथापि प्रातिपदिके

वि॰ ५४ 54

त्यापेक्षवाक्यात्तथैव स्वादिसूत्रस्य विधायकत्वेन तिङ्. तस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन प्रातिपदिकार्थाभावात् प्रथमानापाद्यपि नेत्यत आह त्या
श्रयेन द्वितीयादिविभक्ते केचित्तु व्याख्यायां कर्मणि द्वितीयेत्यस्य प्रथमस्य पादानात् तयोः क्रियात्मकः तेभ्यः तिङ्. तेभ्यः प्रथमो द्वारि
तद्बोध्यादिति तस्यापत्यमित्याद्यर्थबोधकशास्त्रेषु प्रथमोपात्तयत्तसेत्यादितद्धितायउपस्वादिसंबंधस्तद्बोधकपत्नेउपगुङ् स्
इत्यादितस्मादित्यर्थः प्रथमानाम्निर्दिष्टं इदमुक्तं समर्थादिति सूत्रे तमेव विशेष्यतया प्रोक्तो तेन नत्वन्यत् ह्यर्थोहि विशेष्यतयासंभा
वनायामन्यतरस्यत्वात् निश्चयायैतत्प्रमाणमुक्तः ननु सर्वशब्दोप्याद्युदात्त एव स्वाङ्गशिटामदन्तानामिति सूत्रेणान्तत स्व
प्रातिपदिकादित्युक्तादोषस्तदवस्थ इत्यत आह सर्वशब्दस्येति कौस्तुभोक्तेरुषयित्नुप्रत्ययस्येति नवेति लुङ्. निमित्तप्रत्य
यादिति सन्नायोरुक्तश्च तदुपजीव्यस्य कार्यस्यापि प्राबल्यबोधक इति भावः सौवरीणां स्वरविधायकशास्त्रभवानां स्वरशा
स्त्रात्र भव इत्याणि द्वारादीनां चेत्यैजागमः आद्युदात्तमसिद्धिरिति नन्वेवं सतिसर्वस्यस्वपीत्यत्रस्वपीतिवंशे स्यादिति चेन्नत्वे
किमस्माभिः कर्तुं शक्यं सर्वशब्दादावा रक्षिपितिपि वाद्युदात्तताभावार्थं वास्यात् प्रातिपदिकाधिकारेत्तु तस्यान्तोदात्तादिति
विशेषणे विशिष्टस्य गम्भीरायां न पर्यवोषश्चादाविव समर्थादित्यनेनान्वयार्थे तत्त्वक्तनिकेलक्षणयामन्तोदात्तादिति प्रातिपदिक
प्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यर्थे न क्षिडे सार्वध्रुमन्त्रानतापतिः षष्ठ्यामन्तोदात्तादिप्रकृतिकत्वात् षष्ठ्युत्पत्तिसमये सर्वशब्दस्यान्तो ५४

दानत्वात् एवंच सर्वेस्सस्यपीनत्रसपीत्यपिसार्थकम् उंछादिषुपाठः सफलः सर्वेशस्तत्राजग्रहणेन भयफलत्वात् मानाभावादिति
अनुदात्तादेरित्यस्य षष्ठ्यंतविशेषणत्वसंभवादितिभावः नलक्षणेति इदमयुक्तम् तथासतिसार्वधातुकत्राजन्तापत्तेः सपिपरेसर्वस्य
सपीत्यस्य ग्रहणात्सर्वेति प्रातिपदिकत्वस्यानुदात्तादित्वाभावात् ममत्वसुपः पूर्वमनुदात्तादित्वेनानुदात्तादिप्रकृतिकषष्ठ्यंततत्व
स्यतत्रसत्वेनात्रसुलभः किंच पदादेः रूपकविधिताभावेन समर्थपरिभाषागौणमुख्यन्यायश्चतद्धितविधौ नापतिष्टेयातो अधि
कमग्रेवक्ष्यामः प्रातिपदिकग्रहणस्य प्रयोजनांतरमपि भाष्योक्तं किंचित्प्रदर्श्यते अवयवनिनिवाचातरतीत्यत्र प्रसज्येत वृते
नतरतीत्यत्रवचनस्यात्समर्थस्यैवेतस्यायेद्युकत्वात् द्वितीयेतदभावात् नोग्रहणेन नियमार्थस्यात् बहुतरोदाहरणेति सर्वे
नाम्नस्तृतीयाच भवत्याहतोः कुसूलकूपकुंभशालेबिले कुसूलीबिले पूर्वेसदृशसमोना पित्रासदृशो तथाप्ययमोऽस्ति
आनुपूर्वी विशेषभित्यसपीत्यर्थः अतएवानुपूर्वीविशेषव्याप्ययमोऽणमप्यातिदेशदेवानयेतानोयोबहुव्रीहिरिति ननुनयेतत्सर्वो
वयवकोयोबहुव्रीहिरित्यर्थे बहुकुमारीकइत्यत्रकवनापत्तिः नयेतावयवकइत्यर्थेकुमारीभार्याइत्यत्रातिप्रसंगाइतिचेत्र नपु
तरपदकइत्यर्थेनादोषात् अवयवविषयएवेति महाराज्ञीत्यादिसमासावयवराजन्शब्दविषयएवेत्यर्थः तथाच समासघट
कराजन्शब्दत्वादिकमेवसमासांतविधावनयापरिभाषयानातिदिश्यते बहुव्रीहित्वादिकं तु निदिश्यतएवेतिभावः इतिचरितार्थे

स्वार्था वान्त तद्धि नस्र स्तेत द्वितं विपक्षा पांधितेक त्वपोद नतेत रभी वाक्ये नतद्धि तां नस्यपदस्य कैयट क्त

मिति तथावार्थिकेत्यत्रनेन विकल्पः अत्रं तन स्वार्थिकेषु उत्पाप्युग्रहणासंबंधेनायः एवं मेव कयः प्रहते: किंतु नित्यमेवेत नवेवं सति उत्पा संगम एवे

वि॰ प्युग्रहणा वैयर्थ्यं अत्र तन स्वार्थिकानामेतत्रेगतेन परत्वेन षड्गाबूभ्यांशागे वोत्पत्तेः कुत्सितार्थेकतद्धितानोत कुत्सित उतिसूत्र स्थ भाष्यो पर ८

५५ 55 करीत्या स्वार्थादिप्र युक्त कार्याणां क्रमिकत स्वीकारेण न्यायतत्य वस्था वेना उत्पत्ति सिद्धेरिति वाच्यं लिंगविशिष्टपरिभाषायाश्च नित्यत त्वा

पनार्थतात् तेन समासान्तादि विधौ लिंगविशिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्तिः नन्वत्यंत स्वार्थिकेषु उत्पाप्युग्रहणासंबंधे पिचकालत नेषिति त्वा

पकेन नतद्धितानां सुबेतादेवोत्पत्त्या लोहिताल्लिंगबाधनं वेति पुनरसंगतमित्यत आह अत्यंतस्वार्थिकानामिति अत्रेतर्भावादितिपत

उमरस्र त्रेतस्येति शेषः तस्य वहिर्वेवना भाव रत्वेनेनान्वयः इदं वो कार्योनामिति न्यायमनन्तुसंधायप्रवृत्तं एकवतेस्रीतेवोत्रतार्थः

तयुक्त स्यचावो सितता न्तवुन्तेतसहितमित्यर्थः विभक्त्यभावेनेति अत्यंतस्वार्थिकानां सुब्रुत्पत्तेः एवं मेवोत्पत्तेरिति भावः नन्वेत

द्भाष्ये सुबेतानतद्धितोत्पत्ता वप्युपपन्नम् नित्यताद्बुनिग्रकादेशेच भतेनपदंचेराह प्रयोगादि निस्लेवरति अधिकस्यापेक्षत्वेनेति उ

न्नणेत तद्रूपविशिषापेक्षत्वेनेत्यर्थः नवसुबेत द्वयसापेक्षस समासापेक्षयेके सुबेता पेक्षाणा प्रत्य यस्यैवांतरंगत्वमितिवाच्यं एत

द्भाष्य शामाण्ये नपदद्व यसापेक्षादपि विशेषापेक्षस्य वहिरंगतात् उक्तरीत्यैवेति सामान्यापेक्षत्वेनेत्यर्थः उक्तदिशापदद्व यापेक्ष

त्वे पि समास स्याणापेक्षयांतरंगत्वे वोध्यं मत्वन्तविस्तरइति स्पष्टं चेदं सर्वमत्र त्य भाष्य कैयटयोः नत्र हि स्याप्युग्रहणास्य कालितेरे ५५

नादिप्रयोजनमुपन्यस्यन्नस्य बहुगोमकेत्यादौ दोषमुद्भावहि प्रथमयोरपि स्वार्थिकः समासान्तो ह्यपि स्वार्थिकः समासान्तो ह्यपि स्वार्थिकात्
त्परत्वात्समासान्ताभविष्यतीत्युक्ते कालिकेत्यादौ हि प्रत्ययात्पूर्वं परत्वादनेन स्वार्थिके कनि प्रत्यये स्यादिति तेन न सिद्धिः लोहिनीकेः
ति तु लोहिताल्लिङ्गबाधनेवेति वचनेन न सिध्यतीत्युक्ते भाषिकैः पदैकस्या ग्रहणप्रत्याख्यानेन समासान्ते परिहारः कालितरेत्यादौ तु पूर्वो
क्तन्यायेनोत्तरेणात्वात्स्त्रीप्रत्यये प्रकर्षप्रत्यये इत्युक्ते एवं चान्येन स्वार्थिके कनि श्वाप दितिमार्येकेत्याप स्याध्येव तत्रतत्रेति दाडःसोत्या
दौ विभक्तिश्च ननु ङीप्रणीत्यनन्तवत्तेतङ् एतन्मात्रान्तु हतो विभक्तिपदे नैकक प्रत्ययग्रहणात्प्रथमयोरित्यादौ षण्णां ग्रहस्या
नो ग्रहणं न स्यात् किं तु द्वयोरेव ततश्च सोरजादित्वाभावेनौजसोरेव ग्रहणं स्यादित्याशङ्क्याह प्रथमयोरिति बहुवचनापत्तिरिति द्योः
केषितिस्यादिति भावः एतत्सहितानां हितायामिति सत्येकैकं पदव्याख्यावसरे द्वेकेषामिति स्यादित्याभिनवविवरणोक्तेतद्भसान् हंहे वे
तिनिषेधेन सुडागमेः भर्तृदारयोरिति बहुवचनोत्तत्सोमरपदे वेबहुवचनमेव पूर्वपदे तद्द्विवचनमित्यन्ये एकदेशविकृतन्यायेने
ति आनुमातिकस्यान्यादेशाभावेनत्पर्थः सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ तत्रस्योदाहरणमाह यथाभ्यामिति भ्यामपीत्यर्थः अ
न्येतु मातृपदिकानामेकशेषमाह मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः माता च जनयित्री माता च धान्यस्य मातृ मातार इति वैरूप्यविषयोदाहर
णोपन्यासेन यस्यापि विभक्तौ तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्यापि सरूपाणि मातृभ्यो मातृभ्यां वेति प्रथम

सा च तैव तैरित्येकशेषसंभवात् २

तमेतत्तु विभक्त्यंतानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेत्यग्रिमभाष्येणैव भ्याम्येकशेषो भवत्येव अर्थविप्रतिषेधादेकशेषेणेति कैयटोक्तं तन्न
वि. युक्तं तैरित्यत्र प्रयोगस्याप्यवगतिसंभवात् अर्थविप्रतिषेधे नैकशेष इति वचनाभावाच्च अत एव प्रातिपदिकानामेकशेष इति पक्षे पृथक्
५६ विभक्तौ यानि सरूपाणि तेषामेकशेष इत्येवकारादिति वाक्यार्थनिष्कर्षो भाष्यकृता दर्शितः अपकर्षस्य भाष्यकृता त्वाश्रयणानाश्रय
56 णाच्च अत एव प्रातिपदिकतंत्रमाश्रित्यैकशेषप्रत्याख्यानेन न फलभेदः तत्र हि मातृभ्यामित्यत्र सारूप्यं तत्रैव संभवति मातरावित्यादौ च
नेत्याहुः तद्धितांतानां द्वैरूप्यादिति तात्पर्यं यानि रूपाणि पंचैव तत्रैको हरिणीशार्ङ्ग्योरेकशेषो न स्यात् एवकारानपकर्षे तु जननीवाविपरिके
त्वाविनोरेकशेषापत्तिरित्युभयतः पाशारज्जुरिति तत्परिहाराय विभक्तावित्यावश्यकमिति भावः अन्ये तु एवकारो नापकृष्यते भाष्येऽदर्श-
नात् मातृशार्ङ्ग्योस्तु कथं भ्याम्येकशेषो भवत्येवेत्युक्ते एवं गुड्डस्यैतत्कुमारीशार्ङ्ग्योरजयोरेकशेषो भवत्येव शसि तु न यणः सर्वसवर्णे भ्यो
रूपभेदात् मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकं तूपलक्षणं एकविभक्तावित्यत्र सहविवक्षाया उपलक्षणार्थं सहविवक्षायामे
कविभक्तेरेव दर्शनात् तदेतदभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृतोक्तं एकविभक्तावितिकिमर्थं पयः पयो जरयति वासो वासश्छादयति ब्राह्म
णाभ्यां कृतं ब्राह्मणाभ्यां देहीति अत्र सहविवक्षाविषयप्रत्युदाहरणदानेनैकविभक्तावित्यस्य सहविवक्षोपलक्षणत्वं स्पष्टमेव सूचितं विभ
क्तिः सारूप्येणैव पठनं इति प्रातिपदिकैकशेषोपपादनप्रकरणस्थं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः नैवं वे सति मातृमातरावित्यत्राप्येकशेषाप ५६

त्रिः शिष्यमाणस्य कृतदीर्घत्वेनैव तेन जननीबोधासंभवेनाकृतदीर्घत्वे तेन परिच्छेत्तृबोधासंभवेनैकशेषाप्रवृत्तेः एकशेषशास्त्रे हि
एकस्यानेकार्थकतोत्पादकं किं तु लोकसिद्धानुवादकं न हि लोके दीर्घोपधान्मातृशब्दाज्जननीबोधो ह्रस्वोपधाच्च परिच्छेत्तृबोधो
दृष्टः तदेतदभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृतोक्तं शब्दस्य स्वाभाविकी वाऽनेकार्थता स्यात् वाचनिकी वा तद्यदि तावत्स्वाभाविकी अशिष्य
एकशेषः किं कारणमेकेनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यं यदि तर्हि एकेनानेकस्याभिधाने भवति स्वद्वन्द्वग्रायो
एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः इदानीमेवोक्तमेकेनानेकस्याभिधाने भवतीति सरूपाणामेकेनानेकस्याभिधाने भवति न
विरूपाणां किं कारणं सरूपाणामेकेनानेकस्याभिधाने भवति न विरूपाणामभिधाने पुनः स्वाभाविकमिति एतद्भाष्येण हि शि
ष्यमाणस्य स्वविरूपार्थबोधकत्वस्य रूपमेवोक्तं अत एव ङीबेतङ्ङीषेतहरिणीशब्दयोः स्त्रीत्वविवक्षानिमित्तकपुंवद्भावापेक्षया
नैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वादेकशेषे कृते स्वरभिन्नानामिति ङीबेतस्य शेषे तस्मात्स्वरस्य ह्रस्वत्वार्थः णीहावित्तिमितिरूपेण भवति तश
ब्दे चरितस्य विरूपत्वेन हरिणीशब्दार्थप्रतिपादकत्वात् यत्र तु तद्धिते द्वयोः रूपे समाने तत्र भवत्येवैकशेषः यथा हरिण्योरपत्ये हा
रिणेयाविति अत्र भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावेन अढे इति पर्युदासादित्याहुः नेत्रस्योदाहरणमाह यथाऽऽदाभज्जेतामित्यादि य
था शब्दोऽत्रोदाहरणं यौ न दृष्टान्तार्थः अत शब्दः शक्त्यादस्य विभीतका तस्य देवतादास्य वाचक एकशेषेणतनात्र निर्वाहः प

वि॰
५७
57

कथानन्वयेन सहविवक्षाया अभावात् तथा च तदर्थमावश्यकेनानेन सौत्रेणैव निर्वाहे एकशेषारंभो व्यर्थ इति भावः एकशेषानिर्वाह्यं
स्थलांतरमाह राम एवमसौ भज्यतामिति अत्रैकवचनांततेनैकशेषः शंकितुमशक्य इति भावः शब्दतेनार्थतेनेति अर्थस्य विजा-
तीयत्वे शब्दस्यैकजातीयत्वे शब्दतेनेत्र अर्थस्यैकजातीयत्वे ऽर्थतेनेत्र पर्यायपरिहारासहत्वेइति पर्यायेण प्रवृत्तिः परिहृतिस्तदसहत्वे इ-
त्यर्थः एकार्थकानां शब्दानां पर्यायेणैवार्थबोधनाय प्रवृत्तिर्न युगपद्भिन्नार्थकानामेकानुपूर्वीकाणामक्षादिशब्दानां युगपदे-
वार्थबोधनाय प्रवृत्तिरर्थभेदात् तथा च विभीतकादिबोधकाक्षशब्दस्य देवनादिबोधकाक्षशब्देन सह पर्यायपरिहारासहत्वे युगप-
त्प्रयोगार्हत्वे भिन्नार्थतेन शब्दतेन चेत्यर्थः तत्सत्वे पर्यायपरिहृतिसहत्वे एकार्थत्वे इति यावत् ननु तेनास्य लेखानुराहत्येव बोधः एक-
शेषस्थले तेनैवेत्यत्र कथं तेनैवैकेन निर्वाह इत्याशंक्याह अन्वयिपदार्थभेदादिति ग्राहस्यैवेति शब्दाहृत्यापदार्थोपस्थित्याहृत्या
चेत्यर्थः दर्शनेनेति घटोयं घटोयमित्यादौ अन्यत्रासहविवक्षायां सारवोर्मिजइति सरस्वोभवः सारवः दांडिनायनेति निपा-
तनात्साधुः अरवेण सहितः सारवः सारवस्यासौ सारवश्चेति कर्मधारयः तथा चोक्तभाष्येण सारवेत्यादि महाकविप्रयोगेणैव
सहविवक्षायामेवोक्तनियम इति सिद्धं केचित्तु तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्राद्द्वंद्व इत्यनुवर्त्य द्वंद्व एव सरूपाणामेकशेष इत्याहुः ननु स-
रूपाणामेकशेष एवेति नियमवत्सरूपाणां सहविवक्षायामेवैकशेषो नासहविवक्षायामित्यपि नियमोंगीकार्यः तेन तत् ५७

तीयान्तवचनेनयोर्ब्राह्मणाभ्यामित्यनयोर्ब्राह्मणाभ्यांकृतेब्राह्मणाभ्यांदेहीतिपृथक्प्रयोगः नैकस्यनिवृत्तिः अन्यथाब्राह्मणाभ्यां
कृतेदेहीतिप्रयोगापत्तिरित्याशंक्याद्वितीयनियमेस्वीकृतोक्तप्रयोगापादनेनेष्टापत्तिमाह असहविवक्षाविषयेणेति पचइति प
केप्रथमान्तमेकेद्वितीयान्ते नीलोत्पलसर्पिषीनीति एकेद्विवचनान्तेनपुंसकेनैवेऽन्यस्यविशेषणं एकेऽन्यान्तेनतेनोविशेषणं अन्यपदा
र्थावगतयइति ननुवाद्धिडोनम् व्याहृतयेकमेवारयस्यावश्यकत्वेयकमिदित्यदंर्थगर्भमितिचेन्नात्ते नन्वर्थेअर्थेप्रतितदपिप्र
त्यर्थमितिघटकटाविति द्वंद्वः कस्मान्नभवतीत्याशंक्याह अनेकघटादिपदानामिति तेचपरइति एकशेषेद्विवचनापत्तेः स
हविवक्षाभावेनतदसंभवाच्चेतिभावः इत्यर्थेबोधयितुमिति एकग्रहणसामर्थ्यादप्यर्थांतर्भावेणसमासः सरूपाणीत्य
स्याविरूपाणीत्यर्थः एवंचैवकारापकर्षोमास्त्वतदपकर्षेतत्कार्यसंपादकैकग्रहणंमास्त्विति भावः दूषणंभाष्योक्तमि
ति समाहारद्वंद्वविषयेएकशेषेतत्पतद्दूषणासंगतिरितिभावः अत्रवदंति सोयमाक्षिकः सावेयमाक्षिकीतच्चेदमाक्षिकेतदिदं
सर्वमाक्षिके तानीमान्याक्षिकानीतिअबहुप्रकृतीनोयत्रहृतिस्तत्रफलमेनेनेतिवार्तिकेनसमाहारेद्वंद्वस्यनिषिद्धत्वात् अप्र
संगात्द्वंद्वेप्रसक्तेविधीयमानएकशेषस्तद्बाधनक्षमः इतरेतरयोगद्वंद्वेत्वप्रसक्तेएकशेषोविधीयइति बहुवचनप्रसंगेएकशे
षोविधीयतेचद्विवचनेशास्त्रेएकवचनार्थमेकवचान्यतरस्यामितिस्यात् किंवानेनेतरेतरद्वंद्वयोगेएकशेषाभावोज्ञाप्यतेनाव.

वि॰ तापि तस्य समार्थैकत्वसंभवात् तस्माद्घटश्च घटश्चानयोः समाहारे घट इत्येकशेषो भवत्येव न च नपुंसकत्वप्रसंगः समाहारद्वंद्वस्य वचनादि
५८ धानात् एवं च घटघटघट इत्यादेरनभिधानेनाप्रयोगीयमित्यपरमनुकूलमिति अत्र ब्रूमः समाहारद्वंद्वविषयेप्येकशेषप्रवृत्तौ विभक्ती
तानामेकशेष इति पदे ऽयं तर्हि दोषः कश्चिद्वचनलोपः द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वंद्वप्रतिषेधश्चेति भाष्यं कश्चिदिति शिष्यमाणस्यैकवच
नस्य लोपो वक्तव्य इति केपट्यग्रे प्रश्न्याकुर्य्येत एकवचनान्तस्यापि साधुत्वे तदसंगतिः तेनैकवचनान्तस्यासाधुत्वलाभात् एतद्भाष्यशा
माणादेव समाहारद्वंद्वविषयेनैकशेषः अत एवैकशेषोदाहरणानि द्विवचनबहुवचनान्तान्येव भगवता भाष्यकृता प्रदर्शितानि न
त्वेकवचनान्तानि तत्र शेषेष्विव भाष्ये कथं पुंलौकिकाः शब्दान्प्रयुंजते लोके वैकस्मिन्वृक्ष इति प्रयुंजते द्वयोर्वृक्षाविति बहुषु
वृक्षा इति तेन गार्ग्यो वृक्षः पिता इत्यादिभ्य एकवचनान्तेभ्यः क्रमेण गार्ग्यायणवृक्षसामान्यबोधो न गोदागार्ग्यौ मीनचोषाविति वन
नितृगतभेदानामिति भेदेनाप्रतीयमानानामित्यर्थः तथा च तिङन्तेभ्यो ऽभेदेनैव शाब्दशक्तिस्वभावेन प्रतीत्यानानेकशाब्द
प्रयोगप्रसंग इति भावः ननु मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकप्रयोगः कथं एकशेषस्य इष्टत्वादिति चेन्न एकशेषे सति
विवक्षितार्थानवगमात्तदभावः एवं स्वस्राद्यर्थो विदितौ जननावाचिनः परिच्छेत्तृवाचिनश्चैकशेषप्रतिषेधो वक्तव्य इति ए
षा वा पौमातौ इतिसिद्धेननान्यतरस्यमिति केचिन्न समाधानात् एतेनान्नोमध्ये वामनोगामहामाविति प्रयोगोपपत्तिः [illegible] घव ५८

वर्णैवयोयमेविषमत्वलमत्वलेतिनिर्देशोपिशमकः स्वरभिन्नानामिति भिन्नस्वराणामित्यर्थः ननुस्वरभेदेकथंसारूप्यमितिचेन्न
रूपग्रहणेनवर्णानुपूर्वीग्रहणात् तथाचतत्रतत्रकोष्टुरितिसूत्रेभाष्ये नहिस्वरोरूपवानिति नविभक्तौतुस्माः ननुप्राग्
दिशीयविभक्तौनायंनिषेधः प्रवर्ततेइत्येवोदितेनव्याप्यतामतआह अतएवेति उक्तव्याप्यांशेविहायसामान्यतोऽनित्यत्वज्ञापना
देवेत्यर्थः अन्यत्रेति नचैतत्त्वकारेतत्फले अनुस्वारेणाप्युपपत्तेः एकवचने नन्वेकवचनग्रहणेनप्रत्ययग्रहणपरिभाषो
पतिष्ठते एकवचनशब्दस्यप्रत्ययमात्रबोधकत्वाभावात् तमावेकवचनइत्यादावर्थबोधकतस्याप्यंगीकारात् स्तुःसंबुद्धिरित
क्तौतत्पतिष्ठेत नचसंज्ञाविधाविति निषेधः यथासामेवितशब्दयोगार्थोपपत्तयेऽक्तनिषेधाप्रवृत्यातदंतविधिस्तथाज्ञापितदं
तविधिशंकायाअनिवारणात् ॥ आमंत्रणसाधनतस्यैवसंबोधनसाधनतत्साधितदंतयवसंभवादित्याशंक्याह संबुद्ध
विति इतरेषामिति संबुद्धाद्विमस्येत्यर्थइतिभावः फलाभावादिति आक्षेपकोपपत्तिरूपाक्षेपफलाभावादित्यर्थः संबुद्ध्युपप
त्तिरिति प्रयोगाइतिशेषः तथाचप्रयोगेतदुपपत्तयेप्रयोगएववाक्षेपः साक्षात्सूत्रेइतिभावः आद्विमस्याक्षेपकानुपपाद
कत्वेनाक्षेपासंभवमुक्त्वाऽऽक्षेपमूलसूत्रानुपपत्तेरभावेनापितदसंभवमाह किंचेति उक्तस्यार्थस्यप्रत्यासत्त्याविहितस्तदादे
रित्यर्थः स्यादतआहेति अन्यतेनाक्षेपाभावेप्येङ्ह्रस्वात्परायसंबुद्धिस्तस्याहल्लोलोपइत्यर्थेनहेकतरदित्यादौसंबुद्धिलोपवार

वि॰
५६

59

एतत् अंगादेशे पाठ्य इत्याशंक्याह कृतेतीत्यादि ः ननु पौर्वापर्यभावोऽप्यनादिवद्भावेनैव साध्यतामत आह नाहस्थानातिदेशादिति पौ
र्वापर्यानातिदेशादित्यर्थः इत्संतत्वाननिदेशादिति तन्नार्थः तस्यस्वतः सिद्धत्वेनातिदेशानपेक्षणात् अन्यादित्यस्य अन्योपस्था
पितस्य वस्तुतस्त्वपर्येनोपस्थाप्यतेतस्यतेनैवान्वय इति नियमे मानाभावः गुणाश्रुतोपस्थापितस्यैकत्वसंगेनानन्वयाद्यभिवारः
श्च यदि वत्संगत्याद्गुणेनान्वयस्तर्हि प्रकृतेपि हलन्ताद्वारा संबुद्ध्यान्वय इति तल्ले पतदर्थमेवेति अंगादित्यस्य हल्न्वयस्त्वनार्थमि
त्यर्थः नन्वेवमपि कृतवदित्यत्र लोपाद्वर्गः अदंतस्य यस्माद्विहितस्तदादितानात् नकारस्य च संबुध्यवयवत्वादिति चेन्न प्रत्यय
वदकभागावदितस्यैव तदादेर्ग्रहणेनादोषात् नचैवं कृतेत्यत्र लोपानापत्तिः मकारस्य संबुद्ध्यवयवत्वोपपादनायामित्यस्य परादिवद्भा
वेन संबुद्धित्वस्य वक्तव्यतयाकृतेत्यस्य प्रत्ययवद्वर्णकभागवदितत्वादितिवाच्यं संबुद्ध्यवयवत्वस्योपलक्षणेन परादिवद्भावानाश्रय
णेनादोषात् मकारस्य संबुद्ध्यवयवत्वे पूर्वमासीदित्वेत्याशयात् नन्वेङ्ह्रस्वात्संबुद्धेर्लोपइत्यर्थपिकृतेत्यत्र लोपो भवत्येव
एकदेशविकृतन्यायेनमस्य संबुद्धित्वात् तथा चोक्तव्याख्यानक्लेशो व्यर्थएवेत्याशंक्याह मस्येति संबुद्धित्वाभावादिति इतो ह्रस्वा
न्तागात्परसंबुद्धेरभावादिति व्यवहितसाध्येनान्वयः स्थानिभूताल्यर्थेनेनेति अल्स्थानिभूतोयः सुरितिसमुदायस्तद्धर्मत्वाभा
वेनेत्यर्थः तथा च स्थानिवदादेशइत्यत्र स्थानिपदस्यादेशविधायकशास्त्रघटकस्थानषष्ठ्यंतपदत्वेंजेशाघमिकोपस्थितिरियपर॰ ५६

तेपि संबुद्धित्वस्य तद्धर्मत्वाभावादतिप्रसङ्गो न स्यादिति शंकाभिप्रायः तस्यानल्विधित्वादिति तस्य संबुद्धित्वस्यानल्धर्मत्वादित्यर्थः
यथाश्रुतौ पूर्वोत्तरपदत्वावस्थागतत्वादेव संबुद्धित्वस्यानिभूतत्वाल्धर्मत्वशंकायाः समुदायस्यामन्त्रितत्वापादनेनैव निवारणे
एतया संबुद्धिसंज्ञायाः समुदायोद्देश्यकत्वोपपादनस्यासंगतत्वात् इदमयुक्तं पूर्वोत्तरपदाभ्यां संबुद्ध्यवयवत्वस्य विशेषणत्वापत्तावव
गमात् तत्र चोक्तरीत्या दोषात् प्रसङ्गाधिकारस्यादिति एतेनागसंज्ञाकृतं बहिरंगत्वमुक्तं नतु गुणे बहिरंगत्वस्य पूर्वपदाभि
प्रेतत्वे परत्वान्नित्यत्वाच्चेति समाधानग्रन्थासंगतिरिति वाच्यं संज्ञाकृतबहिरंगत्वस्यामिति न्यासे परत्वान्नुडित्यादिभाष्येण समानाश्रयत्व
परनिमित्तापेक्षत्वेन बहिरंगत्वस्य वानाश्रयणमिति समाधानग्रन्थाशयात् सामर्थ्यादेव ङग्रहणसामर्थ्यादेव ङः ह्रस्वग्रह
णसामर्थ्याच्चेति ह्रस्वग्रहणे हल्ङ्यादीत्याद्यर्थे सन्निपातपरिभाषया ह्रस्वस्य संबुद्धिलोपानिमित्तत्वे तद्वैयर्थ्यं अभ्युच्चय इति नित्या
नित्ययोर्विप्रतिषेधायोगादिति भावः अनवकाशत्वं संग्रहइति ननु तथा सति गुणे कृते लोपाप्रसंग इति चेन्न ङनत्वनिमित्तक
लोपप्रवृत्तेः फलभेदात् विषयभेदे उत्सर्गापवादभावो नेति त्रिपथगायां निरूपितेन विरुद्धमेवम् ङयोरन्यत्र लोपाप्राप्तिविषये
गुणस्य चारितार्थ्याद्गुणस्य न लोपापवादत्वमित्याशंक्याह नत्वेमकइति बाधकाबाधितप्राप्तेरभावेपि प्राप्तिमात्रमस्त्येवेति भावः
हि मात्रवारणायेति नत्वेवं पूर्वसवर्णदीर्घेण सिद्धेरेतद्वैयर्थ्यमिति वाच्यं गौरीइत्यादौ त्रिमात्रप्रवृत्त्यर्थत्वात् वाक्ये दर्शितत्वेनैकवा

वि॰
६०
60

कार्येणाबन्तस्मात्त्वम्तः नन्वतस्मादितिमास्तु अकइत्यनुवर्त्याकः परस्य न नविधानेन लिड्डस्यादावदोषात् नवादेः परस्येत्यादेर्नका
देहरीनित्यत्वदीर्घश्रवणनापत्तिः श्रासः सोनः ऋसीतिन्यासेनादोषात् अकः परस्य शश्वः सस्य नइत्यर्थः पूर्वसवर्णदीर्घस्यतकौडि
नन्यायेनबाधः स्यादितितन्नशेको पूर्वसवर्णदीर्घैः कः परशमोऽसंभवेनोक्तन्यायाप्रवृत्ताबनवकाशतेननैबाधितानवे प्रवृत्ते
पश्चानत्प्रवृत्तेः नन्वतितऽनित्यशोत्वशैकत्तेननवारितापर्याडकन्यायेनतस्यबाधेपुनरप्रवृत्तिरितिचेत्सत्यं अकइत्यस्य सकारविशे
शेषणतेनादोषात् अकत्वसामर्थ्यान्तत्ययानवयवस्यापावपूर्वसवर्णदीर्घोत्तरमेवननप्रवृत्तिरितिनकाप्यदोषइत्यभिप्रायेणशे
कते तस्मादिति किमिति ष्टद्वश्वाह तऽमितयवननादिति वस्तुतस्तुकृत्स्नमर्थे ग्राग्रीदित्यादौणत्ववारणायतनैवंव्यवा
येनेतिलद्रुन्यासेनसिद्धे ऽ इकुग्रहणमेतेरेवयवायइत्यर्थकं भविष्यतीति सूपपत्रे भाष्यम् आदरसमाम्नायिकेरिति वर्णो
रित्यर्थः अजभागेतनवर्णत्वे यस्मात्प्रत्ययविधिः गुणनोचेतिन्यायेनतास्मिन्नितिपरिभाषायाअप्रवृत्तिमाशंक्याह गुणह्न
तात्मेति गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानेप्रतिपद्यते प्रधानस्योपकारेहितथाभूतस्यविवर्तमानइतिन्यायः वस्तुतोगुणनोचेतिन्यायोनात्रश
क्षेसमाश्रीयते रत्नकेशाक अपद्यमापतिरितिश्रादिपदग्राह्यविसेपन्नपाठकेनोक्तमादिपदाद्यस्येतिलोयोग्रास्यइतितन्नक्ले तास्मिन्कर्मेयेर
कारस्यस्थानिवत्वादभीयादित्यसिद्धताद्यानपदांतेतिनिषेधः लोपस्यपदानवयवत्वात् विणोतड्न्यायेनसमानाश्रयत्वाच्च ॥ ६०

वामशासो नियमेन तत्राह चर्यौत्तु स्वपथवा वृत्तप्रत्ययस्य ग्रहणेन ह्रीश्यो ऽस्तु सदा हनेवं अथ शास्त्रादौ प्रत्यये रूपे परादि वद्भावेन व प्रत्ययते एवं वा
रिश्रौ इत्यत्रैकोऽवीति न मस्त्रीशावस्य यच्छ्रेह्येन समासेऽ विश्वितीयङ् न वस्यानि वद्भावः नपदान्ते निनिषेधात् ननु विपिग्रहणेन कृ
तेपि स्त्रीसमस्तनिहृपितो गतमादायेयङ् उवीरमतप्राह प्रत्ययासत्तेति तदादिग्रहणस्य भवामीत्यादिम्लोके प्रयोजने नमुक्ते
विधान सामर्थ्यान्न तत्रांगस्येत्यस्यासंबंधकल्पनया दीर्घसिद्धेः हन्तेयङ्लुकभिधाने हन्मानाभावादित्यभिप्रेत्य स्वयं तस्य
फलमाह तदादीति वस्तुतस्त्विकीर्षोमित्यादौ वारितार्थोऽन्त्यलोकमपि प्रयुक्ते ननु [illegible] नसंप्रसारणं इत्यत्र संप्रसारणपदेन लक्षण
याख्याति परमतेन दोषइ स्मरुवेदाह किंचेति ननु नत्वमतानास्मि त्रिनित्यासे ल्लमताल्लसे प्रत्यये परतीयद्वं सकार्यं तदेव निषि
ध्यत इति नात्र दोष इति वेद्यां प्रान्तरे गृह्याण प्रियावित्यादौ तावदियङ् नापत्तिर्दोषः समहायेव्यपदेशिवद्भावाऽ ग्रहत्याप्रीत्यस्या
नेगत्वात् एवं जुहोतीत्यादौ गुणो न स्यात् गुणस्तु करोतीत्यादौ चरितार्थः प्रत्ययइत्युक्तौ तु तत्परकस्य मस्वतदादित्व व्यपदे
शाभावोऽ सत्वेनासहायत्वाद्व्यपदेशिवद्भावः सत्वमः अथ त्वत्रकथं विद्वद्व्यपदेशिवद्भावे मन्यसे तदा श्रयं मित्यादावियङापत्ति
तिः नत्वमतेनेति निषेधस्याकृविधयाऽ ग्रहणेः प्रवीरनाकाविति तत्र हि संग्रासेन्नायां नत्वमतेनेति निषेधो न प्रवर्तते तस्माद्ग्रग
तविशिष्टानुदेशैकत्वादित्युक्ते ननु प्रत्यासत्याभिसनिमित्तकांगस्यैव ग्रहणान्नोक्तदोष इत्याशंक्य समाधत्ते भिन्नइति वस्तुस्थि

कवचनस्यैवेति नसमसमेकवचनस्य संज्ञाभावःसंबंधः यशाँदित्यस्यापेदेति इदंचव्यपदेशवद्भिरंगमितिप्राचीनमतेन किंचातिदेशिकेनेत्या॰
वि॰ ति इदंप्राथमिकस्यपरिहारस्योपलक्षणेनसमाधानांतरं इत्युक्तमस्तीति इदंपरिभाषेंदुशेखरेणविरुद्धं ननुझलितिकिमितिशंका॰
८१ निर्देशाज्जस्यादावतिव्याप्तेः स्फुटत्वादित्याशंक्याह उक्तइति उक्तइत्यत्र झलीत्युक्तौतु मिपिहल्ग्रहणानापत्तेः मध्यलोरित्युक्तौततोदीर्घइत्या॰
61 दावपितदनुहलीभवामेरामाभ्यामित्यादावेवदीर्घः स्यात्रपवावइत्यादौ अप्रवृत्तिज्ञापनार्थमिति अप्रेतस्वयामेत्रितइत्यतोऽनु
वर्तमानस्यपदस्वस्य यजीत्येनत्संबद्धत्वेननतत्संबद्धस्यनिहत्येत्यस्यप्रतिनेत्यत्रअस्यपदस्वस्य यजीत्येनतत्संबंधयस्यहलीत्यस्यनिहत
येझलग्रहणेस्यादित्यज्ञापकमेतेसंनिपातपरिभाषाग्रहणभावस्य तत्संबद्धस्यानुहलीत्यरामेषिस्यादौ षत्वेनस्यात् सुपोत्यस्य
तयत्रसंबद्धत्वेपिझलग्रहणसामर्थ्यात्केवलस्यानुवृत्तिः किंचसुपोस्यरितियादेशेयत्नाभावार्थेझलग्रहणेप्रवेससंनिपातपरि
भाषायाअप्रवृत्तौहलिसर्वेषामितिनिर्देशोगमकइत्याहुः नमापमेरितिवार्णादांगमितिपरिभाषयागुणेबाधितेतिशेषः स
न्निपातपरिभाषयानुसंधारणेनत्वेवगुणोपिनस्यादितिभावः इदित्वप्रभृत्यादौहलिलोपानापत्तिर्बोध्या बाधितेतिशेषइति
यत्रपाठकेनोक्तं एवंसतिषडित्यादौआंतरतम्यात्षकारएवस्यान्नटकारः अल्पप्राणतयाप्रयत्नभेदात् तस्मात्षत्वस्यासिद्धत्वा
जश्त्वेततश्चर्त्वमित्येवयुक्तमितितन्न उत्सर्गापवादभावपरित्यागेकारणाभावात् षडित्यादौतुनदोषः शासिदयोः प्रतिषेधेनच॰ ८१

विधौ झलुपदेन नवर्मिन्नसन्नशा विधौ जश्त्वमित्रस्य ग्रहणबोधनेन जश्त्वोत्तरमेव वर्तेश्वहृतेः समानाश्रये चरितार्थस्य सवर्णदीर्घस्याश्र
येगुणेन तद्वैरूप्यसंपादकादेशग्रहनियोगेण चरितार्थ सवर्णसमानरूप्यसंपादकादेशग्रहनियोगपक्षे लेवर्तस्यासिद्धत्वेन न तस्य जश्त्वेवाय
नाश्च ग्रहणेरपि विशेषोऽध्यवसायकपरस्ति न्यायात् अनेन तस्योताषडिति निर्देशेन जश्त्ववर्तयोरुत्सर्गापवादभावप्रवनेत्यन्यथा ज-
श्त्वाधिनावर्तेषकारस्यानन्तरभावपक्षे जश्त्वे नडकारस्य श्रवणापत्तौ टांतनिर्देशानुपपत्तिः नवधुनर्भावोपक्रमात्रैतन्सिद्धिरिति वा
च्यम् जश्त्वे धुनस्वरताभावस्योपक्रमे धुनर्भावपक्षे चर्त्वाभावाश्रयणयोगात् तथा वेशिशियन्तरित्यादौ द्वितेह्कने संप्रसारणेऽशि
श्रुवन्तारितिस्यादित्याहुः पर्यस्यादिति नन्वतादेशव यो द्वितीया इति घकारश्रवणेतन्तस्यासिद्धत्वात्तस्नेति फलभेदात्र व्यर्थमिति वेत्र
तथ्यासतिव यो द्वितीया इत्यस्यानेन तरेशस्त्राद्धे यान्तकइतिकार्यम् शारीस्य न्वहत्याशारादावाईयान्तके सस्य द्वितीयइत्यर्थः सर्वो
न रतम्यान्यपव नासस्यो वित्यत्रसीतिकर्मेच्छे नवलाघवाभावः नकारेकृत्वा घकारकारणापेक्षयासात्यत्यकारणाऽपेक्षप्र-
क्रियालाघवात् घकाराभावेववरिचेति वर्तेननकारः एवं सिद्धेनतत्विधानमित्याशयात् प्रावोमतेतस्य बहिरंगत्वेनासिद्ध
नातु द्वितीयाग्रहणमेव षडित्यत्रेति अनेनतरत्वान्द्वन्याय इत्यत्र तदनुहृतिहृविता नन्वकशायक्रमणाइति निर्दीर्घमात्रे सविंयात
परिभाषानप्रवर्तते अतएवानेनागाति सूत्रे भाष्येनाडिति न्यासमान्यपादितः नामीति सूत्रेभाष्ये वानोनामित्युदाहृते नन्वहृदाणामि

ति परत्वान्नुडपि वेत्तस्यन्याय्यत्वात् अत्र लोप इति सूत्रस्थं शकाराभावे यत्ना नामिन्यादौ नामीति दीर्घत्वं बाधित्वा परत्वात्र लोपः स्यादिति
वि· षेन्नुडपि वेति दीर्घविधेदत्यानलोपस्यानित्यताभिप्रायमिति न तद्विरोधः एवं चर्मणामित्युदाहरणे नामीत्यस्योपन्यासेन गुरुश
६२ त्वाशंकासमाधानोत्तरमाह कृत्वेति नामीति सूत्रे भाष्ये ऽग्नीनामित्युदाहरणोपन्यासस्तत्र यथासिद्धत्वाभिप्रायः न तद्धलाणामिति
62 स्यानुदाहरणताभिप्राय इति भावः अथवादिवायमाशंकेति इदं तु भाष्यमापादयो वा गुरुत्वपविविक्षिपणिपनिम्नश्रायः सार्वधातुक
इति न्यासाभिप्राये श्रुतत्वनिपदेशापकमिति अनश्व इत्यादौ तु न दोषः पदद्वयाप्रयत्नेन बहिरंगत्वानामयानुडो ऽसिद्धत्वात् परेति दम
णादीनामश्रुतत्वनियत्वपवेतिससिद्धांतविरुद्धे यत्तु कश्चिदाह नुदीतिन्यासे सन्निपातपरिभाषयानुड् दीर्घनिमित्तेन स्यात्नामीतिन्यासे
तु नुडो न दीर्घनिमित्तत्वमिति न सन्निपातपरिभाषाविरोध इति तन्न नामीतिन्यासे पि नुडो चटकनयादीर्घनिमित्तत्वात् नुदीतिन्यासे पिक
स्यायेति निर्देशेन दीर्घविधौ सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्त्यभावकल्पनासंभवाच्च इणश्चेकवचेति इतरेतरद्वंद्वे द्विवचनमिति भ्रमनिरासा
याह वर्णग्रहणामिति इकारेति वर्गोद्दितिरयोन प्रथमः तस्मात्स्थानेन यापप्रयत्नभेदात् द्वितीयमिति ऊष्मणामीषद्विहृतत्वेन सेत्य
वसूवत्वे सर्वादीनि सर्वनामानि तद्गुणसंविज्ञान इति तस्यान्यपदार्थस्यापि गुणविशेषणानि तेषां कार्यान्वयितया संविज्ञानेय
त्रेति विग्रहः संयोगेन समवायेन वा यत्र वर्तिपदार्थसंबंधी सन्यपदार्थस्तत्रग्राये णातद्गुणसंविज्ञानः यथा पीतांबरमानय ले ६२

बकर्णमानयेत्यादौ अत्र तद्गुणसंविज्ञानः यथा चित्रगुमानयेत्यादौ क्वचित्संयोगादिनावर्त्तिपदार्थसंबन्धिनोऽन्यपदार्थत्वेऽपि अत
द्गुणसंविज्ञानः नागयज्ञोपवीतीभोज्यतां लंबकर्णो भोज्यतामित्यादौ उद्भूतावयवभेद इति उद्भूतश्चारोपितोऽवयवस्तत्सहचरिता
संख्यायेति बहुव्रीहिरुदाह आरोपितेति न हि तदेतद्विषयं विनेति इदमत्रोक्तं अश्वईश्वरतरश्चेति सर्वनामसंज्ञानिषेधार्थमावा
श्यकत्वात् तस्मादन्वर्थसंज्ञादिभिः संज्ञा सर्वादिभिर्विशेष्यते अपूर्वी वा तदं तद्विधिह प्रसंख्यायत इति कैयटोक्तमिति केचित् भाष्ये
स्थितमिति अथवांगाधिकारे पठ्यते श्रूयमाणेन विभक्तेस्तद्वतीत्येतत् सूत्रस्थभाष्यस्थितमित्यर्थः सर्वनाम्नोऽवयव
टेरिति नतु सर्वेतरस्य टेः तथा सति सर्वकाभ्यामित्यादौ दोषापत्तिः आकारस्य कारेतिवार्तिके तु युष्मदस्मच्छब्दविषयके अव्ययस
र्वनाम्नामित्यस्य अनुवृत्तत्वात् तेन टेरित्यनेन संबंधः प्रातिपदिकादिति वाक्यस्य सर्वनामात्मकप्रातिपदिकप्रकृतिकसर्वेतरपरे परमा
त्तान्वयोऽभवेऽकृत्वा घन्वयविवक्षायामिदं कृत्वाद्यन्वयोत्तरं परमतान्वयेऽनेनेदमितिभावः इदमत्रोक्तं सर्वनामप्रकृतिकसर्वेतरा
दित्यस्यानन्वयात् परमभवकानित्यत्र भवच्छब्दस्य शत्रन्तत्वलक्षणेन सर्वनामप्रकृतिकसर्वेतरत्वेनाकच्सिद्धेः उत्तरपदे चेति नि
षेधस्तु पदान्तविधावेव भवन्मते संज्ञत्यनेन तदेव प्रातिपदिकमेव प्रकृतितयाश्रित्याकच्प्रहनेऽस्य परमतत्कृत्स्य योगगापदान्व
येषु गापदेव समासतद्धितहृतिसंभवात्र परमसर्वेत्रेतिकथं विडदाहरणे शाकाभ्युपपादयितं परिनिष्ठितविभक्त्यास

वि·
६३
63

मात्रेपि समुदायादुत्पन्नसमभ्याः सर्वनामाप्रकृतिकत्वात्तदंतात्त्वलोऽसंभवात् अटस्य सर्वनामप्रकृतिकसमभ्येतत्तेपि तस्मात्त्रलि
परमादेस्तड्डितोतत्वाभावेन प्रातिपदिकत्वानापत्तिः शिवभागवतादावितत्तडुपपादनेपि तड्डितोतत्वाभावेन समुदायस्यावयवत्वाना·
पत्तिः तदनापत्तौ समुदायाद्विहितस्यापोऽलुगनापत्तिः सर्वनाम्नः परायाः सप्तमी तदंतात्त्रलित्यर्थेन तच्छब्दात्रश्रेस्य कात्कपरे पदश
ब्दः प्रकृतिकसमभ्येतेये इति ततस्त्वलापत्तिः परमसर्वे परमविश्वे इति भाष्योक्तेतदंतविधिप्रयोजनेतत्समीचीने अवयवस्य स
र्वनामत्वे ततो जसो विहितत्वाभावेन शीभावानापत्तेः इति चरितार्थामिति विहितविशेषणाभावे समुदायस्य विकल्पेप्यवयव·
स्य नित्यसर्वनामसंज्ञामादाय नित्यशीभावापत्तेः यद्यप्येवं सति द्वंद्वे चेति निषेधवैयर्थ्यमपि स्ववचे तथाप्याभिसर्वनाम्न इत्यादौ
विशेषणं स्वीकृत्य जसः शीत्वत्तदाश्रयणे विवदमाने प्रत्येव सम्र्के किंच समुदायगतत्वोक्तं विवक्षायां कथं प्रत्ययार्थे सनिषेधः सा
र्थकस्तत्फलेवर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुडभाव इति मेतव्ये अत्र यद्वक्तव्ये तदग्रे वक्ष्याते बोधरूपतत्प्रवृत्तिकाल इति वस्तुतो बो·
धमात्रेण प्रवृत्तिः किंतु पदैकवाक्यतयान्वयार्हस्य सर्वस्योपस्थितौ वाक्यार्थबोधे हेतुत्वे पदादाहेकैकवाक्यतयान्वयार्हे परिभाषो
पस्थितौ तदेकवाक्यतया महावाक्यार्थबोधः तन्मूलकप्रसादयमिति ष्टंगग्राहकतयोपस्थाप्यमानवाक्यार्थबोधो बालदेसप्रवृ
त्तिः अस्यां च दशायां कादेरन्वेबंधतत्तानेस्प्रशाकमेव पाङ्ग्रिति प्रथेतनानवबोधकृतमनेकाल्व मित्यत्रानवबोधपदस्यावत्योगपरोऽसंते ६३

कास्थादित्यत्र शित्वदस्याशित्वयोग्यपरत्वेन फलेऽप्यस्तु न गौरवं किं चेत्संज्ञायोग्यशकारवत्त्वज्ञाने सर्वादेशत्वज्ञाने सर्वादेशत्वज्ञानेव प्रत्य
यादित्वज्ञानेन तत्पश्चाच्छकारस्येत्संज्ञायोग्यत्वज्ञानमिति चक्रकापत्तिः कारणेत्वक्रीत्या प्रवृत्तिकालेऽत्र बोधत्वज्ञाने फललाभे केचित्तु नान्व
बेथकृतमस्माकृप्यामित्यस्य वासरूपपरिभाषापवादत्वयोपसंजातनिमित्तोऽप्युत्सर्गोऽपजनिष्यमाणनिमित्तेनापवादेन बाध्यत इति
न धातुलोप इति सूत्रस्य कौस्तुभोक्तन्यायेन नतेन तस्य बाधः प्रवृत्तेत्व प्रथमतएवानेकाल्त्वात्सर्वादेशस्यापवादस्य निमित्तसमा
लीनत्वकृतन्यायस्याप्रवृत्तेर्विशेषश्चनाङ्क्षः अनेकाल् शित्सर्वस्येति सूत्रस्य शित्सर्वस्येति किमुदाहरणं इदमश्श नैतदस्ति शित्कर
णादेव सर्वादेशो भविष्यति इदं तर्हि जश्शसोः शिः जसः शीति भाष्ये लटः प्रथमस्येति सूत्रस्थे डाविकारस्याशित्करणं सर्वादेशार्थं
डाविकारः शित्कर्तव्यः किं प्रयोजनं सर्वादेशार्थमिति भाष्ये वाशिदन्त्यपदेशित्वान्न त्वेयत्वयोग्यपरमित्यपेक्षकृताविति न्यायेन नप्र
हृतमित्यंतस्यायेस्याने भवन्न प्रत्ययस्यास्मत्पोऽप्रत्ययस्येत्संज्ञायामित्संज्ञा न स्यादसत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यादसति लोपेऽनेकाल् यदाऽ
नेकाल् तदा सर्वादेशो यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययो यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा यदेत्संज्ञा तदा लोप इति न उत्तरे भाष्येण तथात्वे सूचितमुत्तरभाष्ये
णतथात्वे सूचितमिति नत्वद्विरोधः विभक्तियोग्य इति ननूपसंजनिष्यमाणनिमित्तन्यायेन सिद्धे विभक्तित्वयोग्यत्वलक्षणाश्रयणं व्य
र्थमिति चेन्न न बहुव्रीहाविति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन निषेधविषये संज्ञाविषये चोपसंजनिष्यमाणन्यायाप्रवृत्तेः तत्र हि तकत्

वि॰ ६५ 64

पित्कत्वादावलौकिके प्रक्रियावाक्ये आमाकजारणा एव बहुव्रीहिपदं लक्षणया बहुव्रीह्यर्थो लौकिकप्रक्रियावाक्यपरमित्युक्तम्
उक्तन्यायेनैव पूर्वं सर्वनामसंज्ञायास्तन्निमित्ताकच्प्रवृत्तिसिद्धौ लक्षणाश्रयणे वैयर्थ्यं स्पष्टमेवाप्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वादिति
अकज्विधौ सर्वनामपदे तत्प्रकृतिकसर्वेनेन लाक्षणिकं नेदं मदसोरकोरककारकत्वाव्यभिचारात् ननु समस्तार्थे मे तत्स्यादिति चेत्त
न्ये काकचौरविशेषप्रतिपादनपरभाष्यादेवोक्तार्थस्वीकारात् अत एव तल्लाक्षणिकमेवेत्युक्तम् ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे अक॰
ज्विधौ प्रातिपदिकाधिकारस्यानोपयोगः तस्यैव स्पष्टनत्वात् तत्र सर्वनामपदेन लिंगविशिष्टपरिभाषया ऽस्यैतस्यापि ग्रहणाद्
वतीशाब्देङीपः प्राक् अकविभवतकीति हृपे नवप्रत्ययः परः प्रयोक्तव्य एवेति नियमेन मध्येकजत्तु तान्निः तयकेत्यादावि प्रकृतिप्र
त्ययमध्येप्यकच्प्रवृत्तिसंभवात् शाब्दादिविधानेनोक्तनियमस्यानित्यत्वकल्पनात् सर्वनामेति सर्वेनत ज्ञानाय व्यवहितेनतरका
लप्रवृत्तिकत्वस्यार्थः प्रत्ययोत्तरत्वेन व्याख्यानादिति अस्यान्तेत स्वार्थिकाप्रविधानार्थमित्यनेनान्वयः महाविभाषासंबंधस्यावश्य
कत्वेनेति अस्य लक्ष्यानुरोधादिति शेषः अत एवेति स्वतन्त्रैः पूर्वमप्युक्तत्वमेवेत्यर्थः ननु स्वतन्त्रत्वेनेतरमप्युक्तत्वात् प्रभ
शाब्दान्त्वेतान्स्वार्थैः यवितनः सम्यग्मतत स्वस्त्रभयवेति हृपेसिद्धान्ति नहि अवयवार्थे कायजं तस्योभयशब्दस्य सर्वादिषु पाठः न
स्वार्थिकायजेतस्यैतत्रमानमस्तीति चेन्न स्वतन्त्रत्वेनेतरमप्युक्तत्वान्नोनित्यमित्यभिधानादित्यस्य संबंधेन तस्य तत्प्रकृतिकसर्वेनेल॰ ६५

त्वगणयोर्मानाभावेनस्वपिपरत्वउभशब्दादयचितस्यसमसमीरूपस्यस्वपउभशब्दप्रकृतिकस्यसर्वनामप्रकृतिकत्वाभावेनत्रलाद्यना
पत्तिरित्याशयात् घकालतनेष्वितित्वापकेत्वसार्थकत्वइतिविषयेनचोभशब्दपाठस्यत्रलाद्युत्पत्तिरपिप्रयोजनमस्त्वितिवाच्यं
तथासत्युभस्यसर्वनामत्वेकिंप्रयोजनमकजर्थंपाठःक्रियतेउभकौकिमुच्यतेऽकजर्थमिति नचुनरत्नान्यपिसर्वनामकार्या
णि अन्याभावोद्विवचनटाड्विषयत्वादित्यादिभाष्यग्रंथसंदर्भस्तवितप्रयोजनोत्तराभावाभिप्रायविरोधात् आपुद्दानपवेति नो
तोदात्तः विवेनोनोतोदात्तस्यमामत्वेनोदात्तग्रहणवैयर्थ्यात् ननुकउदात्तनीमनसस्वरस्यत्रभवतिउभयोऽन्यत्रोभयशब्दोस्याम्यत्रभवतीत्र
तिभाष्ये अस्योभशब्दस्यान्यत्रद्विवचनाभिन्नेपरत्वउभयइतिरूपंभवति अयच्भवतीतिफलितोऽर्थः तथाचायच्प्रत्ययस्यद्विव
नभिन्नेपरत्वएवविधानेनसुतरामतेः पूर्वमेवायजितिपूर्वग्रंथासंगतिः भाष्यस्तवितात्कजतिरिक्तसर्वनामकार्याभावविरोधश्च
उभयत्रैत्वात्प्रउभशब्दात्समसमोद्विवचनोत्तरमेवचलनत्वाद्द्विवचनेवसतिअयजभावेनसर्वनामप्रकृतिकत्वसम्भवेत्वाभावेनत्रलाघनायत्वात्
दर्थंउभशब्दपाठस्यावश्यकत्वादित्याशंक्याह द्विवचनविषयत्वाभावसंभावनेति परिनिष्ठितेप्रयोगेऽद्विविशेषः तथाचान्यत्रेत्य
स्यद्विवचनपरत्वाभावइतिनार्थः किंतुपरिनिष्ठितप्रयोगेद्विवचनविषयताभावसंभावनायामित्येवार्थइतिनपूर्वोक्तदोषद्वय
मितिभावः नन्वेवमप्युभावित्यत्राप्ययच्स्यात् अयचितोद्विवचनेपिपरिनिष्ठितप्रयोगेउभशब्दस्यद्विवचनपरत्वाभावात्

अथ पदान्वयव्याख्यानादित्यत आह उभयशब्दस्यैवेति गवत्वनीयमार्थिकोऽर्थो न तु वाच्योऽर्थः अन्यत्रैतस्य प्रकृतद्विवचनभिन्नेयवशा-
वि. क्तेनैतद्विवचनपरताभाव इत्यर्थलाभात् अस्यैतस्योभयशब्दस्यैतर्थेक इदानीमस्माभ्यं भवतीत्यादिभाष्यग्रन्थस्यानन्विता-
६५ र्थतापत्तेश्च भाष्यादौ तद्दर्थत्वस्योभयशब्दस्य परिनिष्ठितप्रयोगे द्विवचनभिन्नपरत्वे उभय इति रूपं बोध्यमिति अत्रैरनेकाव इति सूत्रस्य गा-
65 तिकारकपूर्वस्येष्यते इत्यस्येवार्थिकार्थपवतात्पर्येन वाच्येऽर्थे ननु यत्र द्विवचनविषयत्वाभावसंभावना तत्रैवायजिति नियमोऽर्थः उ-
भावित्यादौ हलेरभावेन हलिविषयविहितस्यायचोऽप्रवृत्तेः अकर्जेतान्नतापत् अनभिधानादित्यकरमेवेत्याशंकातत्फलमाह उभ-
यो वीस इति नन्वेवं सति हलिविषय इति यर्थे उभावित्यादौ द्विवचनपरत्वादेवायचोऽप्रवृत्तेरिति चेत्सत्यं एतत्फलितार्थकथनमेव
हलिविषय इति एवं चान्यत्रेत्यस्याभावित्यपि प्रत्युदाहरणं दातेः शाकं तत्परत्वविषयाभावे इति परिनिष्ठितप्रयोगे तत्परत्वाभाव-
संभावनायामित्यर्थः यथाश्रुतमूले तु न युक्तं द्विवचनपरताभाव इत्युक्तौ संशतिद्विवचनपरताभावाभावेनोभयत्रेत्यादावयजा-
नापत्तेः न चोत रंगत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमयजापत्यातद्वयस्योपत्तेः इत्यादौ तु नेति अस्येतत्स्वार्थिकायजिति शेषः ~~निर्देशेनेति~~
~~इदमुपलक्षणम् अस्येतत्स्वार्थिकायजिति शेषः~~ निर्देशेनेति इदमुपलक्षणम् अस्येतत्स्वार्थिकायचोऽन्तरंगतेस्तदुत्पत्तेः पूर्वमे-
वोत्पत्तेः स्वीकारेणावयवार्थकायचः पूर्वं स्वार्थिकायज्भशब्दस्य प्रकृतिकसंबंधताभावेनोभाद्यदात्त इत्यस्यावयवार्थकायज्विषया ६५

यकस्यानिर्विषयत्वापत्तेः अनभिधानमेवेति अत्र प्रमाणं तकप्रत्ययस्य द्विवचनत्वमाश्रितो भशब्दप्रत्याख्यानपरं भा
ष्यं तथाहि द्विवचनशब्दस्य तत्संज्ञकपरत्वे रूपपर्यवसानं भवति द्विविशिष्टार्थवाचकपरत्वेन समर्थनेऽपि फलभेदादनभि
धाने नन्वभशब्दपाठो मास्तु नवकप्रत्ययाप्राप्तेः इति विषये सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवाग्रजत्वात्स्त्रीकारेणाकप्रत्ययस्य सम्बुत्प
त्पन्नेतरमेवास्तत्वात्पूर्वमप्यजेतस्य सर्वादिषु पाठेन ततोऽकच्प्रत्ययसहितेः नवाप्यजेतस्य सर्वनामत्वे उभशब्दस्य सर्वनाम
त्वात्ततः कप्रत्ययाप्राप्तिरितिवाच्यं सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवाग्रजत्वात्स्त्रीकारेणोभशब्दस्यास्य वा तत्वेऽपि न ततः कप्रत्ययप्राप्तिः
प्रत्ययः परः प्रयोक्तव्य एवेति नियमेनोभशब्दायवावस्थेकप्रत्ययासंभवाच्चेत्याशंक्याह अपवादोपीति कुतो न वाच्य इत्यतः
तत्र हेतुमाह उपजीव्यत्वेनेति परिनिष्ठिते प्रयोगे द्विवचनपरत्वाभावो हि अग्रजत्वपजीव्यः यदि वा यदि कृतेऽकच्स्यात्तदास्वार
थिकाग्रजेनसाहिनविशिष्टबोधकत्वेन ततो द्विवचनाप्तौ द्विवचनपरत्वाभावस्य उपजीव्यं व्याहन्येतेति कप्रत्ययस्यैवप्राप्तिरि
त्यर्थः नन्वपवादेऽपवादिनां राद्धेकेकध्येकइत्याशंक्याह अपवादस्त्वयचेति उपजीव्योपजीवकभावादत्यन्तस्पर्थः तथा च द्वि
वचनपरत्वाभावसंपादनद्वारा उपजीवकप्रत्ययविघातकाकचोऽयवूननिमित्तं भवतीति नाकः प्रवर्तनमित्यर्थः अत एवा
यमजेनव्याहन्येरिति इदमुपलक्षणं हलन्तस्तु पसर्जेनेकुन्तादियोगासंभवात् ततः पूर्वेण योगेन कजित्यवेति प्रज्ञातार्थ

वि॰ योविशिष्टस्वार्थे इति स्वेतात्कप्रत्ययविधानेऽपि विधानेऽप्यभिधानस्वाभाव्यान्नत्वैवं विभक्तिविशेषस्यानुपादानाच्च अज्ञाततादि

विशिष्टप्रातिपदिकार्थे एव अकप्रत्यय इति भावः पर इत्यादि निषेधाश्च बलीयानिति ननु स्वरान्ते वैद्युतादिद्वनोः स इति विप्रति

९९ षेधेनेति विप्रतिषेधानुपपत्तिः उक्तन्यायेन विकल्पस्य बलवत्वादिति चेन्न अद्वनोः स इत्यस्य निषेधबाधकत्वेन निषेधस्य सं

66 कल्पतात् नचैवमप्याकडारादेका संज्ञाया बाध्यबाधकभावादिभावादिदमयुक्तमिति वाच्यं विजातीययोस्तदभावेपि स

जातीययोस्तदभावेपि सजातीययोस्तदङ्गीकारात् नित्यविकल्पयोः संज्ञयोरेकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतयोरपि तदङ्गीकारादा भा

वाभावयोर्विरोधेन तयोः साक्षाद्विरोधात् साक्षादविरुद्धयोरेवैकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतयोस्तयोर्बाध्यबाधकभावाभावः

साक्षाद्विरुद्धयोस्तुल्ययोः साम्येव यथातपरस्तत्कालस्याणुदित्सवर्णस्येत्यनयोः अत एव सर्वादीनां वैकल्पिकी सर्वना

मसंज्ञा नित्यसंज्ञां बाधते नन्वेवं सर्वे इत्यादौ शीभावोन्तरेन स्यात् सर्वे परेत्यादिना जसि परतः सर्वनामसंज्ञाविकल्पविधाने

न जसः सर्वनाम्नो विहितत्वाभावादित्याशंक्याह सर्वे परेत्यादिरिति तथा च सर्वे इत्यादौ जसः सर्वे प्रवर्तमाने सर्वादीनीति तद्विहितत्वात् स

र्वनामसंज्ञामुपजीव्य शीभावप्रवृत्तिरिति भावः नन्वसिद्धं बहिरङ्गमित्यनेनान्तरङ्गेऽकर्तव्ये प्रवर्तमानबहिरङ्गस्यासिद्धत्वेनाभावबोधः

नात्र दोष इत्याशंक्य समाधत्ते असिद्धमिति नन्वन्तरङ्गप्रवृत्त्यन्तरे प्रवृत्तिनिमित्तसंज्ञाबाधीनबहिरङ्गप्रवृत्तेरन्तरङ्गपरिभाषयाति ९९

वारणाभावेपिबहिरंगावैकल्पिकीसर्वनामसंज्ञाऽसंभवादेवनप्रवर्त्तते नहिनित्यसंज्ञांतरंप्रवर्त्तमानमपिपूर्वपरेतिशास्त्रेसर्व
वेनामसंज्ञायाअभावेबोधयितुंक्षमे भावाभावयोर्विरोधात् विधायकशास्त्रभेदेनसंज्ञाभेदेतुपूर्वपरेत्यादिनाशास्त्रविहितसंज्ञ
ज्ञायाअभावेबोधयितुंक्षमे भावाभावयोर्विरोधात् विधायकशास्त्रभेदेनसंज्ञाभेदेतुपूर्वपरेत्यादिनाशास्त्रविहितसंज्ञायाअभाव
बोधनेपिसर्वादौनीत्येतद्विहितायाअभावाबोधनात् तामास्त्वितिनित्यसंज्ञीभावोऽर्वाग्दृत्याशंक्याह तदन्तरमपीति शास्त्रभेदेन
संज्ञायाभेदाभावेपिजातसंज्ञायायत्वसर्वादिविबोभयोरपिअभावबोधनेसंभवति त्वगादिनेवजातान्निहन्तेरंगीकारादितिभावः
ननुप्रथमचरमेत्यादेर्जसीतिविषयसप्तमीतयाचांतरंगबहिरंगयोर्युगपत्प्राप्तोऽन्तरंगबलीयस्त्वस्यात्रविषयोस्त्येवेत्याशंक्याह ज
सीति तदन्तरमेतद्विषयादिति तथाचप्रातिपदिकसंज्ञोत्तरमेवसंज्ञीभावविषयत्वेनतदन्तरमेववैकल्पिकीसर्वनामसंज्ञानि
त्यसर्वनामसंज्ञायाःप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेवेतिनतयोर्युगपत्प्राप्तिरितिभावः आनुमानिकस्यानवेति अन्तरंगबलीय
स्त्वनयाः सिद्धेबहिरंगमित्यनयावेत्यर्थः नत्वाक्षेपयोरदेशेनित्यपाक्षिकयोर्युगपत्प्राप्त्यसंभावः ततएववांतरंगबलीयस्त्वस्या
प्रवृत्तिश्च तथापिकार्यकालपक्षेप्येवतयोर्युगपत्प्राप्तिः संज्ञीभावप्रवृत्तिकालएवनित्यसंज्ञाप्रवृत्तेरित्याशंक्याह सर्वनामसंज्ञा
यामिति उक्तयुक्त्येति सर्वनाम्नोविहितत्वेनसंज्ञीभावसिद्धेरित्युक्तयुक्त्यर्थः यद्यपिकार्येविप्रुगपत्प्राप्तिर्गृहीतेऽन्तरंगबली

यइतिनित्यसंज्ञाप्रवृत्तावपितदुत्तरत्वबहिरंगइतिपूर्वेणोक्तरीत्युक्तयुक्त्यास्यपादाः अन्यथांतरंगंबलवदितिन्यस्यविषयाभावेऽपिशास्त्रितिपादि
वि. कसंज्ञासमकालमेवसर्वनामसंज्ञांगीकारात्तन्नित्यविधित्वंनेस्यात् तथाप्यंतरंगंबलवदितिन्यायेनबाधितस्यपुनरप्रवृत्तिरितित्यभिप्राये
६७ णोक्ते अतएवेति उक्तयुक्त्यानित्यसंज्ञायाःवैकल्पिकसंज्ञायाबाधायोगादेवेत्यर्थः नातिप्रसंगइति नघट्टत्वस्यादिमात्रइतिनिषे-
67 धोपिबोध्यः नन्वेवंप्रत्याहाराग्रहणेऽदिहेतित्वेनतपरग्रहणेनव्यर्थमित्याशंक्याह तपरग्रहणेनेति अवयुत्यावयवेनैकदेशेन अ
वयुत्येतित्यवेतेवेति अवयुत्यानुवादइतिपाठेतवयुतेःप्रत्याहारैकदेशस्यानुवादइतिषष्ठीसमासः नन्वस्यानिवदित्यतिदेशाश्रा
श्रितायानिरवकाशत्वाभावेत्यनुक्ते ङयेइत्यादेःसावकाशत्वाभावेत्याशंक्याह अनभिधानमेवेति वस्तुतोनेदंयुक्तं अनभिधानेप्रमाणा
भावात् धातोश्चङयेप्रत्ययास्विङः कृतश्चेतिभाष्यप्रयोगाच्च अस्मेतुसर्वनामसंज्ञायांकार्यकालपक्षएवतत्रत्वेवसंज्ञायाःकार्यनि-
मित्तनिमित्तेतिते अतएवपूर्वपरेत्यादिविधिनार्थं अन्यथाप्रवेनित्यसर्वनामसंज्ञायांततएवनित्येशीभावापत्तौनतद्वैयर्थ्यं नवास्मि
न्पक्षेसर्वनाम्नोविहितत्वाभावेनोभयेइत्यादौशीभावानापत्तिः विहितविशेषणत्वाप्रयणात् अदंतात्सर्वनाम्नःपरस्यप्रत्या
सत्यातत्सर्वाभागसंज्ञानिमित्तस्यजसःशीत्यादिरूपेणवाक्यार्थबोधांगीकारेणविहितविशेषणफलसिद्धेः नांतरंगंबलीयइत्या
स्याश्चविषयइत्याद्युक्ते तदप्रवृत्तावपिनित्यसर्वनामसंज्ञायाः सर्वनामसंज्ञायाःसर्वप्रवृत्तिस्वीकारेणतयादेशोऽभयप्रतिषेधइ ६७

निवार्तिकवैयर्थ्यात् एवं परेत्यादिव्यपेतेतदभावमात्रबोधकमित्याशयेनोक्तं प्रथमादिशब्दविषयकाशास्त्रविभाषायामगतेः प्रथमा
दिशब्दविषयकाशास्त्रविभाषायामगतेः प्रथमादिशब्दे सर्वनामसंज्ञाविकल्पसामर्थ्येन चास्मदर्थकल्पनैव ज्यायसी तदनन्तरम
प्येतन्त्यदन्तेत्याशयेनोक्तं कार्यकालपक्षाश्रयणेनैवोपपन्नौ पूर्वादिषु जानन्तत्रविहितविकल्पनायाश्च शक्तत्वात् संज्ञाविषयेऽनिषेध
विषये वा ऽक्लृप्तस्योपसंजनिष्यमाणन्यायस्य पूर्वादिष्वाश्रयणमप्रगतिकगतिः उभयशब्दे तूपसंजनिष्यमाणन्यायावकाशः
द्वितीये इत्यादौ तद्वारितार्थ्यात् एवं जसीत्यस्य विषयसप्तमीत्वमप्रगतिकगतिः तथा च नित्यविकल्पयोः संज्ञयोरन्तरङ्गबहिरङ्ग
भावान्तरताह्निकल्पाश्रितयादेशइति वार्तिके प्रवृत्ते वस्तुतस्तु जसि विकल्पविषयेऽपि प्रकृत्या प्रदानवार्थे नित्यसंज्ञाप्रवर्तते एव
शीभावः परे वैकल्पिकी संज्ञामाश्रित्य प्रवर्तते न नित्यं अन्यथा विकल्पवैयर्थ्यापत्तेः नित्यविकल्पयोर्विधायकशास्त्रभेदेन भेदा
न विरोधः तथा च तयादेश इति वार्तिकोऽस्थितिः स्थानिवदतिदेशप्रापितायाः इत्याशयेनोक्तं द्वयशब्दे वारितार्थ्यात् तदन्तमित्यानः
स्यानित्यत्वात् अत एतस्येत्याशयेनोक्तं एवं वेदमित्यादौ पूर्वोत्तवद्भावेन सोऽङ्गत्वमताया आश्रित्य प्रवर्तमानस्य सेत्वादेरन्तरङ्गपरिभाषया
बाधदर्शनात् स्थानेऽयत्यादौ समकालप्राप्तिकस्यापि स्थानिवद्भावेनागतमाश्रित्य प्रवर्तमानस्य गुणस्यान्तरङ्गपरिभाषाबलेन
यणा बाधदर्शनाच्चैतेषां देशविकृतन्यायस्य लौकिकत्वेऽपि स्थानिवदतिदेशस्य प्रवृत्तत्वादिमाङः तदन्तयादिति पूः शब्दार्थमात्र

वि॰ विवक्षायां लिंगांतरेषूदाहरणासंभवात् स्त्रियामेवोदाहरणोपन्यासोप्यर्थः स्यादिति भावः एकोन्यार्थे इति कस्यचिदभियुक्तस्य
६८ वचनेन तु कोशः तेनैकादिभिन्नैकशब्दः समानार्थः तेन तयोर्योगे तुल्यार्थैरिति तृतीया एका मातेत्यत्र साधारणार्थः नन्ववधि
नियमो व्यवस्थेत्युक्तं तस्य पूर्वादिशब्दार्थत्वाभावात् देशावधिनः सर्वनामत्वानापत्तेश्च नहि काशी प्रयागादेव पूर्वा नत्वा
मांतरादित्यवध्येर्नियमोस्तीत्याशंक्याह नियमेनावधिमपेक्षत इति उक्तेरिति नियमेनापेक्षमाणोपि पूर्वंषतो नावधिरिति
भावः केचित्त्ववधितमेतद्व्यावर्त्यंडवेचे स्त्रिभावस्तु पूर्वादिभ्य इति विकल्पात्स्वेन तु महत्त्वमप्येवं तस्माद्दाक्षिणगायकाद्यत्वे
वयस्तूदाहरणमित्याहुः ननु कूटस्थस्वरशब्दस्य केवलरूढत्वेपि अवयवार्थाभावादेव संज्ञायामभावादसंज्ञायामित्यपार्थमित्या
शंक्य योगरूढिमाश्रित्य समाधत्ते सुमेर्वेवधिकेति तात्कालिकेति पाठः तत्तदवधिकेति यन्निरूपितं तदंशस्य पूर्वत्वा
दितदवधिकेत्यर्थः अपरशब्दोयं रूढो न तु नञ्समासः परापरशब्दयोः समानार्थत्वात् अंतरमवकाशावधीति अवकाशोप
योः तरेदेहि अवयोमासोंतरेदेयं परियानैः तरेशाटकः अंतर्द्धौ यनांतरितः सूर्यः भेदे उदरमंतरं कुरुते यदंतरः सिंहस्
गालयोर्द्वयोः तादर्थ्ये तवांतरे करणे गृहीते छिद्रेऽंतरे पश्यति आत्मीयेंऽतरेजनाः विनार्थे उदाहरणं मृग्यं बहिर्
र्थे अंतरे वेशालगृहाः अवसरेंऽतरज्ञः सेवकः मध्येऽनयोरंतरे शैलाः अंतरात्मनि अयोंतरआत्माऽनेदमयः वकारा ६८

68

त्सदृशार्थोऽपि यथास्थानेन्तरतमः विनाबहिःशब्दयोरव्ययत्वेऽपि वार्थयोगमाश्रित्येदं नन्वकजाद्युदात्तत्वादाविति यकजाद्युदात्त
त्वेत्वनित्यत्वं तयोः कर्तव्ययोः सतोः सर्वादीनीति नित्यसंज्ञाश्रयत्वात् सान्तशीभावो यद्यपि नित्यः शीभावे विकल्पविधानसामर्थ्यात्
वर्णाश्रमेतरेऽस्मिन्नित्यादौ तु नैते इदं वेति नित्यसंज्ञानिषेधात् विकल्पस्य वशीभावमात्रफलकत्वात् एवं प्रथमेऽस्मिन्नित्यादावपि नन्वे
बोधकत्वरूपेति लोके इति शेषः वस्तुतस्त्वेकार्थीभावकल्पनातः एवमेवाकचः अभिधेयार्था अन्तरंगान्यपीति व्याप्यस्य संज्ञातिरि-
क्तान्तरंगत्वाभावकत्वविषयः प्रयोजनिरिक्तनिमित्तविनाशकविषयो वा ननु सर्वसमासेऽपि श्रूयेतेत्यस्याति भवकानित्येवरूपं तत्र
याप्रदर्शनीयः अतिक्रान्त इत्यादिकं तु न प्रदर्शनीयं प्रकृतासंगतेरित्याशंक्याह अतिक्रान्त इत्यादीति तथा चातिक्रान्तो भवकं
तमिति लौकिकविग्रहवाक्ये वा लौकिके प्रक्रियावाक्ये प्रवर्तमानोऽकच् न्यूयाति भवकानिति समासे श्रूयतेऽन्तत्यात्केऽपि तेति
लौकिकविग्रहवाक्ये वा लौकिके वाक्ये प्रवर्तमानोऽकच् नूनकापितक इति समासेऽपि श्रूयेतेति मूलार्थ इति भावः अत्यन्तरंग
एव चेति भाष्यकृता करिष्यमाणसूत्रप्रत्याख्यानस्य सङ्ग्रहकदम्बितं तमित्यर्थः भाष्ये त्वनित्यत्वमिति एवं हि तत्र भाष्ये कायमकारः
श्रूयते न कविक्रूयते लोपोऽसम्भवति यदि न कविक्रूयते किमर्थमिदमुच्यते न लोप एवोच्यते नैवं शक्यं लोपे सति गुणः प्रवर्तेत
अतो वनसतिप्रकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न भविष्यति ननु वलोपेऽपि न यातितिनिषेधो भविष्यति आर्धधातुकनिमित्ते

लोपेप्रतिषेधः नवैषआर्धधातुकनिमित्तोलोपः अपिचप्रत्याख्यायतेखल्वपिसंयोगः तस्मिन्प्रत्याख्यातेगुणः स्यादेवेति एवंच
वि· प्रत्याख्यानविरुद्धफलकसूत्राशयकल्पनेहन्निकाराणामनुचितमितिसूचितेतदाह एवंचेति कैयटेस्पष्टमिति नन्वेवंसूत्रम
८९ नेतिसर्वादियत्नादौस्मैप्रसंगः बहुव्रीहिग्रहणस्योपसर्जनोपलक्षणत्वात् संज्ञायांतुव्यवस्थायामसंज्ञायामितिपृथग्ग्रहणान्निषे
69 धोबोध्यः अंतर्गणकार्यमप्यनुपसर्जनादित्साकारणत्कारणवनुपसर्जनस्यइह्यावित्यर्थेनपरिहर्तव्ये सतमप्यर्थाधिकाराश्र
यणेनपरिहर्तव्ये अमेतद्यिपादिशिविख्याषोपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धमितिनबहुव्रीहाविति सूत्रस्यभाष्येणनकोपधायाइ
त्ययंयोगःशेवज्ञावमात्रस्यविषयेनतउत्तरमापस्ययोगस्यविषयइतिनकोपधायाइतिसूत्रस्यभाष्येणसूत्रेष्वेवहि तत्सर्वेपहतौ
यत्रवार्तिकेऽत्राभिप्रक्तोमावसंज्ञोपसर्जनप्रतिषेधोपिसूत्रकृत्संमतएव अतएवबहुव्रीहिपदस्यतदस्यतदर्थालौकिकवाक्य
परत्वेलक्षणयास्वीकृत्यतत्कापितृकइत्यादावकजभावः फलमित्युक्तंभाष्ये तथाचसूत्रकृद्भाष्यकृन्मतेविरुद्धएव उत्तर
मनिस्सृतिश्चप्रबलेत्येवतत्त्वे विभाषादिगितिसूत्रस्थभाष्येतैकदेशयुक्तिरित्याहुः ननुसर्वार्थवाचकत्वेसर्वविश्वयोरेवनत्वन्येषामपी
त्यतआह प्रसिद्धस्त्रीयेति तथाचस्वप्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणकृत्स्नधर्माश्रयवाचकत्वेसर्वार्थवाचकत्वे मानाभावइति तेनत्य
दादीनीत्येकशेषोपिसंज्ञोपसर्जनयोर्न त्यदादीनिचेतिसूत्रेसंज्ञापिन नामपदसमासेनेति घटपदेघटस्यनामेत्यप्रयोगादितिभावः ८९

पूर्वादिसंज्ञाहायेति ननु दिग्वाचकपूर्वादीनां न सम्बन्धिनिमित्तसमानाधिकरणान्तस्य धर्मोऽस्य वाचकत्वमिति चेन्न सर्वे
षामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित इति प्रमाणेन तेरापि न तत्तद्वर्षवासिनां सूर्योदयाधिकरणत्वेन परिदृश्यमानभागविशे
षाणामेव तत्तद्देशवासिनः प्रति पूर्वादिकत्वाङ्गीकारेण सर्वार्थवाचकत्वोपपत्तेः ननु दिग्योगाश्रिबुवासके ति तत्सर्वादीनां स
र्वनाम संज्ञाऽसर्वार्थवाचकत्वादित्याशङ्क्याह संज्ञायामुक्तेयेति प्रभिवत्सेति न्यायमूलकेति ननु स्यन्यायस्यत्र
दिति चेत्तत्र प्रभिवक्षेति न्यायस्य पदकार्यविषयकत्वमन्ये [illegible] तेत्वहृयमेव तथा चायं न्यायः प्रातिपदिककार्यविषयेऽपि प्र
तयुक्तसंज्ञाविधायके तयादेशाभावः युष्मदस्मदोरङसाविल्यादौ ग्रातताद्यभावश्च प्रयोनिर्देशः प्रातिपदिककार्येप्येतत्प्रवृत्तेना
लिंगे सर्वनामपदवर्णोशपदवेति इतगे शास्त्रयोगार्थानुगुणनामेव संदिश्यत इति भावः अन्यथा महासंज्ञाकर
णानुपयोगात् एकपदोपस्थाप्ययोरिति यत्र परिशेषाकृतौ ह साधनत्वयोर्लिङ्गसंख्याप्ययोः परस्परान्वयस्य दृष्टत्वात्ततः पृथ
कृफलव्यापारेशक्तिवेतयोः [illegible] विधेयभावेनान्वयापत्तेः पृथगुपस्थितयोस्तयोस्तथान्वयस्यौत्सर्गिकत्वादिति मंजूषा
योः फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिवादस्य स्वयमपिदूषितत्वात्स्थितमेतदिति पाठके [illegible] तोक्तं तत्र कृतिः साधनत्वयोर्लिङ्गत्वाख्या
तत्वादिशक्ततावच्छेदकभेदेन शाब्दबोधविषययोस्तयान्वयाङ्गीकारेऽपीतरत्र तथान्वयेऽमानाभावात् मंजूषायां पश्य

गुपस्थितयोस्तथान्वयसौन्दर्गिकत्वादेकपदोपस्थाप्ययोरन्वयांगीकारेप्येवमन्वयःस्यादित्येवंपरः अत एव वषट्कर्तुः प्र-
वि· ७० 70 थमभक्षः इत्यादौ भक्षणाधपदयोर्निर्देशविधेयभावेनान्वयः यद्यप्येवकारार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोः परस्परमन्वयोस्ति
तथापि निर्देश्यविधेयभावेन सः अगतिकगतिश्चेति न दोषः निपातातिरिक्तनामपदोपस्थाप्ययोस्तथान्वयांगीका-
राद्वा अन्यतरविधियोगेनेति यत्र च रिभेदः पलाशश्च बाहुः कल्पद्रुमश्चेत्यते इति पदश्लेषोदाहरणे ऽरीणां भेदः पलेवा
श्रातीत्यरिभेदः पलाशसो बाहुः रिभेदसेतकः पलाशसेतकश्च कल्पद्रुम इत्यर्थके परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वा-
न्वयसहृदयत्वादिदं चिंत्यमत एव दुःहृयदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृतीति पददोषविशेषलक्षणस्थे ननु श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दा-
नां लक्षणपरत्वे विभागपरत्वाभावात्तदानुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यतानिर्वाह इत्याशंक्य रूढियोगाभ्यामुभयार्थोपस्थि-
तौ लक्ष्यलक्षणयोरपि प्रत्ययः यथा घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि इन्द्रियाणि भूतेभ्य इति गौतमीयेन्द्रियलक्षणसूत्रे इ-
ति काव्यप्रदीपकृता व्याख्यातमिति पाठकेनोक्तं तत्र श्रेरिनेदं पलाशशब्दो हि योगरूढो भेद इत्यादिशब्दवत् न तु योगरूढो
रूढो हलयोर्भेदः पलाशमात्रत्वात् सम्भवेनामशब्दस्य योगरूढः योगरूढस्य लवशीलोक्तो नियम इति नोक्तश्लेषोदाहर-
णविरोधः काव्यप्रदीपकृदुक्तिस्तु उक्तनियमविरोधेन प्रौढिवादरूप इति दिक् ननु सर्वनामपदस्य योगरूढत्वे न तदनुगुणा ७०

नामैव संज्ञितकल्पनात् नन्वुपसर्जनादीनां गणाद्बहिर्भावस्तथा चातिसर्वीयेत्यादौ समुदायस्य संज्ञाऽर्वीरा तस्य प्राधान्ये
नसर्वीयप्रकृतिनिमित्तत्वं सर्वोपस्थापकतादित्याशंक्याह तदेतनेइति प्रवयवव्यवहारेति व्याख्यानादेतावयवव्यवहारोक्तसर्वो
र्थवाचकानामेव संज्ञितकल्पनायामुपसर्जनस्य सर्वादिबहिर्भावप्रयोजनाद्रापनितः योगार्थानन्वगुणत्वेनतस्यतत्वेमानाभा
वादितिभावः येनविधिरितिसूत्रेकैयटेनोक्तंपदेदूषयति यत्तेनेति आदेयेविनैवोक्तरीत्यानिर्वाहसंभवेनेत्यर्थः इतोलघु
रिति वस्तुतःशास्त्राशास्त्रविवेकन्यायोयन्संयानादापपदोयेनतन्दसमयव इतरविशेषणतेनार्थोपस्थापकत्वमिति ते
षांचनइत्यादौतत्कुह्स्येनरविशेषणतयास्वार्थबोधकत्वेपितत्थोपस्थितिजनकत्वेउपस्थितेशक्तिग्रहासमानविषयत्वात्
नन्वेवंपरस्मैभाषाइत्यादौस्मैभावोनस्यादितिचेन्न ग्रंतरंगत्वेनस्मायादिषुकृतेष्वेवसमाससंज्ञाप्रवृत्तेः समासस्यविप्रयोज
कत्वाभावेनांतरंगानपीतिन्यायाविषयत्वात् राजकुमारीपुत्रइत्यादौ ह्रस्वाभावप्रकारेणनिर्वाहसंभवाच्च ग्रत्रसंज्ञोपसर्जनी
भूताइतिवार्तिकारंभादन्वर्थसंज्ञाश्रयणमेवश्रेयः संज्ञोपसर्जनीभूतप्रथमचरमादीनांसंज्ञाव्यावर्त्यइतिबोध्यं नावयवा
नामिति केचित्तु मासस्त्वीयेत्यादौस्मायादिवारणायविहितविशेषणाश्रयणेगौरवात्समुमोनिर्देशानुरोधाच्च तृतीयासमा
सेविद्यमानसर्वादीनांनिषेधः सचशब्दोक्तरीत्यापाठाद्बहिर्भावद्वारैवेतिसर्वाघेततप्रश्नोक्तसर्वनामसंज्ञासमुदायेनप्रवर्तते

स्पहैवेदंविभाषादिग्गितिसूत्रेबहुव्रीहिपदमेतयोः अतएवभाष्येचसूत्रेसमासइतिवर्तमानेपुनस्तदुपादानेयोगविभागेनवाक्यनिषेधा
वि० र्थमित्युक्तं प्रथमार्थकसप्तमीनिर्देशात्तदनुपपत्तिरित्याहुः अवयवस्यानिषेधेफलाभावइति केचित्तुविहितविशेषणानाश्रय
७१ णेएवंसतिसंभवतीतिवृत्तौअमेतराणामित्यादौसत्त्वभावस्तत्फलमित्याहुः अन्यथातत्रैवेति अवयवनिषेधवादिनस्त्वेवमर्थः
71 अतएवेति उक्तरीत्याऽवयवेभ्यःपृथक्तदनुपपत्तेरेवेत्यर्थः अन्यथासमुदायस्यशीभावेकर्तव्येएवविकल्पोऽवयवस्यनित्यंसर्वना
मसंज्ञामाश्रित्याकचोऽपवादत्वात्तयातदसंगतिः समस्तावयवस्यसर्वनामत्वेपितदर्थमात्रेकुत्सान्वयाभावेनाकजभावः समुदायकु
त्सामादायत्वकच्तुसमुदायस्यासर्वनामत्वादितिभावः नन्ववयवकुत्साविवक्षायामुक्तरीत्याऽभावेऽकचःप्राप्तिरेव नेति
शीभावेप्रतिविभाषाऽकज्भिन्नभवेदितिभाष्येपुनरसंगतमेवेत्यतआह समुदायेति पदान्तरवेत्यस्यावयवमात्रस्यनिषेधा
भावादेवेत्यर्थः तथात्वेहिसर्वाद्यर्थकसर्वाद्येनतेनसमुदायस्यनित्यसर्वनामसंज्ञायामकच्स्यादेवेतिभाष्यासंगतिः अका
ज्भिन्नभवतीति ननुकृताकचासमासेनानेनविकल्पः अत्रातार्थकतेनासर्वार्थकत्वात् पूर्वेद्वन्द्वेजसिशीसर्वनामसंज्ञाविक
ल्पप्रादवयवकुत्सामादायाकच्विशीभावविकल्पघटितेरूपमित्यवयवकुत्सार्थकाकजभिप्रायकत्वमप्यकज्भिन्नभवतीति
भाष्यस्यसंभवतीत्याशंक्याह तत्रेति मानाभावाच्चेति अन्येतुदोषिनायनसूत्रेस्वरसर्वनामैकशृत्यादयोरेवाकशब्दयोरिवोदा ७१

मानेदान्नयोस्त्रशहृयोः सकृत्पठितेन ग्रहणे सिद्धे वचनेऽस्मिन्नुभयपाठः एकस्मात्स्थानिनो नैमाननिमित्ताहुः जराया जरसन्यतरस्यां अकृतपरि
माणस्येति परिच्छिन्नपरिमाणस्येत्यर्थः स्थानिवद्भावेति नचैवं स्थानिवत्स्यायामप्यपि वदितास्सो ह्यागमितुं यामाट्कस्यापि वा
देशापत्तिरितिवाच्यम् उक्तमुत्सर्गस्यानिर्दिश्यमानत्वा शास्त्रावपिपादः यदिनिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन सागमस्यानिर्दिश्यमानत्वाने
गीकारात् अन्येन निर्दिश्यमानत्वे स्वबोध्यावदितन्नेसति स्वबोध्यते तत्रसागमकेनतदेतेयनाऽऽदेशेन तस्यैवेति तत्र निर्दिश्यमान
परिभाषयाऽऽदेशावारणे यद्वा संहृपमित्येतद्भिन्नशक्तिग्राहकशास्त्रानन्तसेथानकालीनस्यानपेक्षितदेपजन्यापास्थितिविषय
तद्रूपनिर्दिश्यमानत्वामादेशेपि यदागमन्यायोपि शक्तिग्राहकएव अस्पष्टाविन्यादोजातिपदोऽपवायतः षष्ठ्युच्चारितानन
तन्तक्ष्मनिकत्वान्यतरनै तिसूत्रमित्युक्ति स्यादेशेकृतेन्नयादेशाशंकापरभाष्यप्रामाण्यादित्याहुः वेविभ्यायेति नवपदतभ्र
पोर्ईयोरनन्तसेथानेपिनिर्जरसेत्यादिसिद्धेरतस्तयोरलेखः अन्येनतदज्योमान्यामित्येतदर्थेस्यादिष्वित्यस्यावश्यपाऽऽवतयाद्दतद्
त्वादौजश्शसशेकायोयविभक्तिमपि पाठ्यमितिविशेषइतिवाच्ये तथासति शिवोवर्णइत्युदाहरणे प्रथमयोः पूर्वसवर्णेनादिवीसम
नयोरनुपपन्नत्वापत्तेः तदभावपक्षेतस्याग्रामेरिति अभावपक्षोपक्रमेपुनर्भावपक्षस्वीकारायोगादितिभावः तस्याग्रामेत
स्य जरसादेशस्याग्रामेरित्यर्थः पाठकस्तु तस्याग्रामेति पाठे सोऽकृतसेनिपातपरिभाषाया अग्राम्येत्यर्थमाहु यनितेवेदामिति

वि॰ नपुंसकद्वितीयैकवचने जरसभाव इत्येतदर्थमित्यर्थः भवितव्यमिति उक्तमिति शेषः प्रश्लेषश्चावश्यक इत्यजरमित्याहुः परेतु
त्वपपाठः विभक्त्यादेशानामिति पूर्वोक्तोपलक्षणयाम्नमशीभावोभयपरम् यद्वा नित्यत्वात्पूर्वं शीभावः जरसादेशस्तु न
७२ नित्यः शीभावे कृते त्वमितदयाभेरिति शंकापरिहाराय शीभावो जरसमपि विप्रतिषेधेन जरसः प्राप्तिरिति भाष्यकृतोक्ते नत्व
72 शीभावो जरसमेव जरसित्याशयेन अयं विप्रतिषेधोपन्यासः जरसोन्त्यासमबलतामभ्युपेत्य वस्तुतो जरसादेशः सर्वविधिभ्यो ब-
लवान् जरसोऽवकाशो जरसा जरसे इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् अन्यथा जरस इत्यत्र जरसादेशात्परमायाडापरतियाडिति
तदसंगतिः एवं च विभक्तिसंबंधिकार्यमात्रे पूर्वविप्रतिषेधेनैतस्य स्वकावकाशः जरसादेशस्य सर्वतः प्रबलत्वात् एतेन यद्वे
स्त्रियां जरसादेशे कृते इत्यारभ्य तेषां परत्वादित्यंतो ग्रंथो निरस्तो वेदितव्यः तथा च पुंसि निर्जरेण निर्जरसेत्यादिरूपं स्त्रियां जरायै जर-
स इत्यादि भवति न चैवं टाङसीति सूत्रस्यैकं पदासंगतिरिति वाच्यं वैकल्पिकत्वेन प्रथमे जरसादेशाभावे इनादेशे कृते पश्चात्त्वा-
प्तस्य जरसः सन्निपातपरिभाषया वारणमित्याशयात् न वाऽभावोपक्रमे पश्चान्नभावापन्नादरणे अन्यथा शिश्वियतुरित्यादौ
द्वितोनरे विभाषा श्वेरिति संप्रसारणापत्तिरिति वाच्यं इकारनिमित्तकस्य जरसोऽभावोपक्रमेपि इकारनिमित्तकस्याभावानुपक्रा-
मात् शिश्वियतुरित्यादौ तु शिशुश्चौव पश्चात्त्वहत्वेर्विशेषः नपुंसकद्वितीयैकवचने तु जरसादेशो भवत्येव अथेह तत्कस्मान्नम ७२

भवतिअति जरसंपश्येपतिभाष्यात् अम्लुकम्पोजरसःपरत्वाच्च नवल्लुकःसर्वेविधिभ्यःप्राबल्यंबहिरंगलुकपवतयात्नात् स्वमोरि
तिसूत्रस्येत्यदादिभ्यश्चेतिवक्तव्यमितिवार्तिकेमानेनेनभवतादित्यचलुकेबाधितात्तातङ् अतिजरमतिजरैरितिभवितव्यमितिवि
मभाष्येत्वप्रथमैकवचनविषये यनितेवेदंजरायाइतिसूत्रेभाष्येतथाहि अहेयेलुक्स्यात्रभवतिअतिजरसंपश्येतिसर्वेपा
दिणशंकितेततःपूर्वपदिणःस्यचविशेषः नाकृतेऽम्भावेजरसादेशःप्राप्नोतिकिंकारणमवीत्यच्यते नचायंपरिहारःद्विती
यैकवचनेप्यवाशिष्टइतिवाच्ये अनक्त्वोयात् किंकारणमवीत्यच्यतइत्येतएवविशेषप्रतिपादनपरोनात्रसः तस्यचायमाशयः
अतोमित्यम्प्रहतिंविनानजरसभावःसोहंलादित्वात् अम्भावेनलुक् अमावाधितत्वात् अमावाधितस्यापिपुनःप्रहतैात्ता
नमित्यत्रापितदापतिरिति नचजरसादेशार्थेसोरम्विधानेऽकारादेशविधानेनैवसिद्धावम्विधानवैयर्थ्यात् ततोद्वितीयैक
वचनेलुकेसमायनेमसिद्धौती यदाचजरसभावःकृतस्तदालुक्नभविष्यति सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तमिति यदाचेतस्यामे
लुकेयबाधितापरत्वादितिशेषः ततःपुनःपूर्वपक्षीप्रथमैकवचनेहतीयावडुवचनेचशंकते यथैवमतिजरसाऽतिजरसैरिति
नप्राप्नोति अतिजरमतिपरैरितिभवितव्यमिति लक्षणानुरोधाज्जरसादेशविषयेसन्निपातपरिभाषानाश्रीयतइतितद्भावः ततः
सिद्धोत्याह गोर्नदीयथाह इष्टमेवैतत्संगृहीतमित्यादि किंकारणमवीत्यच्यतेऽअम्भावेकृतेसन्निपातपरिभाषयानजरसितिन।

वि॰
७२
73

योक्तपाठान्तरेतु भाष्यपुस्तकेषु क्वापि नोपलभ्यते सर्वग्रन्थासंगतश्च प्रथमैकवचने ऽतिजरसं तिष्ठतीत्यत्र लुक्कृते न शंकित इति
तटस्थेन शंकिते सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्त्योक्तरूपमेव युक्तमिति समाधानस्य पाठान्तरकल्पनयाभवदभिप्रेतस्य
प्रतिपादनायास्यात्र विशेषस्यासंगतेः तथा हि प्रातिजरसं तिष्ठतीति रूपे स्वीकृते विशेषमात्रमभिधित्सितमिति प्रतीयते
किं वास्यात्र विशेषः नाद्याकृते ऽम्भावे जरसादेशः प्राप्नोति किं कारणमवोच्यते ऽम्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरसिति
भवत्कल्पित सर्वभाष्येण प्रथमैकवचने ऽम्भावो नरमेव जरसं प्राप्नोति द्वितीयैकवचनेन तमादेशान्यागेव परत्वाज्जरसितिल-
भ्यते तत्र विभक्त्यादेशः सर्वविप्रतिषेधेनेति वदन्नस्तव विरुद्धम् यद्येवमतिजरसमतिजरसैरिति न प्राप्नोतीति भाष्यस्य भवद
क्तद्वितीयैकवचनाभिप्रायकत्वमपि न युक्तं यद्येवमिति पदस्वारस्येन पूर्वग्रन्थोक्तयुक्तिमुपजीव्येयं शंकेति प्रतीयते सर्वग्रन्था
र्थस्त्वोक्तरीत्या ऽतिजरसेषु शेषत्वादाव मादेशात्पूर्वं जरसः तदंगीकारे च द्वितीयैकवचने कथं सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाभा
वः किं च द्वितीयैकवचने लुकि सर्वं पाक्षिकेणाशंकितेनातः परेण प्रथमैकवचने लुक्कृते न शंकित इति स्पष्टे ऽस्यात्र विशेष इति
सर्वं पाक्षिकेण विशेषप्रतिपादिते सत्यप्युक्तेषाय यद्येवमिति ग्रन्थेन तावत्सर्वं पाक्षिकेणः तेन जरसादेशमंगीकृत्यैव लुक्प्राप्यादनात्
नापि तटस्थस्य प्रश्नमेव तत्त्वेन संगृहीतमित्यग्रिमभाष्यासंगतेः प्रतिजरसैरित्युपन्यासासंगतेश्च नापि सिद्धान्तिनः तेन जरसा ७२

देशाभावप्रतिपादनद्वारेणोक्तरूपस्यैवत्वेऽनीयतयाऽतिजरसमिति न प्राप्नोतीत्यनिष्टापादनासंगतेः अत एव ङ्याप्ग्रहणेऽदीर्घ
इति वदिष्यमाणमयुक्तं अदीर्घपदेन दीर्घभिन्नजरसोऽपि ग्रहणात् दीर्घभिन्नस्य ह्रस्वस्यैव ग्रहणे तु विधायोजातमित्यत्रत्यादौ ह्र
स्वङ्याप्रि[illegible]त्वादिलोपयाऽऽगमाभावापत्तिरित्याहुः पद्दन्नोमास् अत्यजरसामित्यस्यानुकृतिं दूषयितुं तस्यानुकृत्याः
स्थानिनः प्राप्तिप्रत्ययनेत्युक्तमपि दूषयितुमाह शिरसो ग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तमिति विकल्पानुकृतेर्दूषणान्तरमाह वा केशेषु
ति येयं तद्धितः स्यैव वाकेशेषिष्यारम्भेणास्य तरसो ग्रहणस्यानुकृतेर्हेतुरयमेरुकस्तु तानन्दनुकृते विकल्पनामयेत्यस्य सर्वथानत्या
त्वारितत्वकल्पैवेत्यायमिति भावः ननु पादादीति ह्रस्वनपापरश्च नप्रश्लेषश्रितामिमानेदम् जरसामित्यादौ नुडभावार्थं तत्प्रश्ला
षश्रित्याभिमानेनेदम् जरसामित्यादौ नुडभावार्थं तत्प्रश्लेषस्यावश्यकत्वमुक्तेन न विसर्गं लवम् व्याख्यानादिति अयं तत्प्रयु
क्तायस्येत्यत्रेति व्याख्यानात् भ्यौट्टकारेणैव प्रत्याहारेण तत्प्रतीत्वंकारेणेत्यर्थः प्रथमैकवचनमिति सप्तमीबहुवचनग्रहणेः
सर्वनामस्थानश्चिविषये स्यादित्यर्थः व्याख्यानादिति तद्गुणेरप्रत्ययाभावाच्च कप्रत्ययावधीत्युक्तोऽकप्रत्ययस्य न स्वादिषु
ग्रहणमिति प्रतीयते तत्राह तदेतेष्विति नपादोन स्तत्रस्य इति तत्र हि वेतस्वानिमन्त्र रुत्वमाशंक्य भवेतेन समाहितेऽत्रव
भसेत्यायायाहत्व प्रतिवेधातिरिक्तेन किंचित्कार्यम् वाक्यर्थेति ननु मर्यादार्थे काडाडवाधीदिति निर्देशोऽपि नकोऽपि दोष इति

वि॰ ७४ 75

वेन॥ समाहारे द्वंद्वबहुव्रीहिसंज्ञयोः समावेशापत्तेः वक्ष्युक्तमिति ननु तत्र वर्णगौरवात्पदगौरवस्य गरीयस्त्वादिति पा
ठकः संख्यावाच्येकशब्दोपादानादिति वस्तुतस्तु द्वीदितोनव्यवहारावपि स्थूलदृश्वानौ केवलार्थकैकशब्दस्यैवात्र ग्रह
णात् कैवल्यं हि सजातीयसंज्ञान्तरासमानाधिकरणत्वम् एकाकीतिप्रतीत्यादौ तथा प्रतीतेः ननु परत्वानवकाशत्वाभ्यामेव
काशत्वाभ्यामेव बाधसिद्धौ आकडारादेकेति व्यर्थमित्याशंक्याह आभ्यामेवेति परत्वानवकाशत्वाभ्यामेवेत्यर्थः अन्यथाकड
रीयविषयसंज्ञाभिन्ने लोके संज्ञया बाधाणसीति संज्ञायाः कृष्णादेवदत्तादिसंज्ञया हस्त्यश्वकादिसंज्ञाया बाधादर्शनादित्य
र्थः आकडारेइति तेन यत्र नु धा विप्रतीत्यत्र तनयेवमी विरोधाभावेनेत्यस्मात्तत्र तत्त्वात् पर्यायापत्तिर्दोषइति इदमयुक्तं
विप्रतिषेधेपरमिति परकार्यस्यैव ग्रहणात् बाध्यसामान्यचिंतयेति अत्र वसिनि चेति सत्त्वेमाने तद्भिमवदीयइत्यादौ यदन्तार्थे अ
न्तरंगत्वात्सिद्धे तमिति परत्वेन तद्धेयध्यं नन्वाकडारीयसंज्ञयोः कार्यकालत्वपक्षे एकदेशानुक्रमेण तथापरेत्यसंगतमित्याशंक्या
ह आकडारस्येति एकसंज्ञावेति पुरुषसंज्ञातिङ्षुपरस्मैपदसंज्ञाया बाधिकाः प्रवादत्वात् परस्मैपदसंज्ञा तशत्कसोस्व॰
रितार्थो तथा च परस्मैपदानामित्यनेन शतृकसोरेव णलादेशः स्यात् तस्य च स्थानिवद्भावेनोत्तमत्वाभावात्तदसंगतिरिति भाव ः
इदमुपलक्षणं तयोः समावेशोसि विहाडेरित्यपि ज्ञापके बोध्यं एकदेशिनएवेति इदमयुक्तं इशाहस्यनन्दंतसंज्ञायत्तेपिसमा ७४

नावधिकयालघुसंज्ञयापरत्वाद्बाधेनघिसंज्ञानापत्तेः घिसंज्ञानुहरिशब्देवपरित्वाद्यो न च भिन्नावधिकत्वेनद्वयोःसमावेशात् अ
स्यस्त्रीश्वश्रगुरुसंज्ञयाबाधेननदीसंज्ञानापत्तेश्च तस्मादेकसंज्ञेत्यादिनिर्देशेस्तयोःसमावेशोभवतावाच्यः सवसमेवर्णसंज्ञाप
देपि तथाहिवत्तस्तानित्यादौभसंज्ञायाश्चवादीदिपदित्यादौत्र्यभ्यासेकारस्यविसंज्ञायोदीर्घोलघोरित्यस्यैवयच्छीयत्वात्तद्वलेनतयो
समावेशकल्पनात् पंचमीसमासाश्रयणादिति परस्येत्येतदर्थोनभोवेणहृतिः पंचमीभयेनेतत्रपंचमीतियोगविभागेनभा
ष्यकृतानन्तरश्चत्वत्रपंचमीसमासाश्रयणादितिभावः दीक्षितेनपंचमीसमासोदाहरणस्यापीपवत्रित्यस्याविदिस्याहवेणलङ्
एवभक्तेजसमाश्रित्यान्यथासाधनात्पंचमीसमासस्यलङिःजस्तवारणप्रयोजनमाह तेनेति यत्तदेवेति एवंजातीयस्यले
जसोःनिष्ठमादेवेत्यर्थः इदमुपलक्षणं अविदत्रित्यादौसिजभ्यस्तेतिजुसभावोपिफलम् ननुभैरित्यत्रेकारोऽविवक्षि
तः तथावङितोभक्तस्यजुसित्तिवाक्यार्थः इतश्चेतीकारलोपेभक्तमात्रस्यैवङितादिनासंभावात् तथावश्यंपोषितत्रविदत्रित्यादौ
नदोषः भक्तस्यालहनितेनस्यानिवद्भावेनानेनत्वमशक्यत्वात् एवंचपंचमीसमासस्योदाहरणंमृग्यमितिचेत्सत्यं पंचमी
समासानित्यत्वेज्ञापकमाह अचिणश्चेति निष्ठायांसेटीत्यत्रसेड्ग्रहणमप्यत्रज्ञापकंबोध्यं तद्धिकारितमित्यादाविटि
कृतएवणिलोपायथास्यात्ततःप्रागितेनदर्थं सर्वेणिलोपेहिपकाजितनिषेधादिणनस्यात् पंचमीसमासस्यनित्यत्वे

वि॰ हि सर्वेणालोपे पित्रस्य स्थानिवद्भावादेवेण निषेधाप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव केचिदित्यादि आडु इति नेनोऽपपाठः स्थानिवद्भा
७५ वलव्याकारस्यैव प्रविगणेत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन लब्धु पूर्वेत स्वीकारे अविकोर्षेत्यादावयादेशापत्तेः एतेनैव परिभा
75 षावारणायाह वाक्तिपरितेति इदमप्युक्ते नलुमतेति निषेधानित्यत्वेन स्थ्यपरत्वमादायतन्मतेपि सूत्रेण सिद्धिसंभवात्
तदनित्यत्वस्यागतिकगतित्ववत् शब्देनेनसादृश्यमादाय यदादिप्रवृत्तिरपि अगतिकगतिः भाष्यपठितेति इदमप्युक्ते नासि
काशब्दप्रयोगाभावायतदावश्यकत्वात् तस्माइति व्यवस्थायाइत्यर्थः नलुमतेति निषेधाऽनित्यत्वेन सर्वत्र स्थ्यपरत्वादि
तिभावः पादयतीत्यादौ पद्भाववारणाय स्थ्येवपदादयइति व्यवस्थार्थं तद्वारिताप्यदिप्रक्रमेतत् नन्वेवंसत्रैववैयर्थ्यं प्राप्नोती
त्यतआह तत्रापीति अनादेशेत्वेयोत्यर्थः आवश्यकत्वादिति एतेनपादशब्दात् हृदयशब्दात्तौतन्निमित्तकेपत् हृदादेशेस
न्निपातनपरिभाषयालोपलुकौनस्यातामित्यपास्ते ननुकोशेपत्हृदादिवत्तत्समासादयोपिकृतोनोक्ताइति चेत्रपदादीना
मिवतेषांसर्वनामस्थानप्रयोगाभावादित्यवेहि ननुकोशशब्दानोलोकप्रसिद्धशब्दानुकरणेनेनशब्दपरत्वादासिद्धकपदा
र्थोयइतिन्यायेनपदार्थप्रवृत्तिसंभवात्पदंघ्रिःस्त्रोतेहृदित्यादेःप्रकारार्थत्वप्रयोजनमोक्तिरसंगतेत्यतआह कोशेशब्दाइति अर्थे
परायवेति अर्थैकेनेरणेत्वप्रमाणाभावादितिभावः ननुतत्तदर्थेशक्तिग्रहस्यकोशाधीनत्वात्शक्तिग्रहमेनेरणार्थपरत्वासंभवा ७५

पुरस्कारेण

कोशस्य शब्दानामर्थपरत्वे शब्दविधानमदृष्टमत आह शक्तिग्रहाद्विति सामान्यत इति अर्थविशेषाश्रयस्मारणे इत्यर्थः इदं प
दमर्थबोधकं पदत्वात् गोपदवदित्यनुमानेन बोध्ये एवं चेति अनेनानुमानेन सामान्यतो विष्णुपदार्थोऽस्तीति ज्ञाने विष्णुपदश्रवणे
न तत्स्मरणे इत्यर्थः इति क्रमेणेति कोशस्य पर्यायेष्वेकं पदं विशिष्यार्थबोधकं विदितशक्तिकैकपदे पुरुषं प्रत्येव कोशस्य
शक्तिग्राहकत्वादत आह स्वस्वशक्तिरिति तन्मूर्तरूपस्येति कंचित्पुरुषं प्रति विष्णुपदमर्थविशेषे गृहीतशक्तिकमन्येन नारा
यणपदेन तथेति भावः अत्र भाष्ये प्रमाणयति अत एवेति इदमङ्गीकृत्याधिकरणस्य शोकरभाष्योपलक्षणम् तत्र हि सामानाधिक
रण्यं तन्त्रयोः व्यासेनापवादे नैकत्वेनेति अथ व्यासेन यथा इयं प्रतिमा विष्णुरिति अपवादेन यथा नेदं रजतमित्येकत्वेन यथा हि
जो न मोक्षस्य योगी भवेदिति विशेषणत्वेन यथा नीलमुत्पलमित्युदाहृतम् तत्रैकत्वोदाहरणे उक्तरीतिः स ह एव कोशतात्पर्या
दिति तथा च भेदाख्यानाय न द्वंद्वो नैकशेषो न संकरः कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते इति कोशकारैः परिभाषिते अस्या
र्थः भेदस्य लिङ्गभेदस्य स्वरूपभेदस्य वाख्यानाय द्वंद्वैकशेषसंकरा न कृता इति लिङ्गभेदाख्यानाय ह्रादिनी वज्रमस्त्री कुलिशम्
मित्यस्य स्थाने कुलिशह्रादिनीवज्राः इति द्वंद्वः सहो बले सहा मार्गे इत्यस्यास्यापवादः भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते इति भि
न्नलिङ्गानामिति भिन्नस्वरूपाणामुपलक्षणं तेन समानलिङ्गानां समानस्वरूपाणां द्वंद्व एकशेषश्च कृत एव यथा स्वर्गना

वि०
७९
76

कश्चिदिवचिदशालयाइति पादाशरश्मश्रिततयोर्शाइतिच अनुक्तानामित्यनेनजनयित्रीप्रसूर्माता तातस्तुजनकःपितेतिस्यानो
तनिर्दिष्टानांद्वंद्वैकशेषौकृतावेव मातापितरौपितराविति एतेनत्वेनभःश्रावणोनभास्यस्त्वश्रावणोत्वनभसोइतिनकृतमि
ति मेजूषोक्तमपास्तं नभोनतरिदोगतंनभाःश्रावणिकश्चसहइत्येवेसस्यपर्यायेषुपठितत्वात् क्रमादितइति क्रमःप्रस्तावस्तं
विनासंकरोनकृतःसतिप्रस्तावेसंकरएव यथेंद्रादिप्रस्तावेमेरुःसुमेरुरित्येवमादिरूपेणगिरिवर्गादिम्यःकृष्यसंकरोनकृ
तः सतिप्रस्तावेसंकरःकृतः ननुविरूपदार्थाभिन्नोनानायणपदार्थइत्यादिबोधेएकशेषोनप्राप्नोति इष्वितइत्यादिनिर्देशेन
सहविवक्षायामेवतत्प्रवृत्तेरिसिवेन करीरादिपदार्थानामप्रसिद्धानां मिलितानांप्रसिद्धवदपदार्थेनयभेदेनान्वयेयदः करीर :
कलशइत्यादौकरीरादिपदानामेकशेषापत्तिरित्याशयात् पाणिनिनेति प्रकृतिवदनुकरणमित्यादि देशेऽनुकरणवदेकशे
षाकरणादितिभावः एतेनेति उत्तरपदेइत्यस्यसमस्तेतत्वाभावेनेत्यर्थः इत्यदेताः भाष्यानुक्ताविबुध्यइति एतेनध्यायतेर्थोरि
त्युपपन्ने ईतेनकृतमितोति इदमयायामेनवर्णाश्रयेप्रत्ययलक्षणमितिवार्तिकमतेन वस्तुतस्तुशश्लोकइत्यत्रबिपिर्शतापाद
नेनतावद्धार्तिकमतेन तेनईत्तमवकारादाविति निषेधारंभात् नापिभाष्यमतेन तेनवर्णाश्रयेप्रत्ययलक्षणनेनीकारात्
तदेतदभिप्रेत्याह श्रवेत्विति दीर्घेविधायकेति नन्वेवंरामानिमग्रदीर्घेकृतेश्रातोःनापइतिलोपापत्तिरितिवाच्ये श्रातोनापर ७९

ण्येनेनाकारेणादेशादिहितेभसंज्ञानिमित्तेशस्यपेलोपविधानेनादोषात् एवं रामाणामित्यादावपि वक्ष्यमाणरीत्यादीर्घं ज्ञातो
लोपेनेतिबोध्यं इत्यादेताः सुडतीति सर्वसूत्रेनस्यादीर्घे परत्वेपि शाह्यधिकारादत्र ह्रस्वपरत्वे ह्रस्व इत्यनेन सामानाधिकरण्या
न्वेरोधात् तदेतदभिप्रेत्याह अन्नहन्त्रुम्भ्यामिति अनवकाशत्वादिति ननु गवांपत्ये आद्यणेपृ इत्यत्र यतिः समासएवेति नि
यमेनाविनाअसहस्तौ चरितार्थो नदीसंज्ञामसैस्त्यादौपरत्वाद् घित्वेन बाध्यते अतएव ऊद्रुपधाया गोहः इति सूत्रे ऊदिति प्रश्लिष
माश्रित्य गोहः इति विकृतनिर्देशः प्रत्याख्यातो भाष्ये तत्रहि निगूहनृ इत्यत्र चरितार्थं सत्ते वापि मा शूहयतीत्यादौ परत्वाद्गुणे
ज्ञातयोर्दीर्घ ऊकारः इत्युक्तं निगूहतविनादौ गुणस्य शास्ति सतेषु तस्य तदपवादत्वमनाश्रित्येदं भाष्ये गृहार्द्रामिति सत्यमेवेति वे
त्सते नन्वधिकारादित्यसंगतं एतस्य परिभाषात्वात् अधिकारत्वेहि प्रतिसूत्रे संबंधकल्पनागौरवं बहुषु बहुवचनमिस्या॰
दौ तदसंबंधायसंज्ञकस्तृतिकल्पनेऽपि गौरवमित्यात आह वृद्धिस्यनादित्यर्थं इति सप्तत्येति शाह्स्वरूपेविशेषमप्याह
त्यतदेतविधिस्तकल्पनीयत्वादसाह इतिभावः नमनेरूति नमनेरित्यत्र नेत्यकारस्तूच्चारणार्थ इतिभावः वार्तिकविरोधादि
ति एवंपाणिनेर्वार्तिकविरोधस्यांकिं विकल्पत्वादिदमयुक्तं अमनावटेनेतिलद्वामिडुरिति नवनोयुक्तं नीतिनोक्तमिति ने
इतिनिर्देशस्तुशाह्स्वरूपस्य विशेषणत्वेन नपुंसकत्वमाश्रित्य तस्यापिनुमोपि ज्ञानगौरवमिति नत्वाडोनुट् प्रेसीतिस्यासौ स्तनम

बि॰ ७७

77

नेऽस्त्यत्र वचनमस्तीत्यविवक्षात्वासोऽक्षितिचेन्न अमुष्मैकुलायेत्यादौ मतस्यासिद्धत्वेन नत्वमापत्तेः ननु नुमविधिं प्रसिद्धत्वेपि स्मा
यादेशं प्रत्यसिद्धत्वेन मत्वात्पूर्वं स्मायादेशे कृते मः प्राप्तिरितिचेन्न अनेश्त्वादौ मतस्यासिद्धत्वेन सवर्णदीर्घे स्मैनादेशगुणयो
र्वावारणायनाभावेकत्वेऽपि कार्यमात्रं प्रत्यसिद्धत्वनिषेधावश्यकत्वात् सवर्णदीर्घे स्मायादेशयोर्नेम्विधिविकल्पविशेषात् पर
रूपेतेतरेगतान्नमात्पूर्वमेव प्रवृत्तेते नमनेऽस्त्यत्रमस्तीतिन्यासेतत्राङो नहृङ्गेसीतिसवर्णे न तस्येति आङिच्चतस्यासेत्वाव्ययनाः
श्रित्वाड्‌ेनादेशविधानादेवष्टकिलोपश्चत्वादौ विषयप्रत्ययस्याङ्गादेशो विधायतदीयङ्कारस्यनेत्वमित्यर्थः एवमोऽङ्‌इत्यत्रापि
दोष्यं वार्तिकमतेपीति अपिनाभाष्यकृन्मतेपि याटिकृते निर्दिश्यमानपरिभाषया शीभावस्य प्रवृत्त्ययोगपतेन त्वद्वायामिमा
दावादद्व भाष्यकृन्मतेपि निरवकाशत्वेनेति न पाठः पूर्वं शीभावप्रवृत्तेः केचित्तु गसैत्वमनेन सामानाधिकरण्याभावेनेतो ग
स्य निमित्तस्यौङः शीभावविधानात्कृतेपियाटि शीभावप्रवृत्तेः भाष्यकृन्मतेनकक्कौ डिन्त्यमापादेवशीभावेन याटोवाधइ
त्याशयइत्याहुः अल्विधित्वेनेति ननु ङकारस्य वस्तुतोऽनुबन्धत्वेनैतस्याप्यनुबन्धकार्यत्वमिति चेन्न तथासति प्रयत्नैस्तादा
विडापत्तेः क्त्वाप्रत्ययककारस्यानुबन्धत्वेन स्थानिवद्भावेन वलादित्वस्यासम्भवात् नन्वेवं तिविंशतेर्डिति श्विङ्क्रमस्य वमोर्शिति
अनुदात्तङित आत्मनेपदमित्यादावपीत्संज्ञार्थमिति चेत्सत्यं ङः सारित्येवेति न बहिर्वचननिर्देशात् ङः सोऽग्रहणस्यादितिवाच्यम् ७७

अतीमस्यानुहमादोषाभावात् औनस्त्वकारस्योच्चारणार्थत्वादित्यत्र संज्ञाविनैवनिवृत्तिः अतएवनस्वरितत्वमितिप्राचीनोक्तंदूषयितु
माह यदित्विति स्वभाववादस्य स्वभावतएवनिवृत्तिवादस्योभयथोच्चारणार्थत्वेऽस्येत्यत्रकेव नन्वपरस्त्वकालस्येत्यनेनऔकारएवविधे
धेयइति नविभक्ताविति शंकासमाधानेनिष्फलेइति वेत्सत्यं षनितइति तत्रहि नात्रलोपइतिन्यासेनेदितेत्यादौनलोपआपादितः
उक्तपरिभाषासत्वेनशहस्यप्रत्ययत्वाभावादेवनलोपाप्रसक्तौतदसंगतिः नेतिदिगिति ननुतपरस्त्वकालस्येत्यनेनौकारमात्रस्य
वतस्यतिप्राभावात्स्वरितत्वशंकातत्समाधानेइत्यपिनिष्फलेइतिचेन्न किमोदित्त्वात्पितयालापनोक्तेत्यत्रस्वरितत्वानापत्तेः यदिच
तदर्थंतिपरेतिद्व्यपरंतस्यप्रकृतेपितदापत्तेः नचमतेऽणेरित्यत्रस्यभाष्यानुरोधेनानुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितेर्गोकारेण
तित्यदस्यतद्व्यपरतस्यावश्यकत्वाच्च तदेतदभिप्रेत्यनित्यस्वरितमिति सूत्रेकैयटेतिनाप्रत्यायितसंज्ञार्थमेणसंज्ञोकप्यतइत्या
ह्लिति त्यदव्यपदेशआदेशस्येत्याद्युक्तं समुदायस्येति नानर्थकेतिपरिभाषानत्रैवसूत्रेभाष्येप्रत्याख्याता शस्येति आमइति
समुदायात्सर्वत्रेपीतिशेषः अदृष्टार्थमिति यत्तुपाठकेनोक्तंहल्ङ्याब्भ्यइतिसूत्रेहलेत्तानोमतिसौनामित्यर्थेहल्त्यादित्यादौ
याश्च्छ्रिशिष्टस्यलोपःस्यादितितन्न मतिसीनोतस्मादित्त्वतरस्येतिपरिभाषयायेतत्कल्पनेननिर्दिश्यमानपरिभाषाश्रहेतो
दोषाभावात् धात्वादित्यत्रहरिदीक्षितपादैः सर्वेषामट्गार्ग्यगालवयोरित्याभ्यामट्नेष्यतएवहल्ग्रहणात् वस्तुतस्तुगुणे॰

श्केरस्य सहलादौ सार्वधातुके रत्यर्थेङ्गुणे तदस्यत्रापि गुणाप्राप्तेः नवोऽगुणे तर्हि भाषितस्य सर्वे यण्स्यामिति वाच्ये सूत्रद्वयस्य विषयपृथक्
वि० स्यायाप्त्वाताप्तेः एवमदः सर्वेषामित्यस्य हलादेः सार्वधातुकस्येत्यर्थो पतौ ग्रन्थि ग्रन्थामित्यादावत्राप्तेः तस्मादश्केः सेत्रा
७८ सूत्रेद्वयार्थमिति द्वेधेति गोवक्षपणो बहुश्रेयसीत्यायर्थमिदं रामइत्यादाविति राजेत्यादौ तत्संयोगान्तलोपेन सिद्धिः यद्वा
78 हलुङ्याप्भ्यः किमित्यस्य ङ्याब्भ्यामिति किमर्थमित्यर्थः समुदायद्वारावयवप्रश्नेतात्पर्यात् इदितोरित्यर्थे इति संज्ञाविधौ
प्रयमानयोरेवोपयोगात् सत्वेवपवभिन्नाविडन्ताविस्त्वविते वर्णे संज्ञापदे सूत्रार्थमत्वातदन्त संज्ञापक्षेतेवक्रमाह
तदंतेति यत्नमध्ये बद्धायत्नमध्ये अतएवासाधुत्वादेव श्रायन्नासे दोषमाह सपतिनेति द्वितीयदोषमाह सुसरवेति
इदमुपलक्षणं पतिसुतान्वयानित्यादौ हेहेपीति पूर्वनिपातोपि पूर्वमासेन सिध्येत् उत्तरन्यासे च बहुसखिशब्दे घितेन सा
दित्यपिबोध्यं भाष्ये सप्तत्वादिति तथाच भाष्ये बहुषितिवक्तव्ये इहमाभूत् कियान्नूनवक्तव्ये किमेतत्परिप्रश्ने वर्तते परिप्र
श्नस्यानिर्ज्ञाते अनिर्ज्ञाते च बहुषु द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञाते निर्ज्ञातत्वात् द्व्येकयोः परिप्रश्नात् परिप्रश्नाभावात्किमेवत्ता न्नास्ति
कुतः प्रत्यय इति सतेनात्सकिमः प्रश्नार्थकत्वात्प्रश्नस्य च संशयपूर्वकत्वात्संशयस्य च तत्तद्भावावधिकविषयकोटिकत्वात्तदै
कत्वद्वित्वयोरिव त्रित्वादीनामपि परिस्फुरणात् द्विजाइत्यादाविव सौजसितिविधिसूत्रगतेपरत्वमादायबहुवचने तथा चक० ७८

तिपुत्राइतिप्रश्नेदृष्टोपुत्राविनष्टानरेलोकेकुर्वंतीत्याह बहुगण नहिशब्देनेति इदमुपलक्षणं तेनषट्पंचदशसोप्यत्रज्ञापकः
यमपाठकेनोक्ते तेनषट्पंचदशसोनज्ञापकः कतिवाहत्याचरितार्थत्वादितितमव्यो भाष्यकृतातेनषट्पंचदशसेऽर्थवत्ताल्लिश
ह्यस्यग्रहणमित्युक्तेनविंशतिशब्दएवतेनषट्पंचदशसप्रवृत्तेः कतिशब्दात्तकानिष्टएव स्पष्टेवेदंभाष्येइति तथाचभाष्यम्
अथवामहतीयंसंज्ञाक्रियतेतत्करणएतत्प्रयोजनं अन्वर्थसंज्ञायथाविज्ञायेत संख्यायतेनयेतिसंख्या एकादिकयावापि
संख्यायतइति ननुमहासंज्ञाकरणेनतदर्थानुगुणसंज्ञित्वकल्पनातोप्रदेशेषुलोकप्रसिद्धार्थावगतिस्तत्कृतइतिचेन्न तद
र्थानुगुणानांवक्ष्यमाणसंज्ञित्वव्याहतिसंभवात् नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वा भावेनबह्वादीनामन्वर्थसंज्ञानुगुणा
त्वागतामहासंज्ञाकरणेनप्रदेशेषुलोकप्रसिद्धार्थावगतेःकल्पनात् एतन्मायोपयोगः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायोपयोगः अ
भ्यासाद्वेतितेति ननुमहासंज्ञाकरणेपिनलोकप्रसिद्धार्थस्यग्रहणेपेक्षिकैःप्रयोगेपिअभ्यासादिकार्यापत्तेः ननुसंख्या
पदेनलोकप्रसिद्धार्थग्रहणेसूत्रेबहुगणयोर्ग्रहणमनर्थकंतयोरपिसंख्यावाचित्वादित्याशंक्याह सूत्रेइति अतएव बहुता
देःसंख्यात्वाभावादेव इदमुपलक्षणं बह्वादीनांग्रहणंशक्यमकर्तुंज्ञापकात्सिद्धमितिभाष्यस्यबह्वादीनांसंख्यावाचकत्वे
ज्ञापकवैयर्थ्यम् ननुबहुतादेःसंख्यात्वाभावेएकादिकयावापिसंख्यायतइतिभाष्यविरोधः तत्रापिशब्देनबह्वादीनामपि

वि॰ ७५

ग्रहणादित्याशंक्य समाधत्ते यतीत्यादिना स्वव्याख्येति तथा च स्वव्याख्यत्रित्वादिद्वारा बह्वादीनां संख्यार्थकत्वेपि साक्षात्तद
भावइति भावः कैयटोक्तं दूषयति यत्तेनेति नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेन बहुत्वादीनामसंख्यात्वेनेत्यर्थः अथवा
महतीयं संज्ञा क्रियत इति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तं न तु महत्याः संज्ञायाः करणात्संख्यैव वैपुल्यवाचिनोर्बहुगणयोः संज्ञा
मा भूदेकादीनां तु कथं स्यात् नैष दोषः संख्येति योगो विभज्यते तत्र चान्वर्थसंज्ञानुरूपः सर्वः संख्येत्याश्रीयते ततो बहुग
णेत्यादि इदं संख्यादिवाहृत्यर्थं नियमार्थं व्याख्यायते ऽन्वर्थसंज्ञाश्रयणादेव संख्या वैपुल्यवाचिनोर्बहुगणयोः संज्ञा नेति न
नु महासंज्ञाकरणसामर्थ्याल्लौकिकसंख्यायामपि प्रदेशेषु ग्रहणमित्युक्तं संख्यैव वैपुल्यवाचिनोर्बहुगणयोः संज्ञानिरासार्थे
न तत्सार्थक्यादित्याशंक्याह संख्येति यद्वा लोकप्रसिद्धसंख्यावाचित्वस्य बह्वादिष्वभावइति सर्वं मत्कृतेनान्वर्थसंज्ञाबलेन संख्यैव वैपु
ल्यवाचिनोर्बहुगणयोर्व्याहतिरिति वक्तुमशक्यं एवं यतिशब्दोपि इत्येतेन संज्ञिकोटौ निविष्टो न च व्यावर्त्येतेत्याशंक्याह सं
ख्येत्यादिनेतल्लब्धमित्येतेन यतयेऽइति संख्यापदानुवृत्तिरप्युणादीनां व्युत्पत्तिपक्षसज्ञापिका अतो न संकरइति वस्तुतस्त्वनेकसंज्ञा
करणसामर्थ्यादाकडारीयत्वाभावेपि नासां संज्ञानां समावेशः लोपसंज्ञानां सर्वविषये प्रवर्तनं तथैव बाधकाभावात् नह्येतावता
लोपसंज्ञाप्रत्ययदर्शनमदर्शनं विहितानां तादर्शनमात्रे एकसंज्ञोद्देश्यकानेकसंज्ञानां तथैकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्प्रयुक्तः स ७५

मावेशः नलुमतेति निषेधारंभाच्च लोपसंज्ञैव तासां विषये प्रवर्तते ननु यथा लोपसंज्ञा एतासां विषये प्रवर्तते तथैता अपि लो
पसंज्ञाविषये प्रवर्तेरन् तथा च गोमती गोमतीसंपन्ना गोमतीभूते त्यत्र स्वे लोपे तन्नलुकतद्धितलुकीति ङीपो लुक् प्रसज्येत किं
दभिदित्यादौ श्लाविति द्वित्वं प्रसज्येत नैवः किंपक्षादर्शनस्य लुक्श्लुसंज्ञाप्रवृत्तेः देवशक्यस्याति लोपे प्रत्ययतव्याप्यपमेशुरा
स्कारेणैव प्रत्ययस्यापवादनादिति चेन्न पृथक्संज्ञात्रयविधानसामर्थ्येनासां स्वभिन्नसंज्ञासामान्यविषयेः प्रवृत्तिकल्पना
त् लोपसंज्ञायास्त्वासां विषये प्रवृत्तिरूपयादित्येव अनयव प्रत्ययादर्शनेन लुमत्संज्ञा प्राप्नोति तत्र को दोषः तत्र लुकि श्लुवि
धिप्रतिषेधः नवा पृथक्संज्ञाकरणात् यथैव तर्हि अदर्शनसामान्ये लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अपि लोपसंज्ञा अवगाहेरन् तत्र
को दोषः गोमतीत्यत्र लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक्प्रसज्येत ननु चात्रापि नवा पृथक्संज्ञाकरणादित्येव सिद्धं यथैव तर्हि पृ
थक्संज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुमत्संज्ञा अपि लोपसंज्ञा नावगाहते एवं लोपसंज्ञापि लुमत्संज्ञा नावगाहते तत्र स एव दोषः लु
क्युपसंख्यानमित्यादि भाष्यांकं संगच्छते नवा पृथक्संज्ञाकरणादिति भाष्यस्य तद्भावितसंज्ञाभिप्रायकत्वेन गोमतीत्यत्र
लुक्तद्धितलुकीति लुगापादनपरभाष्यं यथैवं तर्हीत्यादि तदुत्तरभाष्यं वासंगतं स्यात् तद्भावितसंज्ञाश्रयणे गौरवं च विहि
तविशेषणमिति अत्र वदंति एवं सति परमकृतीत्यत्र षड्भ्यो लुगिति लुगनापत्तिः इत्येतस्य षट्संज्ञाविधानात् नवायेस

वि॰
८०
80

मासमप्येवड्लैभः दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमादिति वाच्यम् दिक्संख्ये समानाधिकरणविशेषणत्वेनोपादाय प्रवर्तमानसमा
ससंज्ञायामेव तेन नियमेन व्यावृत्तेः अत एव सप्तर्षिवादिसूत्रे परमपदेष्वेति प्रयुक्तं भाष्ये नवबहुगणेऽदितिवेमनयोर्हि संदेतविधि ः
अति कृतयश्चाप्यपि षट्संज्ञायोल्लगापत्तेः बहुगणादीनामसंख्यात्वस्य तयास्वीकृतत्वेनान्वर्थसंज्ञाबलेन संख्याषट्संज्ञयोरु
कस्थले वारणासंभवादिति अधीयेति आङ्ग्येयम हनइत्यात्मनेपदे विधिलिङुत्तमपुरुषैकवचने इट् गमहनेत्युपधालो
पः सीयुटः सकारस्य प्रत्ययावयवस्य लोपे प्रत्ययलक्षणेन झलादिप्रत्ययपरत्वेनानु नासिकलोपवारणाय च प्रत्ययग्रहणेन
सिद्धे सति कृत्स्नप्रत्ययलोप एव तत्प्रवृत्तेर्न दोषः ववितार्थमिति प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वस्वीकाराभावेन प्रत्ययरूपसत्वाभावेन
षत्वाप्रवृत्तौ सातिग्रहणं व्यर्थं स्यात् ननु प्रत्ययरूपसकारस्याप्रसिद्ध्याप्यसंभव एव कुतो नोक्तः अवैषीदित्यादौ आदेशरूपत्वेन
वषत्वसिद्धेरिति चेन्न इड्भावत्वसंवादयन्तादित्यत्र वा हि यजिभ्यां लेटि सिपि प्रत्ययरूपसकारसंभवादित्यापीति भाष्ये तदाहे
ति अतिदिश्यमानकार्याणामस्यानिर्देशाप्यवदेशा इत्येतत्प्रमेयमेवेत्यर्थः प्रत्ययलोपइति गुणप्राप्तेश्चानिवृत्ते यजसिवेतिगुण
प्राप्तस्तत्रैतन्न तद्बवे न लुमताङ्गस्य लुप्तप्रत्ययपरतायाः सर्वेइत्यस्य फलमाह तेनपंचेत्यादाविति वार्तिकमतेनैतत्सूत्रोदाहरण
माह राजपुरुषादाविति सर्वमतसाधारण्येनैतत्सूत्रोदाहरणं त्वकारीत्यादि लघ्वांगसंज्ञकश्रत्यस्य प्रयोजनमाह अंगसंज्ञा ८०

त्विति अन्यथांतरंगानपीतिन्यायेनांगसंज्ञातः पूर्वं लुक्प्रवृत्तौ यथोद्देशेऽपि समानत्वादिति भावः अत एवेति अंगसंज्ञाया उक्तरीत्या न
लुमतेति निषेधाप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः स्त्रीप्रत्ययलुकीति इदमुपलक्षणं तथाहि इदं स्त्रियां वेत्यत्र स्त्रीई इति प्रश्लिष्य ईकारे परतः
स्त्रियां तृज्वद्भावः अत एव तापकान्त्र्मेतान्ङीषिति भाष्योक्तपक्षोऽनयाभिप्रायेणापेक्ष्यः आहो स्वित् स्त्रियां क्रोष्टोरंगस्य तृज्वद्भा-
व इति पक्षोऽनयाभिप्रायेणानाद्यः स्त्रीप्रत्ययलुकि प्रत्ययलक्षणेन ईकारपरकत्वस्य न लुमतेति निषेधे जागरूके सत्यसंभवेन तत्त्व-
देऽपि एव क्रोष्टू इति रूपस्यैव दुर्लभत्वात् नोक्तः तदेवं तृज्वत्प्रवृत्तेः पूर्वं स्त्रीप्रत्ययस्यैवाभावेन तल्लुकः विप्रत्यागेपायमानत्वात्
तस्मात्पंचभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतं कुलमित्यर्थे ठकि तस्याऽध्यर्धेति लुकि पंचक्रोष्टु इत्यत्र तृज्वत्त्वमिति वक्ष्यमाणं वस्तुतस्तु पंचभिः
क्रोष्ट्रीभिः क्रीतं कुलमित्यर्थे ठकः पूर्वं तृज्वत्त्वविनाशकत्वाभावेनेति वक्ष्यमाणं अंतरंगत्वात् अंगसंज्ञाया लुगनन्तरमपि प्रत्य-
यलक्षणेन प्रवृत्त्या लुकोऽन्तरंगत्वत्वाविनाशकत्वाभावेनांतरंगानपीतिन्यायाप्रवृत्तेः अंगस्य क्रोष्टुरिति अंगस्यावयवोऽयः
क्रोष्टुशब्द इत्यर्थः अंगसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति न चेदं भाष्ये पंचभिः क्रीतैः रथ्यैः पंचभिरथ्यै इत्युदाहरणे प्रवृत्तेनैव
श्रूयमाणमिति समाश्रितांगसंज्ञा भविष्यतीति न प्रत्ययलक्षणोपयोग इति चेन्न तस्य पंचक्रोष्टु इत्युदाहरणोपलक्षणत्वाद्दोषा-
त् तथा चोक्तदिशांतरंगत्वेन तृज्वत्त्वस्य समाससंज्ञातः पूर्वमेव तृज्वत्प्रवृत्त्या न प्रत्ययलक्षणोपयोग इति वाच्यं अंगसंज्ञा तु भव

न्वि ३ क्रोष्ट्रीभिः ३

वि॰
८१
८१

तीति भाष्यस्य स्वकोन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावस्य संपादनार्थत्वेनादोषात् नियमत इति नन्वेवं तत्रान्तरस्यापि परनिमित्तकत्वेनान्त
स्मिन्नलमन्तेति निषेधप्रवृत्त्यापत्तेरिति चेन्न नलमन्तेति निषेधव्याख्यानेन शाब्दतः परनिमित्तकत्वस्यैवाश्रयणात् अत एवेति आदित्व
शाब्दतः परनिमित्तकत्वस्यैवाश्रयणात् अत एवेति अदित्यत्र शाब्दतः परनिमित्तकत्वानाश्रयणेन नलमन्तेति निषेधाप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः
इदमयुक्तम् अन्तःप्रवृत्तावपि गुणे यङ्लुकोरिति निषेधेनेष्टसिद्धेः यत्तु वर्करीत्यत्र जर्वोरित्यादौ न योऽस्ति पूर्वनिमित्तकोऽन्तरङ्गत्वमाश्र
यान्तप्रवृत्तेरिति पाठकेनोक्तं तन्न अङ्गाधिकारस्याभ्यासकार्ये ग्रहणमभ्यासो गोऽभयनिमित्तप्रत्ययपरत्वप्रवृत्तेः अत एव जिह्रनीयिष
तीत्यादौ न कुत्वं कार्यकालत्वस्याभावाच्चेति इदमयुक्तं कार्यकालं मे ह्यापरिभाषेमस्येत्युपाविष्ठितमिदं भवति यविभमसित्वायने
कभाष्यविरोधात् कैयटोक्तेर्दूषयति यत्तेनेति अकडारस्यस्य कार्यकालत्वाभावेन प्रत्ययइत्यस्याहत्तिविनैवोक्तदिशा निर्वाहेण
वेत्यर्थः यदेकवाक्यतयेति यङ्लोगामिति अयन्तेनत्रयस्यान्यप्रत्ययइत्यपतिष्ठते इति सूत्रार्थाश्रयणात् अस्मिन्पक्षेऽपि प्रत्ययइत्य
स्याहत्तिर्नापेक्षिता अङ्गादिमप्रत्ययनिमित्तमिति नलमन्तेति निषेधस्तु अनादिमप्रत्ययनिमित्तकार्य एवेति वर्करीत्यादावत
प्रवृत्तिरिति भावः अनङ्गपत्यादिंसमिति इदं च विशेषणतया वाग्णो आश्रयणे प्रत्ययलक्षणेन भवतीति वार्तिकमतेन दूषणेन वस्तु
तः अयास्तमिति वस्तुतस्त्वाकडारीयेष्वपि कार्यकालपक्षस्योपपादितत्वात्कैयटोक्तमपि युक्तं आह तिरण्यावश्यकी अङ्गसंज्ञा ८१

यामप्य दीर्घायाः परत्वे इरंगसंज्ञायामप्यदीर्घत्वेनोपदेशस्य प्रत्ययनिमित्तत्वात् कुलालपितृचैवं प्रतीक्षब्राह्मणस्यपुत्रे
पेष्यानेष्वक्तीत्यादौ ब्राह्मणस्य प्रश्नक्रियां प्रतीवान्यथासिद्धत्वात् स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रे इति एतत्सूत्रोत्तरवर्तिनीनेनरा
च्छंदसीति सूत्रे इत्यर्थः पदांतरसन्निधानेविनेति वक्तृतोऽलिंगेयुष्मदस्मदोस्तस्यदाबभावोपपादनार्थं ग्रहणमनेनैदृशार्थे
कत्वेनयुक्तं नवाऽस्युतरत्यादौ पदांतरसंनिधानेविनाक्रियावर्तमानेदाबित्यर्थः इतिवाच्ये मानाभावात् नषडित्यत्रषट्ग्रहणं
वैयर्थ्यापत्तेश्च तस्मादलिंगेयुष्मदस्मदोनिवार्तिकेकस्यविशेषेर्मतमाश्रित्यप्रवृत्तमितिबोध्यं उच्चारणार्थेतच्छंकावारणायेति
इदमप्युक्तं त्रयोदशेत्यादौ सोतादेशविधायके त्रेस्त्रयइत्यादाविवात्रापिसोतत्वभ्रमवारणेभवात् श्रम्पुत्रयायेति भवामीति
प्रत्युदाहरणस्यापिनिर्देशत्वादितिभावः केचित्तुनमः शर्वं परत्वात्तत्वदायते पश्चाडगिदवामिति नुमित्तवेनामस्थानेवतिदीर्घे भ
वानितिसिध्यतीत्याहुः तन्न नलोपापत्तेः मैत्रलेनानामेवागितां नुम्विधानाच्च अन्यथाविनागितिमापत्तेः अपरेतु इदंजातिप
दे व्यक्तिपदेत्वत्वसेतस्येति सूत्रेऽस्याप्यतीनुपस्थितिसामर्थ्यान्नैतनमदादीनामत्वस्यशाप्तिरितिशंकास्यात् अतोभवंत्तावि
त्ययास्त्वमित्याहुः इतिइदंतः इदंतेभ्य इति वातप्रमवीन्मायातोः क्विपोनभिधानमित्यर्थः वातप्रमीशब्दाद्वावारक्विबेताकत्वेरि
किविग्रत्ते मृगाकृतिरिति हरिणाकृतिः इत्स्यादौ दीर्घाजसिचेतिनिषेधमाशंक्याह वाछंदसीति म्नलविभजादित्यइति

ऊ४

आतोनुपसर्गे कः इत्यनेन तत्र उपसर्गत्वात् अतएवयस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ वस्त्राणेभ्यः क्रियाख्येभ्यः सोयमे
वि॰ केन जीवतीति सिद्धं शाखान्येन तद्बोधकत्वनिवेश इति नन्वेवं कुमारीवर्णाभ्यां शाह्ने नदीसंज्ञा डर्वारा विशेषणत्वान्नित्यस्त्रीलिं
८२ गार्थबोधकत्वादिति चेन्नत्वने अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति वार्त्तिकस्य यथोद्देशपक्षाभिप्रायेण प्रवृत्तेः तथाचावयवस्त्री
विषयत्वात्सिद्धमिति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तं येन रंगतानात्सर्वं रूपमेव स्त्रीत्वेनात्यहृतानदीसंज्ञा प्राड्यजायमाने लिंगान्त
रयोगेन निवर्त्तत इति आकरस्थेन्यारभ्य केषांचिन्मते कार्यकालपक्षाभावादित्यन्तरं अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति तयथोद्दे
शपक्षाभिप्रायकमेवेति शेषः कथमिति पौर्वापर्याभावादिति शेषः भाष्ये स्पष्टमिति वस्तुतो नैव भाष्यकृतोक्तं
किं त्वेवार्थी नो ह्रस्वः नदी ह्रस्वयोर्न्यासे जसि चेति न याच्यपि गुणः प्राप्नोतीत्याशंक्यैवं तर्हि योगविभागः करिष्यते ततो ह्रस्वो
वार्थे नद्योरिति वर्त्तते अनयोर्ह्रस्वस्य ह्रस्वो भवति किमर्थमिदं गुणो भविष्यतीति तद्बाधनार्थं ततो गुणः अगुणो भवति ह्रस्व
स्येति अथवा ह्रस्वस्य गुण इत्यत्रैवार्थे नद्योर्ह्रस्व इत्येन दत्त्ववर्त्तते इत्युक्तं वक्तुमशक्य इति एवार्थे नद्योर्गुण इतिन्यासे ने
त्ययोः गुणः स्यादेवेति अनित्यस्य लेलद्वैकवद्वक्कताया आवश्यकत्वेन नत्नमत्वेन्यासेनस्यां हेतो बीजाभावान्नदी साह
वर्यात्स्त्रीलिंगस्यैवावार्थस्य ग्रहणादनः शाह्ने गुणप्रसंग इत्यभावाच्चेति मौनि श्री कृष्णभट्टाः अयं ह्रस्व इति विधानसामर्था ८२

ध्येलभ्यो भाष्योक्तयोगविभागलभ्यो वा ह्रस्व इत्यर्थः ह्रडिवारणायेति नचांतरंगायां हृडौ बहिरंगस्यात्तस्यासिद्धत्वे नाजा
नंतर्यं इति निषेधात् पररूपं बाधकमिति न वाड्विधानसामर्थ्यं ङेराम्नड्बाधनार्थे चरितार्थत्वात् यत्त्वेवं सति
ह्रस्वनद्यापो नुडिति स्यात्तेन रं ङे नेत्येव स्यादिति मौनि श्रीकृष्णभट्टाः तन्न षट्त्रिचतुर्भ्यस्तत्र रस्त्रे शुनेत्यस्यानुवृत्ति
प्रसंगात् ननु ह्रस्वनद्याप इति सूत्रे आडेरिति पाठ्यो अथवा ङेरामनुडकारानुबंधविशिष्टः कार्यः तथा चैवं लघुमासेन सिद्धे
ड्विधाने पररूपबाधनार्थमिति चेन्न सर्वीशाह्वानस्ये ङे टि पररूपे पित्स्य पूर्वस्मात् ह्रियौ स्यानिवर्तेन त्वेतादित्वतापहत्यर्थेन
ह्रियाने स्यादित्याशयात् अनं कार्यवेति अनवकाशत्वेन बाधे यवादपहत्यत्रर मुत्सर्गप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः किंतस्मिन्नव
काशत्वादिति अलोंत्यपरिभाषिकवाक्यतया गणेरेमस्येत्वमित्यर्थेऽनवकाशत्वमिति भावः वस्तुतस्त्वेवमप्याश्रयणेना
नवकाशत्वापयादनेऽभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो नेति परिभाषाश्रयणेपि हलादिः शेषो न स्यात् इत्यस्याकरी
मानिर्विषयत्वापत्तेः तस्माद्युगपद्द्वयोरसंभवेऽनवकाशत्वं यथाऽग्रामो रामः ड्रिदुवनापहारकत्वेनागामिनष्वासत्वेन युगप
तयोः प्रवृत्त्यसंभवात् न्वक्दीर्घयोस्तु युगपत्प्रवृत्त्यसंभवः दीर्घेण सर्वस्यागामिनो नापहारात् इहहलादिः शेषयोरपि नयु
गपत्संभवः एकस्य स्थानिन आदेशद्वयासंभवात् प्रक्रियावासनावतोऽईते हि रूपांतरशान्तिः लोपः सर्वथा निहन्तिरिति

तथा च लोकेपि ब्राह्मणा भोज्यंतां माठरकौंडिन्यौ परिवेविषातामिति भोजनपरिवेषणयोर्युगपदसंभवेन स्वप्रवृत्तिसमये भो-
वि॰ ८३ जनबाधेपि परिवेषणानंतरं माठरकौंडिन्ययोर्भोजनं दृश्यते हयवरट्सूत्रे च भाष्ये नेदानीं तौ भुंजाते इति कालविशे-
षप्रदर्शनेन व्यक्तं ते च्छ्वोरिति परिवेषणानंतरं माठरकौंडिन्ययोर्भोजनसूत्रे च भाष्ये ऊठहिते ऊडुनरं वलोप ऊठः ऊठ्वलोपयो-
र्युगपदसंभवादिति दिक् ननु ड्वगमादीनामिति वार्तिकनिष्पन्नभ्रूशब्दस्य धातुत्वादेव सिद्धे तदुपादानं व्यर्थमत आह
भ्रूशब्दस्येति स्वभुवाविति सिद्धमिति तथा च प्रयुज्यते गृह्णस्वितरहस्यविभेदः स्वभुवा परिहितैर्यपरिहारस्य इति एवमिवा-
र्णाव र्णात याते तस्यो गसेत्यर्थात्स्त्रियाविति ताद्दशविषयक सिद्धिः न भवतीत्यत्र यथाक्रियान्वयेन प्रसज्यप्रतिषेधशंकां नि-
राकरोति धात्ववयवसंयोगपूर्वं भिन्नश्रुति उदियादिति उत्पूर्वादीङ् गतावित्यस्मात्क्विपि रूपे इत्यर्थेन सिद्धेरिति वस्तु-
तस्तु संयोगाभिन्नान्त्ययोगैकदेशानङ्गदिति समुदायाद्दापरस्य संयोगपूर्वकस्यापि यणापत्तेः धात्ववयवसंयोगात्परस्येत्य-
र्थेन तु दियादित्यादौ दोषः पर्युदासाभावेनोक्ताक्षीलाभादिति पूर्वग्रहणमावश्यकं किमिति पूर्वसूत्रात् ह्वोरित्यनुवृत्त्या
सिद्धमित्याशयः निषेधादिति ननु खरकुटैः ब्राह्मणे इत्यादौ शाकलेशाप्नोतीति चेन्न उत्तरपदत्वेति वार्तिकारंभेन त्वामा-
वपि प्रत्याख्यानपक्षे तदप्रवृत्तेः प्रतिपदोक्तत्वादिति तथा च उर्वियादिमत्र बहुव्रीहौ यणेनेति तदाशयः विशिष्टरूपो ८३

पादानविषय इति दिक्समास इति वक्ष्यति समास इति विशिष्टैकपोपादानेऽसमर्थः इति विग्रहाभिप्रायेति प्रकृतेऽध्यायतीति वि॰
ग्रहे तन्नित्यत्वाभावः सत्त्वभूतार्थकेति अड्यातनर्थविशेषणेनेति कर्मकारकत्वमस्येवेति भावः सूत्रारंभेऽपीति भयहे
तुरिति हेतुपदस्वारस्यात् तथा च समासारंभेऽपि षष्ठीसमाससंभवान्नोक्तस्यलेयणेति भावः अभ्युच्चयेति पूर्वपरिहारेऽरुच्य
भावादिति भावः अनयोरेव निषेध इति तथा च सुप्सुपा समासनिषेध प्रवृत्तिर्नेति भावः अकारोत्तरमाह स्रुपीति वेति यलोपे समस्त्व इ
ति यावत् अर्थे तेलोपयोर्योरित्यस्य प्रवृत्तिसंभावनातावनर्थे तेवेरप्तकेति लोपो न प्रवर्तते नन्वनः क्व इति निषेधः देशांतविषयकोऽनु
नासिकोत्विषयो वास्यादित्याशंक्याह सति बाधक इति न्यायाच्छब्दानुरोधाच्च सामान्यापेक्षत्वस्याह नः क्व इति परपदस्याजादेशः
सैवेति अपीपवन्निति पंचमीसमासप्रयोजनप्रदर्शनपरभाष्यप्रामाण्यादिति भावः अनित्यत्वादिति अंतरंगपरिभाषाया
अनित्यत्वेनैव निर्वाहे नाजानंतर्ये परिभाषानाश्रयितव्येति मतेनेदं नन्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणाश्रमे कौल्लुमेन स्थानिवद्
भावेऽगते लोपस्य लोपकर्मत्वाभावादित्यत आह भावेक्त इति अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्क्वाविंत्यकर्मकेभ्योऽपि भावे क्तो भव
ति पत्रप्रयोगस्य नगात्येन रमेति भावः नन्वेवंविज्ञायते कौल्लुमे न स्थानिवत्कथं तर्हि क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति न पदां
तसूत्रस्य भाष्यात्कौल्लुमेन स्थानिवदिति नास्त्येवेत्याशंक्याह अस्यार्थमेति तथा चोक्तभाष्ये सर्वत्रैवेविज्ञायते कौल्लुमे

वि॰
८४
84

नस्थानिवदितिसर्वत्रक्रोष्टुविधिंशतिनस्थानिवदितिविज्ञायतेइत्यर्थकमितिभावः पदकार्यविषयएवेति एवंचाभिव्यक्तपदा
र्थायइतिन्यायमूलकंप्रसिद्धेइतिसर्वनामप्रकरणस्थस्वग्रंथविरुद्धंतस्मात्न्यायग्रहणमावपिविशेषणंतयाभिव्यक्तपदार्थक
तमाश्रयानन्तर्बोध्यः किंचैतस्यात्वत्तमिव इतिर्इदंताः प्राधान्याचेति सर्वेषांकार्याणांरूपनिष्पत्त्यर्थत्वादितिभावः ननु
रूपातिदेशएववरादेशोनस्यात्वर्णसेस्थानविशेषस्यैवरूपत्वेनस्वरस्यारूपत्वात् अतएवविधित्रस्वरकयोर्विभिन्नार्थयो
योर्हरिणीशाह्वयोः सरूपाणामित्येकशेषः इत्याशंक्याह तथेत्यादि अथतदाकर्षाभावादिति यद्यपिस्थानषष्ठ्यभावे
नस्थानेनतरतमपरिभाषानोपतिष्ठतेतथापिरूपातिदेशस्यफलतःस्थानादेशाभावपर्यवसायित्वेनोक्तपरिभाषाग्रहणम
भिप्रेत्येदम् संज्ञाशाह्वानामिति इदमुणादिसूत्रज्ञानामित्यनेनपाठिकं यथासंख्यमसइति एतुलतैवोग्रसूत्रवृइतियथाना
सइत्यर्थः नियमफलेचिंत्यमिति मातरौपितरावित्यादौनिरनुबंधकत्वेनतृन्नजंततत्वाभावादेवदीर्घापत्तेरितिभावः विशि
ष्टाभावस्येति भ्यामित्तोयादिपरत्वेपिशस्जादिविभक्तिपरत्वेपिकाविद्विशेषणाभावेनक्वचिद्विशेष्याभावेनावादितविशिष्टत्व
तीयादिविभक्तिपरत्वाभावस्य एतेनेति उक्तनियमस्यैवनिर्दुष्टत्वेनेत्यर्थः तथाचतृज्वत्क्रोष्टुरितिसूत्रत्वस्सर्वनामपरत्वएवेति
नियमपरत्वेसर्वनामस्थानेतत्त्वेनस्यापिप्रयोगापत्तिः आहत्यादिविधिनियमपरत्वेपिक्रोष्टुपुत्रइत्यादौतृज्वेनस्यप्रयोगापत्तिः ८४

तृजेतेसर्वनामस्थानएवेतिनियमेविभक्त्यन्तरएवतृजन्तप्रयोगवारणात् तत्रलक्षणवशेनैवप्रवृत्तावपिकिरश्चस्यान्त
करणत्वाभावात् धातोः कार्यमुच्यमानमितिपरिभाषातःकिरश्चपंचभ्यइतिनिर्देशादनित्या इत्यपवनिर्देशादिति अत्र
कार्यान्तकरणयोरभेदविवक्षातःप्रामाणिकीतिभावः नवलोपइति लोपः शाकल्यस्येत्यनेन लोपोव्योरितिलोपस्तच्छेदः
परनिमित्तकत्वेनबहिरंगश्च यद्यपिलोपः शाकेतिलोपस्यपादिकत्वेनापिपरिहारः सुलभस्तथापियद्दोपिलोपाकरण
योपपत्तितनमित्यदोषः इत्यदेताः उक्तानरक्तादिति इदमयुक्तं विहतत्वसाम्येनकदाचिद्दिहत्वस्यलकारसाम्येनकदा
चिदीषत्स्पृष्टस्येत्यापुकरीत्ये तदोषद्वयावारणात् नवयात्तुणामित्रत्रेरेफद्वयाघटितत्वविहतत्वपयमेद्वयसाम्येनविह
तपवदीर्घोभविष्यतीतिवाच्यम् तथासतिहोतृल्कारइत्यत्रापिलकारद्वयाघटितत्वविहतत्वपयमेद्वयसाम्येनविहत
स्यैवापत्त्यावीषत्स्पृष्टस्यपदेष्यनापत्तेः वस्तुतस्तुगम्लृनित्यत्रेषत्स्पृष्टस्यशेकैवनिर्देला तस्यपृथंसवर्णत्वाभावात् गम्लृणा
मित्यत्रतुपदेईषत्स्पृष्टल्कारइष्यतएवरुद्धेमानेविंशमिति ईदृशानामभिधानेहद्धेमानेतरकोयाणित्यस्यलाकृतिरि
त्युदाहरणोपन्यासपरमग्रिपुराणेबोध्ये एतेननलाकृतिरित्यस्यानभिधानमितिविवरणग्रन्थः प्रयुक्तः इत्यंगेताः शुक्लि
गाः होढः उक्तिति प्रतिपत्तिलाघवायेतिशेषः पुडित्याघसिद्धेरिति भेषेतत्वाभावेनभष्भावानापत्तेरितिभावः अ

रिपदेन लोकस्मादिग्राह्य दादेर्धातोः एकस्यापि विधानार्थमिति वा ग्रहणं समर्थयार्थमिति भावः उक्ताशयमौपदेशिकदा
वि· दित्ववतिलक्षणे तु क्ताशये ग्रन्थविस्तर इति ग्रन्थेन सर्वत्र निषेध्यसमर्थके दादेरित्यस्यौपदेशिकदादित्ववतिलक्षणयो·
८५ र्धातोरित्यत्र तत्र सूत्रे दादेरित्यनुवृत्तिर्वैयर्थ्यं ग्रपवादपदेऽपीत्यापाद्यपि न औपदेशिकदादित्ववतो धातुत्वाव्यभिचारेण धातोरि
85 त्यस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः तस्माद्दादेरित्यस्यौपदेशिकदादित्ववतिलक्षणयोर्मानाभावात् धातोरित्यत्र तत्र सूत्रे दादेरित्यनुवृ
त्तिस्तु योगित्वत्रप्रासक्त तन्निवृत्त्यर्था तथाहि धातोर्घ इत्येतन्मात्रेण धुगित्यादिसिद्धौ धातोरित्यनुवृत्तिर्वैयधिकरण्येना
न्वयेन दादावपि प्रयोगित्वादौ च न्वार्था तत्सामर्थ्येन वा योगित्वत्र न सर्वे गच्छते धातोरिति तु दाहलिहृष्राहुबताभा
वार्था दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति ततः क्विपू दामलिगित्येव वचनप्रहत्ते रेवेत्याहुः इत्यादिसिद्ध्य इति आदिप
देन उग्यमित्यादिपरिग्रहः तत्र हि च मेक्षे पत्वयोरिति पत्वसिद्धिः नन्वौपदेशिकप्रायोगिकयोरिति परिभाषयैवौपदे
शिकदादित्ववतो ग्रहणसिद्धेर्दादिग्रहणं व्यर्थमत आह औपदेशिकेति धातोरिति सूत्रे दादेरित्यनुवृत्तिर्व्यर्थां प्रयोगो नास्ती
ति हेतोरिति औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाषासत्वेन लौकिकप्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो
नास्तीति औपदेशिकप्रयोगग्रहणमिति भाष्यासंगतिः उक्तपरिभाषयौपदेशिकप्रयोगस्य मुख्यत्वबोधनादिति भावः ८५

ऊ४

नन्वेकपरिभाषैषोपदेशिकदादित्ववतोग्रहणेयिनोक्तभाष्यविरोधः सानुबन्धकग्रहणे चिन्त्यत्वोक्तभाष्यस्य सानुबन्धक
विषयत्वात् इत्याशंक्योक्तभाष्यं सर्वविषयकेन सानुबन्धकमात्रविषयं न्यायस्य सर्वत्रैतौल्यादित्याह अनुबन्धप्रत्वावादित्यादि
ना वक्तव्यमुक्तमिति वशास्यानेन्तोतरत्वमेन भषमेव प्रवर्त्यौपाज्झकारस्य निहतेरितिभावः वस्तुतस्तु मदीज्झमावहेम
यौ गित्यादौ कृतवहत्वा प्रयोगे ज्झन्तासंभवेपि जमरुणानमिति सूत्रस्थभाष्योक्तदिशा धातिपदिकसंख्यासाम्यमादाय पर.
तादेतत्वतमपरिभाषाबाधितायथासंख्यशास्त्रप्रवृत्तौ गर्थवित्यादौ भकारापत्तेः अतएव भष्भषेत्स्येतिनोक्तं स्थान्यादेश
निमित्तानां यथासंख्यविज्ञाने भान्तस्य योवशस्तस्य भ इत्यादि सूत्रार्थपर्यवसाने गर्दभमित्यादौ भष्भावानापत्तेरितिदिक् सू
ले झलीति निहतमिति नवस्तुतुपिध्वेइत्यत्र भष्भावनिहतत्वेपि ध्वमो झलीति विशेषणमावश्यकमिति वाच्यं इदोध्वमोः
नवयवत्वेपि भष्भावनिमित्तषशब्दानवयवत्वेनेकर्वध्वशब्दयोरितराववयानेनादोषात् तद्धादिति इदमप्युक्तं भष्भावे
प्रहृत्वेपि झलांजशोन्तइतिजश्त्वेनप्रनर्दकारप्रहृत्तेः बशः किमिति झलांजशोन्तइति सूत्रस्य झल्ग्रहणसामर्थ्यवस्त्वा
जस्यैवभष्विधेयइतिभावः कारकंप्रतीति भावेक्रियापिनसाध्यतमात्रेणभानेयात्वंध्येस्येतितत्रापियात्वेनस्तलभ
मितिभावः प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावादिति श्रीणहत्येतत्तनिपातनेनसाजात्यात्प्रत्ययनिमित्तककार्येष्वास्याः प्रवृत्ति

रितिभावः केचित्तु धातुसंग्राहेनेन विहितप्रत्ययः किंवेवतमाश्रित्यैव तुगित्यत्र यत्नादिप्रत्ययनिमित्तककार्येयपवास्याः
वि॰ प्रकृतिरितितन्न अनुदात्तस्यचर्दुपधस्याऽविविभाषाइत्यादौ तदग्रहणापत्तेरित्याहुः इकयणः भाष्यविरोधादिति न
८९ नवकारस्य लृकारोऽयं तरतमइतितद्धारणायय यथासंख्यसंबंधयथावश्यक इति चेन्न लकाराऽ चदितत्वे नोत्तयोडा
86 कारस्यैव प्रकृतेः अत्रयत्न इति वर्णसंज्ञापत्तेरनर्थः वचनप्रामाण्यादविष्यतीति अन्येतु वर्णसंज्ञापदेन तद्भावित
पलाश्रयणे हलन्तात्किन्न्यायेनाप्यपरिहार्यस्यान्योन्याश्रयस्यापत्तेः अङुहितरामित्यत्रतु यथासंख्यविज्ञानान्न दोषः
लृकारोपदेशः किमर्थः लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणक्लृप्त्यर्थ इति कॢलृकस्तत्र संभाष्येन यथासंख्य
स्य प्रकृतेरप्युपलक्षणं एवं चवकारस्थाने लृकारवारणायोक्ते कृप्सृष्ण्याश्रयणमपि न केचित्तु संप्रसारणस्येति दी
र्घेरभसामर्थ्येन संप्रसारणप्रत्ययनिमित्तकोणावयवस्यैव हलः परस्य संप्रसारणेनांगस्यैव हल इति दीर्घविधानेना
डुहितरामित्यत्र न दीर्घः संप्रसारणनिमित्तप्रत्यये वाप्रसिद्धेः उकाराश्रयणफलेन तु निरुक्तमित्यादौ दीर्घाभावइत्या
डुक्तत्र उत्तरपदनिमित्तकसंप्रसारणस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वाद्धलइति दीर्घाप्राप्तेः परत्वेनेकोह्रस्व इति ह्रस्वबाध
नार्थेनावदीर्घस्यपुभ्यामित्यत्र तदिव उदितिपरत्वसामर्थ्येन दीर्घबाधः भाष्यमानोऽप्युकारः सवर्णानगृह्णातीत ८९

स्यार्थस्यापि तन्परत्वे ज्ञापकमस्त्व एकस्यानेककल्पकत्वेबाधकाभावात् वस्तुतो ऽन्तउदिति तपरत्वं भाव्यमानः इतिपरिभा
षाज्ञापकं पूर्वत्र इत्यस्याभिधाने विकीर्षकः इत्यादिवद्बहिरंगत्वेनासिद्धत्वात्तपरत्वसामर्थ्येन दीर्घत्वस्य वारणं पुष्प्यामि
त्यत्र तत्वदीर्घत्वस्य योरेव तवेगपदत्वद्वाराभ्यां निमित्तकत्वेन नांतरंगबहिरंगभावः एतद्ग्रहणं इत्यत्रापि न पूर्वरूपे इति
पूर्वरूपात्परत्वादंतरंगत्वाच्च तस्य हल इति दीर्घः लविधिपित्वेन स्थानिवत्वेन संप्रसारणत्वाभावात् यद्वा च्छ्वोः शूडित्यत्र ह
स्वविधानत्वे दीर्घविधाने च्छ्वोरितिविहितस्योठः संप्रसारणपदेनाग्रहणज्ञापनार्थेतेनाद्ग्रहणं इत्यत्र न पूर्वरूपमिति
दिगित्याहुः सोलीयिपुकाम इत्यत्र संप्रसारणस्येति दीर्घेन उत्तरपदनिमित्तके संप्रसारणं एव तत्प्रवृत्तेः नचाद्ग्रहण
मुणा इत्यत्र वदिन्नार्थस्य संप्रसारणस्येति दीर्घविधानस्य सामर्थ्येन हल इति दीर्घस्य प्रहृत इत्यादौ प्रहति नैस्यात् पूर्वरूपस्य
संप्रसारणत्वाभावादिति वाच्यं पूर्वरूपस्य संप्रसारणग्रहणेन ग्रहणत्वकल्पनात् इति दिगित्याहुः ननु संप्रसारणात्सं
प्रसारणयोर्जातस्य पूर्वरूपस्य संप्रसारणभावेन पूर्वरूपोत्तरं संप्रसारणे न स्यादित्याशंक्याह नसंप्रसारणइति इदम
युक्तं युवः पर इति स्थानिवत्वेन पूर्वरूपस्य संप्रसारणत्वात् नैवमिति पूर्वरूपोत्तरवचनप्रामाण्यात्तिषे यप्रहत्वावपि
सवर्णदीर्घेणरमपितत्प्रहत्तौ मानाभावइतिभावः ग्रन्थत्रापि णुवलिति णिजेत्वादिवित्तप्रष्ठोहइतिरूपे उलभे णिवा

एवं यथानेनोक्तः प्रवृत्तेः तत्रोपदेश इति कृत्स्नशास्त्रस्वैयर्थ्याभावादित्यर्थः येविधिप्रत्ययदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते य
वि. स्तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति न्यायादिति भावः भाष्ये ध्वनितत्तमेवाह एवमेवेति लोपेन प्रत्ययान्तत्वस्ये स्वी
८० कारे एवेत्यर्थः अन्ये तु विषयभेदेनोत्सर्गापवादभावः अविरादेशस्तु उयवादत्वमपि न विषयभेदात् निरूपितवेदेस
विस्तरे त्रिपथगायां तथा चोत्सर्गापवादभावाभावे नत्वा नित्यस्य प्रत्ययलक्षणसूत्रासत्त्वे नित्यत्वात्सो लोपे नु मोरनापत्त्यात
स्तन्त्रोदाहरणत्वमप्ययुक्तमेव इमं तु मूविधिसामर्थ्येन भूतपूर्वगत्याश्रयणेन भवेत्पूर्वमारब्धेपि प्रत्ययलक्षणम्
त्रेणैव निर्वाह इति भाष्याशयः किं च लोपशास्त्रेणानुत्पत्तेरन्वाख्याने प्युत्सर्गापवादभावस्यावर्जनीयतयाऽमादि
विषये हल्ङ्यादिसूत्रेण प्रत्ययानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानमसंभवी किं च हे गौरीत्यादौ सन्निपातपरिभाषया संबुद्धिलोपानाप
त्तिप्रतिपादकभाष्यासंगतिः अपि वाणिलोपशास्त्रेणैवानुत्पत्तेरन्वाख्याने नाटिटदित्यादौ साणिचूकस्य द्वित्वानाप
त्तिः यदि च द्विर्वचनेचीति निषेधाद्द्वित्वे कर्त्तव्ये न तदनुत्पत्तिबुद्धिः द्वित्वोत्तरं तु तदनुत्पत्तिरिति किं यो विडम्ब्यते तर्हि अन
ङ्गानित्यत्वात्प्रथमा बाधात्तत्स्वहतिकाले न तदनुत्पत्तिबुद्धिः पश्चात्तु तथेति स्ववचे अनुणोडिति तदुदाहरणोत्तमवनैव तु
णि ध्वेत्यादौ चरितार्थत्वे सोमोहल्ङ्यादिलोपानपवादत्वात् इत्याहुः तो तस्याविधानमिति इदमयुक्तं तपरसूत्रकालस्य ८०

तित्कालस्य संज्ञित्वबोधनात् सर्वादेशत्वापादनमिति बोधकगतमनेकाल्त्वं बोध्ये उपकरोतीत्यभिप्रेत्येदं न
दभावः फलमित्युक्तमिति तित्स्वरितमित्यत्र तित्पदं तिदोष्वपरिमित्यभिप्रेत्येदं तथा च कैयटेनोक्तं तिताश्र
व्यापिनः संज्ञीसंज्ञाधर्मेण कथ्यत इति ग्राह्लितव्यपदेशग्रादेशस्येति एतेन तपरसूत्रेण वृमात्रस्य विधेयत्वात्तत्रानेका
ल्त्वं तित्त्वयोरभावादिदमप्युक्तमित्यपास्तं उच्चारणार्था नामपीति पाठः अत्र नासिकपरसवर्णेरिति उच्चारणा
र्था नावि नैवं संज्ञाविहता वन्नानासिकपरसवर्णः कुत्राप्यभावेन सूत्रस्य निर्विषयत्वं स्यादिति भावः उच्चारणार्था
नामित्यस्य तां विना निहत्य निहति विचारः काकदंतपरीक्षामनुकरोतीति नाशास्याभिः स्वद्योतिकाकृता अत एव
स्त्वचुत्यतिरिति इक्यन्त्ययोतत्त्वादेवर्णागमिरित्यादीति आदिपदेन ब्रुवोवचिरित्यादिसंग्रहः नोपधालोप इति
ववचिरित्यत्र संप्रसारणमप्येवमेव न ऊठेति इदमुक्तत्वपरत्वेतिति पूर्वग्रंथेन विरुद्धं ज्ञापितेपि स्वाश्रित्य वारिता
र्थ्यासंभवात् ऊठोऽप्रहितो वेजनस्य स्थाने आतर्यादुक्तस्यैव प्रहृतेः दीर्घस्य बहिरंगतयेति ऊठदीर्घत्वयोस्त्व
ल्पनिमित्तकत्वेनांतरंगबहिरंगभावो न युक्तः पदलाघवाभाव इति षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिभ्यः षट्चतुर्भ्यां
श्रेयत्वनयोस्तत्र ग्रहणद्वयस्यानुकरणे षट्कतीत्यत्र तत्र ग्रहणं कर्तव्यमेव कतिकग्रहणेन षडिति स्वरूपग्र

वि॰ ८८ हणात् ॰ गोतस्य षट्संज्ञायोत्तपदत्रयमितिपदगौरवमितिभावः सवार्थेप्रधानएवेति प्रधानाप्रधानयोः प्रधानस्यैव॰
ग्रहणमितिन्यायात्परत्वस्यैवेति अवधितासंबंधेनशाब्दनिष्ठपरत्वस्येत्यर्थः तत्रसंबंधश्चेति इदंशास्त्रलेहपीगतिः
अवधित्वेपवमप्यर्थः अवधितानिरूपकत्वेवा तथावतत्रसंबंधेअवधित्वसंबंधेनत्वन्निरूपितसंबंधेअवधितानिरूपि
तसंबंधेनेत्यर्थः परंपरासंबंधेनेति स्वबोधकप्रतियोगित्वसंबंधेनेत्यर्थः गौणोर्थेनविभक्तिः प्रकृतिप्रत्ययार्था
योः परस्परासंबंधेननान्वयइत्युक्तार्थद्वयेभाष्येसाधकमाह अतएवगंगायामिति परंपरासंबंधेनान्वयेतुगंगा
पदार्थस्यप्रवाहस्यसमीपवर्त्तितीरनिष्ठत्वसंबंधेनाधारत्वेन्वयसंभवात् स्वरितत्वप्रतिज्ञाश्रयणेनवर्थ्यंस्यात् एवंगौ
णार्थेविभक्त्युत्पत्तावपिबोध्यं इदंभाष्येगंगापदस्यतीरेलक्षणामनाश्रित्योक्तं णतात्स्वमेवेति इदेहितविषये॰
सिद्धेनेतिपूर्वत्रासिद्धमित्यस्यार्थमभिप्रेत्य गस्यैवहितेइति पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यवर्णाहितेप्रहृत्यभावेजश्त्वहितव
र्त्तोनामसिद्धत्वात्तत्रेहितवर्त्तयोरसिद्धताजश्त्वेततस्वर्त्तस्यासिद्धत्वाद्गस्यैवहितेइत्यर्थः गकारेभ्रूलिपवेइति इदंगा
स्यैवहितमितिपूर्वोक्तवस्तुग्रंथविरुद्धत्वेनपूर्वअवसाने वर्त्तस्यजश्त्वापवादत्वोक्तेः उकारोस्यैवेति अवसानेवर्त्त
स्यासिद्धत्वादित्युकारोस्यैवेत्यर्थः इस्यैवापेइति हितभिन्नेपूर्वत्रकर्त्तव्येपरमसिद्धमित्यर्थंइतिभावः अनेनपूर्वत्रा ८८

सिद्धीयमहितद्देपदद्विविषये हिर्वचनेपरसवर्णेनेतिसिद्धंवक्तव्यं उभौसाभ्यासस्येतिवार्त्तिकसूत्राभ्यांलिंगाभ्यां
तेनकुर्णेनावश्यंजग्द्धदित्यादिसिद्धं अन्यथापरत्वाण्णत्वयोस्तदसिद्धिः द्वित्वेकृतेद्वित्वाश्रयस्यकार्यैक
त्वेऽसिद्धत्वेनेत्यपिनमानाभावात् अभ्यासेजश्त्वचर्त्वयोरेतत्केरितिवार्त्तिकात्र अतएवकलिभजिग्रहणेनाप
के अभ्यासादेशासिद्धत्वमेति अतएवहल्लितिसूत्रेभाष्येउक्तंतदीयादित्वाश्रयस्येतजेशादि इत्वाभावेनज्ञाप
कोपन्यासवैयर्थ्यम् स्यपिभतोद्विरुच्यतइतिपाठइतिदिगित्याहुः सप्तमीबहुवचनमिति नतुप्रत्याहारः
प्रत्याहारान्तर्गतानांसप्तमीबहुवचनाभिन्नानांवर्णदित्वाभावात् एवंचेति सप्तमीबहुवचनस्यग्रहणेसिद्धेइ
त्यर्थः तथाचभ्यामादावप्राप्तविधिप्रसंगोविधिविरहेनेतिभावः षडिन्तत्वयोसंज्ञेति षडिवावरतीतिषट् प्राया
म्नेनसंख्येयबोधकः टाशनिषेधानापतेरिति स्त्रियांयषत्यांप्राप्तितत्रेत्यर्थाश्रयणसामर्थ्येनभूतषट्त्वमा
दायनिषेधप्रवृत्तेः स्वनोक्तत्वेनहतेः प्राक्कारिवतषट्त्वमादायनिषेधप्रवृत्तेःसंभवात् चिंत्यमेतत् यत्तूत
क्तेर्दूषयति प्राक्डारस्त्रत्रइति षड्भ्यइतिसूत्रविषयइति तत्रहिषड्भ्योलुगित्यत्रविहितविशेषणमा
श्रितेतदीत्याश्रियषेवानामित्यत्रषट्त्वाभावादेव लुगप्रवृत्तौतदाश्रयणेवैयर्थ्यं इत्युक्तमिति प्रथानाप्रथान

वि॰
८९

न्यायेनोपसर्जनेषष्ठ्यन्तवारणमप्रयुक्तं ॥ प्रियपंचानामित्यत्रपंचन्शब्दस्य प्राधान्येनसंख्येयबोधकत्वात् ॥ अन्यथाविव
क्षोरितिमाद्यावर्थंवत्परिभाषयाप्रधानन्यायेनप्राधान्यमेवोचितमिति ॥ सख्युपास्मित्यादिप्रयोगानुरोधेन नपुंसके
नाः परे णः संतीति भाष्यस्यकार्यभाजइतिशरणमेव घ्यप्रकृतेकमलन्त्वविम्यादिरणोप्रहाणत्संतिकार्यभाक्
नमस्त्येवेतिभावः ॥ योताम्रानसंतीति यत्नोवायवायावइतिसौबोत्रिर्दिष्टाइतिभावः ॥ अथादेशाइत्याप्राणिश्रुक्तं
अयोग्यश्चिन्त्यमेतदितिकेचित् ॥ श्रेयानपेक्षतेनेति ॥ संज्ञाकृतबहिरंगत्वस्यानाश्रयणाच्चिन्त्यमेतदितिकेचित् ॥
श्वेतरंगत्वाडितेः कजिति ॥ अत्रानाययोपेक्षतेनाकचोबहिरंगत्वमिमित्तकैयटोकरीमिदं ॥ भाष्येतपरत्वाद्वित
मित्युक्तं ॥ ननुयथकचः परत्वाद्वितेनहिंकादेशोपिपरत्वात्ततः प्राप्नोति ॥ यद्येत्रंगत्वाद्वित्वं कादेशोप्यन्तरंग
त्वात्ततः प्राप्नोतीतिचेन्न ॥ अकच्विधौतिङः प्रत्ययस्यासमर्थनिमित्तकयोरकच्प्रभावयोः ॥ परत्वाडितेः कचहा
कालत्वेनेष्टिरितिज्ञापकेनसङ्कुचितत्वेनतरमकजन्तत्वावगतेः कुचः ॥ प्रातिपदिकमात्रनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वा
दकचितःकादेशः ॥ अतएवव्याप्तमादौकिमघेरेवप्रागकच्त्वंनतत्सर्वेणस्पष्टः ॥ तदंतस्परत्वाद्वितेः कजितिड
प्रत्ययोपपादेरितिसूत्रस्यभाष्येणकादेशः ॥ खल्वपि श्रवणप्रसंगान्ताकच्कार्यौवक्तव्यइतिप्रमाणादौनामितिप्रसंगे ८९

स्यभाष्येणचसूचितंभवति ननुसंनिकृष्टसावितिकृतोवानानुवर्तेतइत्याशंक्याह साविदमइति इदमुपलक्ष
णं यःसावित्रम्नवस्तुचेत्स्यग्रहणाचेत्यपिबोध्यं अदेतत्ताभावादिति तस्यैवेत्यनाश्रित्येदंविशिष्टशाक्ततयेति समस्य
स्मिन्नवौनास्तित्वादिशब्दस्यसतत्याद्भिन्नस्मात्परोनास्तितत्रांत्यशब्दस्यशक्त्यपेत्यर्थः असहायेइति असहाय
त्वेवात्रमुख्यव्यपदेशनिमित्तराहित्यं तच्चौपगवस्त्राभ्यामित्यनयोरस्ति सत्यन्यास्मिन्निति विशेषणस्याभावात् तथा
वयवनिरूपितमादित्वमंत्यत्वमवयवत्वंवास्वस्यानेयेतदवयवस्येतरद्वितीयासमभिव्याहृतमसहायत्वं समासत्र
यनेदरिद्रायानौवाकारइत्यनयोर्नासहायत्वं तत्समुदायघटकस्येतरवर्णसत्त्वात् हरीइत्यादौद्विवचननिरूपि
तमेतत्त्वंईकारस्यानेयेतदवयवस्येतरेणकेनापीतिअसहायत्वंस्पष्टं एवंमतिसेइत्यादावपि हरिषित्यादौसार
नेपदत्वे यस्माद्विहितस्तदाद्यवयवकत्वस्यतत्त्वस्यतगाभेसाव्यपदेशिवद्भावाल्लभ्यत्वादेवंप्रविकीर्ष्यंगइत्यादौ
नायादेशः अवयवत्वंतद्वाष्यमाणेव्यपदेशिवद्भावलभ्यत्वेपिलघुपूर्वत्वस्यतदलभ्यत्वात् अतएवदधीत्यादौ
नयण् अवयवकत्वस्यव्यपदेशिवद्भावालभ्यत्वात् केचित्तुमुख्यव्यपदेशभागघटकत्वमसहायत्वमित्याहुः अको
कौरिति अनाप्यकोनेदमदसोरकोवित्यनयोरित्यर्थः नन्वधोऽनुदात्तनविधानेव्यर्थे आभ्यामित्यादावृडिदंपदादिति

वि॰ ९०

विभक्तेरुदात्तत्वेन शेषनिघातेनाशो ऽनुदात्तत्वसिद्धेरित्याशंक्याह अनुदात्तमेवेति शिष्टादिति अनुदात्तविधानसामर्थ्याच्च
निर्दिश्यमानपरिभाषया ऽकचो यावदन्तेनापनयनं भवतीति भावः ननु तदादेरित्यस्य विशेष्यतया तदन्तविधावनाभ्यामि
त्यादौ सन्नङ्क्रयादेशायनेनिर्दिश्यमानपरिभाषयाऽप्रवृत्तेरिति चेन्न एकवृत्त्याहत्यफलिकायाः एवतस्याप्रवृत्ति
कल्पनात् नुङ्क्याववर्त्तिकासा प्रवर्त्तत एव ननु संज्ञोपसर्जनयोस्त्यदाद्यप्रवृत्तावश्यवचनं सार्थकमिति न तत्सा
मर्थ्यं तथा च साकद्रूकाभिर्निर्दिश्यमानपरिभाषया ऽदेशेन त्यादित्याशंक्याह संज्ञोपसर्जनयोरिति अत्याद्यौपगवेरि
ति आभ्यामित्यादौ दीर्घादिबाधनार्थेनापत्तेरित्यर्थः नकारलोपइत्यर्थे इति इदानीतनमूलपुस्तके तु नलोपइत्येव
पाठः पञ्चमसदा इति अस्य प्रतिषेधेन सर्वं जातप्रातिपदिकत्वस्यापि निवृत्त्यापत्तेरिति भावः अत एवेति समस्येतादृ
जन्यशाहात्स्वचो ऽनभिधानादेवेत्यर्थः नलोपः सुप् नियमश्रवणाण्णिविधिसूत्रे नैव प्रवृत्तिर्निषेधसूत्रेणेत्याह अन्य
निवृत्तिफलकेति पूर्वान्यश्रावणामिति स्पष्टार्थं ङित्ताद अन्यपेसत्ताएवैकविधेरनित्यत्वात्त्रिषादरादित्वाद्धासा पुः ग्रामन्तर्
ङ्क्रमिति तेन प्रतिषेधस्याशाहृत्यग्रकं भवति कुन्नेजेत इति सूत्रस्थोद्धिष्याकारलोपस्येति भाष्ये भो भगो इति सू
त्रस्थे किं पुनः कारणं सकारपरत्वे वो दाहियत इति भाष्ये वा यार्थे गमके बोध्ये प्रतिषेधस्य शाहृते सार्थेत्यानिपातार्थे ९०

90

कल्पनयोरापत्तिस्वदोषो बोध्यः नवमूलकेनोपदेशमित्यत्र कृदेतत्प्रयुक्तप्राप्तस्य समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्वा
योनस्यादिति वाच्यं गम्यप्रतिषेधस्यैव परत्वेन बाधकत्वसंभवात् यमप वश्यगीति सूत्रस्य भाष्येनानेकोनिवर्त्यते पित्व श्र
निकोनिवर्त्यते तत्रवार्तिककृता भयप्रायोक्रमेणोति प्रतिषेधे कादि प्रयोगोऽप्रतिषेधश्शतितङ्भये गम्यमान प्रतिषेधपरे
नानेनेकोनिवर्त्यते इत्यस्य नानेनेकोऽप्रवोविधीयते इत्यर्थः प्रशाप्तसिद्धत्वेति परत्रषत्वे पूर्वस्य नलोपस्यासिद्ध
त्वाप्राप्तेरित्यर्थः वैरूप्येति स्वरविध्यादौ नियमार्थत्वे स्पष्टविधौ तद्विध्यर्थत्वमिति वैरूप्यमित्यर्थः वस्त्वतस्त्वकादिस
त्रवकृतङितइति सूत्रइववनियमपरत्वाणोविधिमुत्वेनप्रवृत्तापाशादृबोधेनवैरूप्ये तस्यपूर्वंवदतेइति यत्तत्फलेन
पुलिङ्गविनत्रद्वंदेयौतिपूर्वनिपातः कृत्वोतिकिमिति कृतिपरतोविधौनलोपोसिद्धइत्येवासिद्धे तद्ग्रहणेविंमप्र
योजनं प्रसादेवेति यत्तत्प्रयोजनेविंसे वाहकुसूत्रस्यान्तग्रहणस्य बहिरंगपरिभाषायोन्तापकत्वस्य भाष्योक्तस्यास
गतित्वाकृतित्वगौवनेति प्रयंसूत्रतात्पर्यविषयोनियमोनतत्प्राह्मर्यादयालभ्यइतिबोध्यं स्पष्टार्थमिति चेतद्ग्रहण
भावेवमद्रत्यस्यषष्ठीतसंभावनायोवकारमकारसेवेधीयः संयोगइत्यर्थः स्यान्नतत्वजेभास्वहरितत्वणसोमभ्यर
तिकृतसमासः तस्यसजेभादेःप्रसादौनिषेधायनतिरिति केचित् वमादित्यासेनदोषश्चिंत्यः श्रीकृष्णभट्टास्तुये

नविधिपरत्वेनतस्यानित्यत्वज्ञापकमेतद्ग्रहणमितिसमासप्रत्ययविधौप्रतिषेधइतिसिद्धमित्याहुः वृत्रहणौइत्यादिने
वि॰ कोदाहरणोपन्यासनेनैवविध्यार्थम् नियमपक्षाग्रहणेविधिपक्षेनग्रहणेरित्याशंक्याह पतत्फलमतेइति ननुवृत्रह
९१ यतीत्यत्राप्यवयानव्यवस्यानहाभ्यामवयानेयातकइत्यादावित्याशंक्याह इदमिति अयनायनइत्यत्रेति केचि
91 तभ्यासस्यानिरर्थकत्वान्नात्रणत्वे स्त्रैणोयनइतिनिपातउपसर्गयोगेप्रचनइत्यत्रवार्तिकमतेपिप्राप्तणत्ववारणा
य गारैकदेशेप्रचणइतिकृतणत्वनिर्देशस्योपसर्गात्पूर्वस्यचनोनस्यणत्वेनेत्यर्थज्ञापकत्वाश्रयणाच्चेत्याहुः हादे
शोषिति अर्थतः कवर्गविशेषणेतत्फलेतत्करणेयोविद्विषित्यनेनहेतेरप्रत्ययेघनादेशेचवृत्रघ्नइत्यत्रपूर्वपदात्से
शेतिणत्वसिद्धिः हस्थानिककवर्गाभावात् ननुहत्रघ्नइत्यादौनणत्वे नकारस्यपजीव्यजातस्यकृतस्यतद्विया
तकत्वानिमित्तत्वादितिचेन्न चैपादिकेकार्येसन्निपातपरिभाषायाअप्रवृत्तेः अत्रवेदंवार्तिकेभाषायामप्रवृत्तेः
अत्रवेदंवार्तिकेभाष्येवमाने तेनजघ्न्यमित्यादौत्वतादिसिद्धिरित्यन्यत्रविस्तरः मूलेः निनाशिरिति अस्त्रोपोन :
अनउदाहरणे राज्ञः दध्नः अस्मा इनउदाहरणमिन्द्रहन् दंडीवाग्मी असउदाहरणेअत्वसंतस्यचाधातोः सुपया :
सुस्रोताः मनउदाहरणे मनः सुशर्मासुप्रथिमा अत्रचज्ञापकमतसंतस्येतिसूत्रेधातोरितिपर्युदासः नस्रेयो ९१

गादिति निषेधस्य असतेर्विधिविषयत्वेनोपात्तस्य लक्षणस्य जेताद्धिचितास्मिन्नुपपद्यतेऽनित्तेर्विधिविनिषेधौ सफलाविति केचित्
अलैवानर्थकेनेति अत्रवज्ञापके नेदमदसोरिति सूत्रेऽदसोग्रहणं इतिपुवोरनाकाविस्यत्रेति इतिशब्देनातिशसे
गाभावरूपसाध्यांशमात्रेविवादितेने भाष्येनञ्सकस्य भलव इति सूत्रेयोगविभागेनोक्तार्थज्ञापनात् तत्रैवेति अ
सिद्धताभावकल्पनेपव असाधुत्वे लभ्यत इति अविशेषेण प्रवृत्तवार्तिकस्य कनिप्रत्ययोत्तविषयकत्वस्यापि कल्पना
त् मतुपवत्योर्विधानादित्यपनयेन वानिवृत्तविषयकत्वेत्कमेतार्थे तदावश्यकत्वेनमचोनस्य नाशिष्यमित्यसंग
तेस्यादिति भावः ननु कनिप्रत्ययस्य लोकवेदसाधारण्येन विधानाद्वक्तवार्तिकस्य कन्येतविषयकमसंभवीत्या
शंक्याह तथाचेति ननुनिपातितोनोदात्तमादाय मचोनत्वस्य सिद्धावपि वानिवृत्तमादाय यस्येतिवेति लोपः स्या
दित्याशंक्याह छंदसीति नाल्लोपेति अल्लोपेति अल्लोपोऽस्योनार्थः अन्नेतत्त्वाभावादिति ननु वस्त्वमादाविवस्या
निवृत्तावेनात्रेतत्त्वसुलभे आनुमानिकस्यान्यादेशभावाश्रयणाव् स्यानिनिमघवन्शब्देऽन्नेतत्त्वमस्त्वात् नचा
नेतत्त्वविशेषणवैयर्थ्यं युवतोः पष्ठेप्यादौ संप्रसारणनिवृत्त्यर्थत्वात् नचात्र विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमि
ति निषेधः शंक्यः तदन्तेनेमेषानेनैव तत्प्रहृतेरितिचेन्न अनडुत्सुभयोः शेष इति भाष्यस्याकारयोरुक्तेकार्यद्वये

शब्दं वेपितो सत्यपी वीप्समिति वाक्यार्थाश्रयणे नादोषात् अन्तेनतनाभावादिति शे॰ स्वरग्रेथोन वादेशे कृते नैतन
वि॰ मस्मीति के यदग्रे यस्मात्संगतव अङ्गसंज्ञाप्रहोतोप्यशक्तः अनोऽकारस्यैव लोपविधानेनाग्रेतनस्य श्रौतमानमा
५१ निकं वस्यानिवत्समाश्रित्य इलर्मवेनयीवसेनादि वक्रोपचारणस्य स्वकरतेप्यग्रेतनमाश्रित्यग्रहणमानसेशसा
92 इणस्य इर्वारतात् अथवाग्रवतोः पश्चेत्मादौ विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमिति परिभाषया संप्रसारणाभावमा
श्रित्यानडुहमयोः प्रोषइति भाष्ये ग्रहणे एवं वा नामित्यर्थेप्यनदोषः विशेषणसामर्थ्येन श्रूयमाणत्वेन नवि
वक्षणात् लिंगविशिष्टाग्रहणादिति इदमपलक्षणं फलेन सामित्यग्रहणादित्यपि वोध्यम् मघोनुदा
त्तस्यादिति नगोश्वन्त्रिति अप्रमनि इमिरुहस्यापि निषेधो गोकारो नद्गति भावः सावेकाचइत्यस्यैव नगोश्वन्निति
निषेधइत्यभिप्रेत्याह इदानीमिति अन्तरोक्तेति अत्राध्यपदलपवश्रेयानेवं तर्हि नवर्यनलक्षणस्य प्रतिषेधेशिश्च ः
किंतर्हि येनकेनचित्यामस्यविभक्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधइतिश्रसिद्धवन्नस्यभाष्यविरोधः यदिदुनरयमदा
न्नेहेतिं निस्वरस्यापि प्रतिषेधोवितादेनतनेवेशाक्यमिति तडन्नरभाष्येतद्विभक्तिग्रहणमनुवर्त्यस्वरमात्रप्रतिषेध
यत्नविइनपरं ग्रामुदात्तमनमिषानइति सावेकाचइति विभक्तिस्वरस्यनगोश्वन्निति प्रतिषिद्धइतिभावः इदमत्र ६

ॐ अन्नोपपन्ने प्रकरीतोदात्तनिहतिस्वराग्रहणौ फिषइत्यस्य ग्रुनः ग्रहतात्र्भनेत्यस्याग्रुदात्ततनात् नवलन्दोलत्वस्येतिन्यायया ६५
वतारः स्थानिभेदे न सेप्रसारणे स्वबांफिषइत्वस्यापिग्रुनः ग्रहतिसंभवात् अतएवासिद्धवत्त्रभाष्ये हीयेनवानिहतौ स्वे
तेनवानिहतौ स्वरेविशेषाभावप्रतिपादनेसंगच्छते तन्मात्रनिषेधइति मात्रशब्दः कात्स्न्येसर्वसंप्रसारणनिषेधइत्यर्थः प्र
वेमिति यकारस्यसंप्रसारणप्राप्तेः पूर्वपूर्वरूपोत्तरेसवर्णदीर्घेहलयेकादेशइत्यर्थः नन्वनजः किमितिप्रश्ने नवीयज्ञ
वदितिप्रत्युदाहरणेनोपपद्यते सावित्ति प्रतिषेधविषयत्वेनसंयोगविकल्पनादतआह अनइत्यस्येति अनर्थकशब्दोवा
वर्णइत्यर्थइति तत्फलेननवीणावित्यादीतिभावः नन्त्रपरस्मैपदानामित्यादीतिभावः नन्त्रपरस्मैपदानामित्यादाविवा
कारसमुदायस्यविधेयत्वे नेकाल्त्वात्सर्वादेशः स्यादित्याशंक्याह विशिष्टेति भाष्येतिति अष्टनआविभक्तावितिसू
त्रेइतिशेषः पत्नेनयाधिमयीतिसूत्रे एवंभाष्येनोपलभ्यतइतिकस्यचिच्छंकानिरस्ता तत्याजस्येति गुणाभेदकत्वग्रुक्ता
प्राप्तिः प्रश्लेषान्निवार्यतइतिदीक्षितोक्तेरूषयन्नतोत्तरमाह केचित्तिति इदंसर्वमिति प्रतिपत्तिलाघवेनतथैवोच्चारणेक
र्तव्येइत्यादिभाष्यक्रमाद्धादितिप्रश्लेषादितिमूलोक्तेरेवत्यर्थः गुणाभेदकत्वेनप्राप्तस्यजातिपक्षेणप्राप्तस्यवेत्यर्थः अतप
वेति गुणाभेदकत्वप्रयुक्तप्राप्तेरप्याणनणस्याधारणेपनाप्तत्वेनन्निषेधादेवेत्यर्थः इवलानीमि सुलोपइत्यस्यानि

गुणाभेदकजातिपदग्रहणादेवाननुयुक्तत्वाननुगतत्वान्नायोगेऽनर्थकमिति द्वयोर्वैयर्थ्यं इगुक्तमिति यद्यपीह
वि. स्थानमतेन जातिपदग्रहणात् भेदकत्वपदयोरन्यतरस्य व्यर्थतानियमार्थेन प्रापकमात्रे संभवादिति प्रा
९२ चकलत्वं नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तेः गुणाभेदकत्वेन प्राप्नोतीत्यनन्तरमनकालस्येति प्राप्नोतीत्युक्तया गुणा
भेदकत्वेन प्राप्तस्यापि प्रत्ययस्यानेन निषेध इति सूचिते भवतीत्याशयस्त्वविवेकः तथा च तपरस्तत्कालस्येति प्राप्नोतीति
मात्रं गुणा अभेदका इत्यभिप्रायकं सर्वत्र सर्वविषयेजातिपदग्रहणं प्राप्नोतीति विषयकमित्यर्थः तत्रेति अप्रत्यय
इत्यत्रेत्यर्थः तदाशयः गुणाभेदत्वेन प्राप्नोतीत्यनुक्त्वा तपरस्तत्कालस्येति प्राप्नोतीति वदतो भाष्यकारस्याशय इत्य
र्थः गुणाभेदकजातिपदयोर्व्यर्थग्रहणस्याभावे नाणग्रहणस्य वतन्त्रमेवेयमित्युक्तमिति बोध्यं अप्रत्ययप्रत्ययग्र
हणाग्रहणसंबंधादेव ननु जशादिविधौ जश्त्वा जात्याश्रय सर्वजकारग्रहणसिद्धिः भाष्यमानेनेति निषेधात्तत्र
वाणग्रहणमनावश्यकमत आह परिभाषायामिति पेवानामित्यादाविति ननु वेमबाध्येऽसदेशस्येति परिभाषया सिद्धेरु
पधाग्रहणं व्यर्थं अत उपधायां गौ ग्रुपधायाः इत्यादावुपधाग्रहणेन व्यर्थं ननु दधकोऽस्त्वित्यादौ वारणार्थं ना
त अत्राहि नेत्यस्य परिभाषया निस्तारः असदेशत्वेनासदेशयोरेकस्मिन्नसंभवादिति चेत्र यकारादिता ९२

दाहृतोऽजीति गुणे बाधिते दीर्घे वारणे योऽन्नरार्थे तदाव ष्णकतात् चऽत्रणेमिति ऊदेतितठ नामित्यसोपलक्षणम्
लिंगादिति वस्तनस्य ग्रस्मान्निर्देशात्रानसूचनसूत्रइति यार्मिग्राहकमानाचत्रिपाघोसत्रिपानपरिभाषानप्रवृत्ते
तइतितत्वे तत्रापि प्रश्लिष्टेति ननु प्रश्लिष्टेपि गुणाभेदकत्वाश्रयणेन प्रश्लेषवैयर्थ्यमित्याशंक्याह प्रश्लेषेणेति
एवमन्यत्रापीति आसर्वनाम्न इत्यादौ ऊऊ इति ङितसमादेः परस्यैत्यस्य बाधनार्थे ग्रहणं शाहो चृतादितादेतोदा
नः चर्थ्यमेवतदिति तथावातस्य वैकल्पिकत्वेन न व प्रक्रियालाघवाय विधिपात ऊऊ विधानसामर्थ्यात् वे गुणे तते ऽहृजो
हृपासिद्धिरिति वाच्ये ऊशीनादिवीति निषेधेन पूर्वसवर्णे दीर्घस्याप्रहत्या ङितस्यैतस्या कृसोनेतिनतस्यव प्रहत्याफलभे
दान्नापिति पिस्वसिन्नवारिताष्टर्थ्यमिति भावः कार्यकालपक्ष इति यथोद्देशपक्षे तु भूल्लुपोनममिति स्वरेऽल्लुविधिपि मित्रे सर्वे
कार्येषु स्थानिवत्वेन षड्त्वंस्य समुदायहनिने नाल्लहनिताभावात् भविष्यतिकिं विकार्यमित्यभिसंधायात प्रहतेः पूर्वकार्या
भावेपि षड्त्वप्रहतेः ननु कार्यकालपक्षाश्रयणात्सर्वकार्याभावेन षड्त्वाप्रहृत्तावपि परत्वान्निमत्वाच्च भूल्लुपोनममिति वा
धिताः ते कृते स्थानिवद्भावेन नोतनमाश्रित्य षड्संज्ञा क्रियत इत्याशंक्याह प्रल्लुविधिपितेनेति यथोद्देशपक्षेस्यैवेति ननु य

वि॰ ५४ ९४

योदेशपक्षेसैवाश्रयणेन ज्ञापनेपि स्वस्मिन्नचारितार्थ्यं अहन्नाह्स्य नः संख्यायाह्नस्याप्युदात्ततयाऽन्नानुदात्तत्वाप्रणयाह्नोदीर्घो

दित्यस्य सासि यह्नेनैव शपकतयातत्र भ्रूल्लोपोन्नममित्यस्याप्राप्त्या चरितार्थं स्याह्नोदीर्घो दित्यस्याप्राभिरित्यादौ भ्रूल्लोपोन्नममित्य

नेन परत्वाद्बाधः स्यादेवेति चेन्न अहन्नाह्स्य ह्रतादिति नान्तोदात्तत्वात् नन्वेवमपि दीर्घग्रहणस्य न स्वस्मिन्नचारितार्थ्यं स्वरवि

धौ स्यान्निवत्तनिषेधेनाप्राभिरित्यत्र भ्रूल्लोपोन्नममित्यस्याप्रावेरितिचेन्न अन्तेतरस्येति न्यायेनाबः परास्मिन्नित्यस्य सन्निषेधस्य त्वे

गीकारात् नन्वेवं सत्यप्राप्नामित्यत्राह्नोदीर्घो दितिविभक्त्युदात्तत्वेन स्यात् नलोपस्यासिद्धत्वेनाह्नन्नाह्स्य दीर्घोत्तत्वाभा॰

वादित्याशंकाह अन्तोदात्तत्वेतिति तत्कृतेइति न्नटिकृतेइत्यर्थः तथा च नन्वट्ट स्यान्नलोपस्यासिद्धत्वेनन्नटो न स्लोप॰

जीव्यविघातकादर्शनमितिसेनिपातपरिभाषायाः प्रवृत्तिरितिनवाच्यमितिभावः इदंकार्यकालपक्षेपि बोध्यं हि रंगपरिभा॰

षायाः स्विपाधामप्रवृत्ति प्रतिपादकस्वग्रंथविरुद्धं नाक्रुंट इत्यस्य पूर्वत्र ह्रद्वौकृतायामपि परस्य विसर्गस्यासिद्धत्वाश्रयणे

नत्रियायोंतदप्रवृत्त्युपपादनात् अन्तरंगपरिभाषाद्यमा विसर्गासिद्धत्वेन तत्र पक्षेन विपायोंतदप्रवृत्त्युपपादकं यद्यपीदंन

ज्ञासिद्धं तानि हासिद्धमितिभाष्योक्तरीत्यान्तत्र पक्षे ऽसिद्धत्वेप्यस्य परिभाषाणामिवास्याऽश्रापि प्रवृत्ते ईर्वीरत्वात् अप्रशास्त्रीयत्वे ५४

नेति राजभ्यामित्यादौ नोत्तत्वाभावस्य वाऽऽशास्त्रीयस्य दीर्घोपधत्वं यऽतिदेशादर्शनादिदमयुक्तं स्वादिविधावेव नलोपस्यासि
द्धत्वेन संनिपातपरिभाषया नलोपस्यासिद्धत्वेन नाभावः स्वविधौ ह्यतेऽसमर्थैतेन नमाननिति वक्तुमयुक्तं नलोपो वेति वाश
ब्दश्चार्थः नन्वेवमपीह हलीत्यस्यापकर्षः परत्वान्नित्यत्वाच्च नुटं बाधितात्वे नुट् न स्यादिति तत्राह न ये यदि वक्तुनात्वस्यापि
षत्वं तदा सर्वथैवेत्याशंक्याह कार्यकालपक्षे इति नन्वकार्यकालेऽपि नुडर्थं षट्संज्ञायां ततः प्राप्तं नुटं परत्वाद्बाधितात्वेऽपि
स्थानिवत्त्वेन षट्त्वमाश्रित्य नुट् सुलभ इत्याशंक्याह तन्नह्यधीति ततश्च नुटमिव षट्त्वमपि बाधित्वा परत्वादात्वमिति भावः
न च लक्ष्यानुरोधेन यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणेन नुट्सिद्धौ कार्यकालपक्षाश्रयणे न दोषोऽभावेन तत्परिहाराय हलीत्यपक
र्षश्चायुक्त इत्याशंक्याह दीर्घग्रहणादिति प्रतिपत्तिगौरवमिति हलीत्यपकर्षापेक्षयेत्यादिः वस्तुतस्तु यथोद्देशपक्षेऽपि षट्
त्वस्य स्थानिवद्भावेन सुलभते षट्संज्ञायामुपदेशवचनेऽकर्मैवं नानाघटनोऽनुडर्थं ग्रहणानामित्यत्राभिहितम् षट्संज्ञानुप्रा
प्तोपदेशग्रहणाद्भवतीति भाष्यवार्तिकयोरसंगतिः तस्मात् षट्त्वस्य नोत्तत्वविशिष्टसंख्यावाचकत्वेनालङ्घटितत्वात्त्रा
तिदेशसाध्यत्वं संज्ञापदस्य तद्धि यावदुद्देश्यतावच्छेदकरूपेणैव प्रायेण संज्ञिबोधकत्वात् अमेत हलीत्यपकर्षं नुटि कृते
नद्यानां संनिपातपरिभाषाविरोधात् नलोपेन नस्यानतिसिद्धिति धर्मिग्राहकमानेन सपादसप्ताध्याय्यामेव तत्त्वहृतेः अत्र

वि॰ एवंजग्ध्मित्यादौ घसादिः अत एव दोदद्घोरिति सूत्रे भाष्ये दांतनेयांत्वनन्तनेवनमपनेयांनतेः दोषस्तस्मात्स्यांत एवेत्युक्तं एवं वहली
९५ त्युभयोः शेष इति प्रतीकमुपादाय यानुटिकृतेत्याहुर्मितिकैयटग्रंथो शेखरग्रंथस्यासंगत एवेत्याहुः तत्त्वाख्यानमपि नेति इ
95 दमयुक्तं प्रियाख्यानौ अप्रियाख्यान इति नइति नासिद्धमिति प्रियाख्यानौ प्रियाख्यान इति शमीतीति स्यांनेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्
नत्र स्यात्तेत्पाकौ शनक्कनोहलीत्यस्यापकर्षेण दे प्रियाख्याभ्यामित्यादाविव प्रियाख्यानामित्यादाविव प्रियाख्यानामित्यादावव्याप्त्यप्र
संगेः स्थलभसाव अत एव अनभियानादेव विशेषणार्थमिति अन्यथा नत्रानासिकस्यकिंवृ भलोविस्यासविवक्किपोपिग्रह
णापत्तिरितिभावः वस्तुतस्तदननुबंधकग्रहणेति परिभाषायाः क्विपोऽग्रहणसिद्धेनकोव्यर्थ एवेति भाष्यकैयटयोः
स्पष्टं णिजादीनामिति णिचः कृत्संदेवदत्तेन पाचयतीत्यादौ कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यापत्तिः णिचः प्रकृतेः पचेरर्थे देवद
त्तस्य कर्तृत्वात् नत्र ननेत्यस्मात्पण्पिविजनिवप्योरिति हडिनिषेधापत्तिः किंचवेवीयत इत्यादावकृत्सार्वेति दीर्घा
त्वापत्तिः यङ्कुत्तत्वात् तृन्हादिवृत्ति नन्विदमयुक्तमिति चेन्न नेन्विदमयुक्तमिति चेन्न नेड्वशीत्यत्र तिङो व्यावर्त्य
त्वासंभवेन कृद्ग्रहणसामर्थ्ये नकृत्सार्वधातुकेदेन क्रादिनियमबाधिनाऽसमग्रहणविन्नानादित्याशयात् नेड्वशीत्यस्या
पि क्रादिनियमेन बाधायात् [illegible] दिवामित्युचितं तत्र हि रुदादिभ्यः सार्वधातुके इष्यते क्रतेन नेड्वशीति निषेधः स्यात् ना ९५

पकेनेति ग्रहणसार्वधातुकेतिसूत्रे सार्वधातुकग्रहणेन तिङो ग्रहणसंज्ञाभावकल्पनयेति भावः ननु जाग्रयादित्यत्र रीङो ग्र
हणयेक्रियादित्यत्र तत्र ग्रहणयेरितु विधाव सार्वधातुकग्रहणमात्रस्यानुहृत्यर्थं तदिति चेन्न एकदेशानुहृत्तेः मानाभावेन तत्रा
पि समुदायानुवृत्तौ लिङ्ग्रहणवैयर्थ्यापातेन यङ्दासस्यैवाऽग्रहणे रिताशयात् किनोच्यत इति यद्यप्यस्य प्राणप्रयत्नसा
म्यादिति वक्तव्यं चेत् तथापि वकारस्य महाप्राणता किन्नो च्यत इति वदेदिति केचित् तन्न विदितमात्रानुमेयेति विवरणेस्यष्ट
इति मत इति यदा तन्ये भ्यो पि दृश्यत इति दृशिग्रहणात् किबुववीत्यादि सिद्धमिति च्यनेतदा तेन न षड्तमात्रं पदान्ते विधी
यते किं पदा चौं तन्ये भ्यो पि दृश्यत इति वा च्यो भाष्ये च्यनितमिति तत्र हि नुगवीतिमासे तदोः समाविसत्राने षष्ठ्यादौ सम
वारणाय तदोवितिन वक्तव्ये तो रित्यविसिद्धेरिति तत्र च पव वेति शेषग्रहणस्य विभक्तिविशेषणादेव एवं चेति मपर्य
ता च षवोधकताभावे इत्यर्थः हलं तात्यव्यादेशा इति तत्र हि भाष्ये द्विपर्यन्तानामिति वचनप्रत्याख्यानाय शेषेलोप इत्यस्य
ज्ञापकत्वमुक्तं टिलोपसाव भावार्थमित्यादिना शेषग्रहणस्य टिलोपार्थत्वमुक्तात्तत्र वोडिने एवमपितवाद्यादेशानामदत
वे वार्णादां गस्य वलीयस्त्वात्पर कृत्वे बाधित्वा शेषेलोपे टाप्ः प्रसंगता दवस्यमन सिद्धस्य तव ममादिष्वादेशापका रत्वार्ण
योहलं तात्यव्यादेशादिति न काचित्ता प्रप्रसंग इत्युक्ते ननु हलंता द्यादेशा इति यद्वा णिजे तात्कि पिमां तयोः हलंते बुस्या द्यादेशा

वि॰
९८
96

युक्तेत युष्मे ले लोपे वकारयोर्निहत्यापत्तिरित्याशंक्याह त्रिजेत्यातितिर्णव माश्रित्य तत्र न ममयोर्मपर्यन्तयोरित्यादेशः बहुत्वार्थेकाट

भ्यामेव तत्र भ्यां त्रिजिवत्वेनात् इदमुपलक्षणमिति न तु विशेषणमित्यर्थः अत्रैवोक्तमेनेति मदादीनामित्यत्रैवोक्तमेने

त्यर्थः युष्मभ्यामिति संयोगान्तलोपस्तु न भवति यहणसंवेयादिति भावः अतएवेति अर्थेन द्विवचनस्य वाच्यत्वादेव शेष

लोप इत्यस्यार्थद्वयेतात्पर्यमित्यंशभ्यामादेशोपि युक्त इत्यशेव हृषयित्वमाह वस्तुतस्त्विति अभ्यमस्त्वे इति पूर्वोक्तस्य व

स्तुतास्थितस्यात्रापि संबन्धः अन्तरंगत्वादिति अत्रात्रापर्थानपेक्षतेनेति शेषः वस्तुतस्त्वपरत्वायुवादिष्वपस्मादकवीति

युक्तं अतएवद्वु भवत्यभ्यातिसूत्रे भाष्येभियकोत्रापरत्वाद्धि भावेः कमदिदुक्तं युवकाभ्यामिति ओकारसकारभका

रादाविति न निमित्तकोटिप्रविष्टं किंतोकारसकारभकारभिन्नविभक्तौ युष्मदस्मदोः सर्वत्र योद्दृः आगकजिभवयु

क्तशरीरे इतरविभक्तौ तस्यां त्वद्भुतत्वेः पागेव शान्तिपदिकस्यटेः आगकजित्याश्रिते ८ अन्यथाभियकोत्यादाविवपर

त्वायुवयोः यस्मादकविरोधाभावादसंगतमेतत्स्यात् उक्तव्याख्यानेन तु विभक्तौ निरपेक्षतेनांतरंगत्वात्किमादावि

वयुष्मदस्मदोरत्यादेशात्पूर्वमकविनिर्दिश्यमानपरिभाषयायुवादीनस्यातामितिदोषः स्पष्टः अत्रैकस्याविस्थाते

प्रवेति अत्रे गुह्यमारभ्य मस्तकोतेकृत्स्नस्येव प्रयोगः नत्वमस्तकपर्यन्तमपीति भावः पदकार्यविषयइति सर्वनामप्रका ९८

रणेसेत्याहनैरभिव्यक्तपदार्था इतिन्यायेनस्वयमभिधानात्तद्धिरूढमेतत् अतएवेति आदेशग्रहणेऽरनिष्पन्नादेवेत्यर्थः प्रा
योगादर्शनमितित्वादेशवद्वितप्रयोगादर्शनमित्यर्थः नन्वस्ययमित्यत्रशीभावस्यप्रत्ययकार्यत्वेनांगकार्यत्वाभावेनोक्त
परिभाषयात्द्वारणेसेभवइत्याशंक्याह अंगाधिकारस्थत्वर्थइति ननुविशेषणसमासेमकारस्यपूर्वनिपातापत्तिः
असमासेसंयोगांतलोपाग्रहणेऽमइत्यस्यश्रवणापत्तिरित्याशंक्याह संहितयापाठइति तथाचमकारद्वयोच्चारणेपिनत्वे
जनपरस्येतिन्यायेनैकमकारोच्चारणाद्विशेषः असंहितयापाठेतत्वेऽजनपरत्वाभावेविशेषःस्यादेवेतिभावः केचित्तुसं
हितयापाठेज्ञातिपदान्वयपणेनद्वयोरपिमकारयोरेकएवादेशइतिभावइत्याहुः सदाद्विवतिनतुपदागमन्यायस्यातिदेश
रूपत्वपर्यवसानान्न्यायकृतसन्निपातविघाताभावेपिवाक्यवसेनिपातविघातस्यस्येवेतिपरिभाषाग्रहणेनिर्देशो अतए
वक्ष्यमाणेजेतइतिसूत्रेऽशोनेपुगविधेरनिमित्तत्वात्क्लाप्यतीत्युक्तमितिचेत् पदागमन्यायस्यातिदेशत्वेनात्राश्रयात् या
तेपुकविधेरनिमित्तामित्यापिपूर्वपदभाष्ये अतएवाशतिविधेयेदोषेषुनिमित्संज्ञेतभाष्यव्याख्यावसरेक्लापयतीत्याका
रांतमक्तःपुकनत्ववयापकइतिकैयटेनोक्तं अन्येत्तुइतितव्यग्रहणसन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वेगमके क्लापय
तीत्याहैपुकसिध्यातिसमाप्तकमिदंशोणत्रैवगमकोनतरे तेनयदागमन्यायास्यातिदेशत्वेऽप्यवयवावयवस्यसमुदाया

वयवत्वेपि ग्रामणिकुलेत्यत्र हभिः क्नापयतीत्यादौ सन्निपातपरिभाषोपन्यासस्य परिभाषाविरोधेनेत्याहुः नैतदेवं तस्येति यदावा
वि॰ वयवावयवः समुदायावयवो नेत्यपि पूर्वाणीये नद्यास्येति ननु नद्यामापि युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशेषु कृतेषु नलुकः प्रा
९८ प्तिरतोऽनित्यभावाधानं शास्त्रमात्राभिप्रायकत्वे समापितत्वमिति चेत्सत्यं परिभाषाविषयत्वे स्थावित्वमिति न भेदः स्तोकत्वात
97 त्वममे त्वादौ स्मे स्मात्स्मात्स्मन् पैव परिभाषयानेति बोध्ये युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशे कृते ङि हि भक्ति स्यानिकादेशे कृते
पुनरादेशान्तरेनेत्यशिशिक्षते नन्त्वाप्यतद्ग्रन्थिके वित्तु अमूमां तथ एवावशिष्यतद्रन्ति व्याख्यानेन तन्त्रमित्यादेः सिद्धावपि
न्नदित्यादेव सिद्धिः अतः सन्निपातपरिभाषया वारणाय कार एव वक्तुं श्रेगमेवयीति इदं न युक्तं यस्मिन् ग्राहकमाना
विरोधात् अत एव त्यादादीय सद्भूति सूत्रे भाष्ये किमर्थं जात्यरस्येय सम्रात मन्तमव्यते लोपः प्रकृते न्नवर्मिता मकृय॰
कारेति दीर्घो भविष्यति एवं तर्हि सिद्धे सति यदाते शास्त्रितन्त्वाय यत्नाचार्यो भवत्येषा परिभाषा॰ गृहते पुनर्हन्तावधि
पिरिति लोपस्य प्रत्ययसंबंधकार्यं नेति दिक् तत्फलेति तिविभक्तावित्यस्य फलमित्यर्थः तान्निहत्तिश्रीति अस्यव
स्तत इति शेषः पूर्वग्रन्थैनैकग्रन्थत्वे सांप्रतिकाभावेन भाविन्याग्रहणामिति पूर्वग्रन्थस्य स्थानिवत्वेन सामन्तमेवनता
मवमिस्तुनरग्रन्थस्य विरोधापत्तिः स्थानिवत्वेनासत्ताभावेन भाविन्याग्रपि सकारस्य संकेरसंभवात् सामन्तमेवेति य ९०

यपि स्थानिवत्सूत्रेण स्थानितावच्छेदकधर्मोऽतिदिश्यतेऽपि वातिदिश्यत इति न नियमः आङ्यादेकत्वातिदेशायैतौ न स्यपीत्यादेर्वै
यर्थ्यापत्तेः तथापि सेभावितमामे विहाय सांप्रतिकस्य साम: स्थानिकत्वेनोपादानसामर्थ्येन सामत्वमेवातिदिश्यते न सा
मत्वमिति कल्पनान्न दोषः अन्यथा तत्र सुप्तादीनां तत्र न स्यात् प्रवृत्तिः यामिति निर्देशेन पक्षे स्थानितावच्छेदकभावस्य सामत्वस्यैव
प्रवृत्तेः ननु युष्माकमित्यत्र सामो भाविनि सेऽभवति न तत्तिनाकमित्यत्र तथा युष्माकमः स्थानिवत्वेनामत्वात् सुटः प्रवृत्त्या सकार
स्य श्रूयमाणत्वात् अतस्तिनाकमित्यत्र सदोषप्रवृत्तौ न सामत्वं भावी तत आह सामत्वस्याशास्त्रीयत्वेनेति यद्यपि निर्जरसा विसादे
जराशब्दवत् युष्माकम्यात्वेऽप्याशास्त्रीयत्वेऽप्यतिदेशहेत्वाकं सामत्वेन सुट् मा भूदिति प्रयोजनार्थे समाजयत्नेनातिदेशतो लभ्ये तथा युष्माकमः स्
ड्व्यं युष्मत्वप्रवृत्त्यस्य शास्त्रीयकार्याभावेन स्थानिवद्भावेनामत्वेऽलब्धे सामत्वस्याशास्त्रीयत्वेन शास्त्रीयकार्यप्रवृत्त्यप्रयोजका
त्वेनातिदेशालभ्यमानात् अतिदेशानामप्रयोजकत्वादिति शेषार्थः किंच यत्र सामभाविनि युष्माकमित्यर्थे युष्माकमत्वे सुटः प्रवृत्तौ त
स्य श्रवणापत्तिः स्यादेतदभिप्रेत्याह इति दिगिति विप्रतिषेधे पूर्वमिति अन्येतु पूर्वशास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकीभूतो विप्रतिषेध
स्तस्य बलविरोधस्तेनेतदर्थलक्ष्यसाक्रियाविशेषणत्वाभिप्रायेणैतल्लोपाविषयत्वेन गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वं विप्रतिषेधेन नि
वार्तिकप्रयोगः करणात विवदन्ते यावत्त आख्यानभाष्ये च विप्रतिषेधेनेति निर्देशः एवं गुणवृद्धिभ्यो ऽतिभ्यवत्तनयोः क्रीणाम भाषेत

वि॰
९८
98

इर्वेविप्रतिषेधपतइत्यस्यतमावपिप्रवायेंतइत्यनेनानन्वयापत्तिः उक्तभाष्यवार्तिकयोरन्वयइत्याहुः अतएवपदस्येत्यस्यप्रायेणाव
यवषष्ठीत्वादेव ननुनलोपइत्येतेः तद्ग्रहणंमुख्येशातिपदिकोनस्यग्रहणार्थंतेनत्रः संख्यायाइत्यादौव्यपदेशिवद्भावेनप्रा
तिपदिकोन्तस्यनलोपोनेत्याशंक्याह न्वः संख्याया इति तामयोरिति अजादित्वाट्टाबितिभावः अन्येतुकाल्पसूत्रंः श्वा
नआत्मोजत्वश्वाः त्कि इत्यादिनिर्देशानात्तोयातोवितयत्रथातपदमनाधूयरंतेनतामोरित्यविने अजादित्वेनटापकल्पनेनप्रमा
णाभिमत्याहुः नवान्तरमेनेति तथाचनवान्तरस्यपादत्वाभावेनपादादिस्यत्वाभावात्तत्योदाहरणासंगतिरितिभावः वस्तु
तोनवाप्यकालान्तरेणाब्देदोसिवियतीतियेतरेयब्राह्मणवचनात् नवान्तरस्यापिपादत्वमस्त्येवेतिबोध्यं स्थानिवत्त्वस्येति इदम
युक्तं एवंसतिगणेशइत्यादौङमुडापत्तेः तस्मादेवंविषयेनैकदेशविकृतन्यायोइति पूर्वंनिरूपितं ननुसंख्यान्तरमपादादा
वितिनिषेधप्रवृत्तावपिसंधेः पूर्वंनवान्तरेनेनतद्प्रवृत्तौआदेशोऽड्वारइत्याशंक्याह सेपिशेति इदमयुक्तं यद्वितपरमि
तिसूत्रस्यभाष्यकैयटाभ्यांपदद्वयनिमित्तकार्यात्पागंतरंगोप्येकादेशोनेतिकल्पनात् संधेः पूर्वमादेशप्रवृत्तिशंकायाः
परिहारेमतांतरेणाह नः कृत्स्न्याति उपजीव्यविरोधादिति नात्रसंनिपातपरिभाषाभिप्रेता किंतयतोनावइत्यत्रद्यकृ
तानुपजीव्यप्रवृत्तस्वरस्य[illegible]कृतताविघातकत्वयुक्तासंपादकतानेत्याकरोक्तदिशान्यायोंतरमेतदितिबोध्यं इतिपरेइति ९८

इदमपशुरुक्तम् उपरयातोवक्ष्यमाणरीत्योभयतस्त्रायणशब्दस्याभावेप्येतादृग्भावेनस्वपवर्गस्यालाभादेवनैकादशोक्तते
पदात्परास्य च्छ्वाभावादेकवचनेनविग्रहेप्यत्ययोत्तरपदयोरित्यादेशमाशंक्याह उभयोरिति नत्वहितादेर्नोप्येकत्वस्या
भानेकिंत्वमेवाध्यमेनेवानेकत्वमत्यवगतिरितितमौनकृतावितियोजनात्याचसंख्यानवगतिरितिभाष्यस्यविशेषणरूपेणसं
ख्यानवगमइत्यर्थइतिनकश्चिद्दोषः पचतीत्येतन्मात्रस्येति पतस्यवाक्यत्वे नैतस्यापिप्रसङ्गाख्यानयोरितिस्तुतःस्यादित्या
शयः निरर्थकशब्दसमुदायेति दशदाडिमानीत्यादिशब्दसमुदायेत्यर्थः देवदत्तेनशायितव्यमितिग्रन्थेभवेत्तिपदोऽप्रयु
ज्यमानोप्यस्तीतिभाष्येतस्यार्थस्तेनभासमानक्रियाप्रधानत्वेनातिरिक्तविषयमित्याशयः तृतीयेवेत्रेयप्रपतीत्यादीति
एतदुत्तरेस्यपत्तत्समानार्थकमेवतिङ् उतिङ् इतिवदन्तत्त्वकारामिप्रेतवाक्येलक्षणगुणाख्याते सविशेषणंवाक्यमितिसम
र्थसूत्रेभाष्यउक्तमित्यादिः पचतिङि तस्यैकानुप्रवेशोतिङ् तवदित्यर्थइति नशाद्विज्ञहीत्यत्रनदोषइत्यलमितितोग्रेयःक
चित्सकलकेदूषणे केचित्तुसमिङ् तत्रयइत्यस्यसुप्रतिङ् तयोःश्रयइत्येवार्थः देवदत्तेनशायितव्यमित्यत्रास्तीत्यध्याहारात्
प्रातिव्याप्तिः जरद्गवःकंबलपादुकाभ्यांद्वारिस्थितोगायतीत्यादौपदस्यसमसंबंधात्निरर्थकसुप्तिङ् तसमुदायवाक्य
त्वमिष्टमेव ग्रन्थबालेकारिकैरपिशस्यवाक्यत्वमभ्युपगम्यतइत्येतन्मात्रेयथवृपितेकिंतेवेपवतिभवतीत्यादिकेवलतिङ्

ष्या

तसमुदाये:ध्यातेलेक्षणांतरेक्रियावाक्यस्यान्वितेति नरहत्वादिवाक्यस्यतनवाक्यांतेपदार्थानां परस्परमनन्वयात् लोकेबर्थेवे
वि॰ तिचानर्थकानिववाक्यानिदृश्यंते अर्थवंतिदेवदत्तगामानाय अनर्थकानिदशदाडिमानिषडपूपाः कुंडमयाजिनेपललं
५५ पिंडमितितद्धिसूत्रस्यभाष्येदशदाडिमानीत्यादेर्वाक्यस्यव्यवहारस्यमाकस्यात्कुः स्तार्थइति सेवशाहत्वदर्थसमन्वयस्तदाश्र
११ योहरिः तदन्वयीस्वामीतदन्वयितेमेदुत्यस्य प्रकृतसूत्रस्यैवेति पश्यार्थैरितिसूत्रस्यैवेत्सर्थः तत्रसमानवाक्येऽद्भेतत्स्यैव
यात् प्राकृपवेवयोग्रुक्तिः अतएवेति गुरूकग्रहणाभावेपिसाद्यायोगस्यग्रहणादेव नपेवमीति एषास्विनानानाभिहती
ग्राम्मतरस्यामित्यनेन एवंवगुरूकग्रहणाभावेनपश्यार्थैरितेतत्तरस्यासेवेयेपिप्रवर्त्ततइति मूलोक्तमगुक्तमितिभावः
सूबेपितेनविवक्षायामिति मतर्थेबहुब्रीहिरितिवार्तिकारोयेनेदम् तेनसहेतितनसमासस्तल्पयोगइत्युक्तेः काव
अकाशादाविति कावप्रदीपप्रादिपदग्राह्यः कातर्येकेवलानिति:श्रौर्यंष्वापदचेहिते अतःसिद्धेसमेनाभ्यासभा
भासमन्विषषसदुमादौतयाहृष्टतादितिभावः नवसंज्ञाविधौनदंतविधिरितिलेभइत्याशंक्याह ग्रामेत्रणामिति नन्वथ
मायाग्रामेत्रितसंज्ञायामप्यामेत्रितस्पप्रत्ययमात्रहानितेनप्रत्ययग्रहणपरिभाषयाप्रदेशेषुतदंतविधिसंभवेनामेत्रित
संज्ञायोनदंतविध्यभावेपिनकश्चिद्दोषइतिमहामेत्राकरणंव्यर्थमित्याशंक्याह अतएवेति तदंतविधिस्वीकारादेवग्र ५५

च संज्ञा न स्यादिति नन्वेवं सुप्संज्ञाया अप्यप्रवृत्तौ सुप्तिङन्तमिति पदत्वे हे हे इत्यादीनां न स्यात् किंच द्विवचनसंज्ञाया अप्रश
हमौ कुमार्यो अगारे व्यगारमित्यादावीदूदेतो द्विवचनान्ते प्रगृह्यमिति पदे प्रगृह्यसंज्ञापादने भाष्यकृताकारीयमसंगतं
स्यात् तस्मादेतदेङ्गानपीति न्यायोपस्थितिग्राहकमानबलेन संज्ञाविधिभिन्नविषय इति चेत्सत्यं अत एवाद्यादिभ्यादावुपजी
व्येतेन सुबादिसंज्ञायाः लुकः पूर्वं प्रवृत्त्यभावप्यामेवित संज्ञायास्ततः पूर्वं प्रवृत्तौ मानाभाव इति आशयः अत एवमेवेति
विभाषादिक समास इत्यादाविवलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया संबोधनपदमुद्वाय विहितप्रथमाया ग्रहणं वारणा
यं सेति पदे तन्मामध्यो स्व प्रथमामात्रेमेति परामृश्यत इति भावः ननु संबोधनपदात्प्रातिपदिकार्थेति प्रथमायाम प्रा·
प्तेरित संज्ञापत्तिः संबोधनमात्रबोधकत्वेन ग्रहेऽत्यादावपि तत्पकत्वादेरपि ततो बोध्यादिति चेन्न संबोधनमभिमुखी
करणं तच्च प्रमासत्वाप्रकृतक्रियायां विषयेन त्या च संबोधनमस्तीत्यादौ प्रकृतक्रियायामभिमुखीकरणाभावात् तत्र संबोध·
ने प्रथमा कर्मशब्दे द्वितीयाभाववत् प्रकृतक्रियायोतहि लक्षणेन संबोधने वृत्तेनेनैव प्रथमा न प्रातिपदिकार्थसूत्रेण सं
बोधनस्याधिक्यात् कर्मगाक्लीत्यादौ प्रथमाभाववत् अत्रापि हे हे इत्यत्रापि संबोधनपदादस्मावारणमुक्तादिशा बोध्ये स्वा
श्रयस्याणीति कतिपयस्येति शेषः वक्ष्यमाणेन सर्वेषा ऽ विद्यमाने किं तन्मादृशामिति बोधनात् पूर्वे किमिति इदमत्र सर्व

मित्यादिपूर्वग्रंथेन गतार्थं एवमेवेति विग्रहावलंबेन बलेन तद्वेतिपूर्वपदस्थित एव शब्दाद्यन्तरत्वादादेश इति भावः वस्तुतस्त्वनेन
वि॰ युक्तं एव शब्दस्य स्मरामीति निर्दिष्टे न च इति वाक्यस्थताभावेन समानवाक्यस्थताभावात् पश्यार्थैरिति निषेधाच्च अज्ञानिदेवदत्ते
१०० ति वक्ष्यमाणरीत्या कथंचित्संभवेऽपि तस्मात् इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमित्येव युक्तं इत्यादावि वेति नन्वेतदप्येतत्सम॰
100 शीलमिति कथमसाट संतन्तमिति चेन्न हेत्ववक्रुशोगोयेगानप्रवे येवां युवोकेन युरुषेणावि नीतो शीत्तिनावितर्थस्य
विवक्षितत्वेन द्वितीयार्थकर्मत्वादेरनन्वयेन विभक्तिप्रतिरूपकाव्ययस्यावश्यकत्वात् नन्वेवं नार्थतो विभक्तिप्रतिरूपकत्वमि
ति वाच्ये परिष्करिष्यमाणस्य तस्य सत्त्वात् प्रकृतेऽपीति सर्वेषां रलदेवनइत्यत्र ग्रन्थार्थमिति स्वरार्थमित्यर्थः वहुवचनमसे
गतमिति इत्यादिभ्य इत्यनेन गृहीतानामेव सर्वेषामित्यनेन ग्रहणमित्यभिमानेनेदं गोगइत्यादीनां ग्रहणे तु यथाश्रुतमेव
साधु निहन्मिरिति वस्तुतोऽस्मच्छब्दो विशेषत्वाभावेन न पादादिस्थते नन्वयेनेनास्मिन्निमनयोः परस्परं विशेषणविशेष्यभा
वोऽस्ति वा न वा नाद्यः नहि सेतुज्ञोरितिसूत्रस्य भाष्यविरोधात् तत्र हि हि सेतुज्ञोरन्तरपदे राजन्नहं दारको सजन्नहं॰
दारको राजन्नहं दारकः सेतुज्ञार्थेन नाद्यः सेतुज्ञार्थैर्तानां समासः किं वक्तव्यमेतत् समाससमानार्थेन वाक्येन भवित
वं यथैवार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातुचित्समासेनावयवसंबोधनेवाक्येन गम्यते समुदायसंबोधने समासेनेति भाष्यं १००

कैयटस्य सेतुध्येनेसमासेऽभेदे ध्येतानामिति पृथगवयवार्थयोरभिन्नत्वीकरणे परसंसैरेकार्थीभावलक्षणे सामर्थ्यायोगा
दिति भावः सामान्यवचनत्वविशेषवचनत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावादौ योनत्वेन तदभावे प्रकृतसूत्रस्यासंभवाड्ढिकि
त्वापत्तेरिति वैयर्थ्ये च्छ्वासितव्यास्त्व शङ्कतः प्रथमेसेतु ध्येतार्थयोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावानवगाहि शाब्दबोधोपरामे
प्रहणाधिकरणन्यायेन यास्मिंकरेपस्यावच्छेदमाश्रित्य सूत्रस्योक्तिसंभवोपपत्तेः सर्वथा विशेषणविशेष्यभावाभावा
पिवाऽश्रितत्वेन त्वित्वयोः सामान्यविशेषभावमात्रेण सूत्रस्योक्तिसंभवाच्च तदुक्तं कैयटेनाप्यद्य विस्तरस्त्वतिद्विड्ढकाथवेविह्
वैयत्वेनोपपर्यायत्वेन सामान्यवचनत्वाभावः सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वादिति देवकरोषीति अत्र देवपदार्थस्य कारकप्रक
रणेवक्ष्यमाणरीत्याभेदसंबंधेन क्रियायामन्वयेपि तिङ. तप्रकरणे क्रियाक्रियावतोरभेद इति वक्ष्यमाणरीत्या क्रियया
समम भेदस्य वास्तवस्य सत्वेपि तिङर्थेन वा तस्य सत्वेन सामानाधिकरण्योपपत्तिः अत्र सामानाधिकरण्ये इति चिन्त्यप्रयो.
गते नन्वकर्मकत्वाद्देवः स्पृधपदे क्रियाभावे तच्च निपातनसामर्थ्यात्कर्मणोऽप्यधिकारबाधः स्पर्धेत्यधिकारस्या
पिवाधापत्तेरित्यत आह निपातनैरिति संस्कारविशेषज्ञापकेन ग्रहस्थितस्य च बेधनिर्देशेन स्पृधीति प्रकरणबाधस्य
न्याय्यत्वादिति भावः इति केचित् अलौकिकस्यापि कार्यस्य सर्वैर्निरनिपातनेष्वदर्शनेन नन्त्वाह वर्णादयाप्यवतेः स

वि०

१०१

101

ष्णुपपदे ण्वक्किन्नन्तग्रहणेरिवनिरूपपदादित्यर्थ इत्यन्ये अनिदितो हलः किं नुनः उपधायाः किं नहे अनेकसदेशपरिभा
षात अनेकसदेशानेकसदेशयोरेकस्मिन्नन्तेऽपुगागमत्वात्सभावेन नशब्दमेते प्रत्ययकृवेति अन्येन सपातपदः विश्ववाहृशा
दौ तदृग्मादौ प्रवेश्यपद्मावस्ये प्रसारणे प्राप्नुनः न ह्ययमेनयबाधेनपरिभाषायाविषयः तथा च प्रत्यासत्त्यापदं तस्यागमस्य
त्कार्यं तस्यैव तत्कार्यमिति षयपेषाः शरणं तेनैव वन्मायेन प्रत्ययकवेत्यादि सिधावेतबाधपरिभाषाव्यपैव तदेतदभिप्रे
त्यैषापरिभाषाभाष्यप्रत्याख्यातेत्याह ममेवाविति प्रथमनकारस्यलोपेऽपि नकारमिप्रत्ययेवाविति रूपे तथा च तन्मध्य
पत्रमित्यायेन तन्मध्ये विशिष्टस्याप्यवशयने नग्रहणंस्यादितिभावः नकाररहितं नप्रत्ययग्याग्यामित्यपि बोध्यं नन्वाएत्र
ह्रस्वान्तु तु मेकवृत्वेत्यादौ मे नापन्निवत्तस्लदनुहस्मिन्ने कर्मकबेनतथाह कत्र्येवेनि विवक्षितत्वादिति तथा च कर्वेरह
ये प्रत्ययेऽस्यर्थैं किं वादिविशेषार्थः पर्यवस्यतीतिभावः अत्वस्येति यस्येत्यर्थः न्यायसिद्धैर्थगमकमप्याह अनव
वेति अनेकान्क्विप्सकल्पमेति आकडारीयेषु कार्यकालपक्षाश्रयणेनदेकवाक्यतो अयोगावस्थितक्वौत्सवेनयाः
जादि प्रत्ययेमानो विशेषणमित्यादि क्विप्सकल्पनेनमर्थः नलोपस्यासिद्धत्वादिति नलोपः सुप्स्वरेति
सुप्स्वरेति सुप्रविधौ न लोपस्यासिद्धत्वाद् ह्रोपोनयस्य सब सुप्रविधिमात् बाधयोगादिति संज्ञा प्रसे १०१

णकार्यकालपक्षे स्वदेशत्वाभावेनाकडारीयताभावादसिद्धत्वाच्च उपसंहृतं भाष्ये इति वस्तुतस्तु यथोद्देशपक्षेऽप्यन्तेन स्वभस्यो·
गस्यातो लोपइत्यर्थेऽपि नातस्तद्दोत्यादौ दोषः निर्दिश्यमानोत्पानकारस्यैव लोपग्रहणेः इत्यस्य इदेस्य इत्यादौ सर्वाभावेषवत्
देष इत्यादौ तदइदमश्व त्नकारस्य दकारस्यैवनदोः सम्भावितिसत्नवारणायोक्तकल्पनायाश्चावश्यकत्वात् नश्च त्रानेत्यविका
रइति परिभाषाप्रवृत्तिः संभवति तदायनेवापिताधर्वमेव ग्रहणोत्पवर्णोतद्वर्णयोरितराश्रयवथानाभावात् यत्तु छन्दसि क
ताक्रताक्रक्कादः ग्राहनस्तमासे यत्नदन्तकइत्यादौ तत्परिभाषाप्रवृत्तिशंकायाश्चाप्यभावाच्च नचोपसर्जनत्वात्सर्वं स्यनन
तेप्यवमप्यस्यायेदसूदद्येद्धेयेङ्शाय स्यसस्यष्पन्तत्रसन्स्यत्नेष्यन्तत्रतेइत्यादावपप्रवृत्तमाषादेशायत्नेश्चतस्मादेतत्परिभा
षाप्रत्याख्यानमेव भाष्यकृतोऽभिप्रेतेयाल्मेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि नदर्श्यमेषा परिभाषाकर्तव्येति भाष्ये त
शेषया प्रयोजनविशेषमप्रदर्श्य सामान्येनयोक्तेः भसंज्ञायोकार्यकालपक्षोप्याश्रयितेशकाः तत्पदेपरिभाषा
णामिव संज्ञानामपि स्वदेशप्रवृत्तौ मानाभावात्श्वयादिभ्यः परैव प्रवृत्तमसंज्ञेति भाष्यस्य प्रवृत्तसंज्ञाप्रयुक्तप्रकृति
भावइत्यर्थ इतिनदोषइतिदिक् इत्नराघवयानपवेति ननु हे साशिरोसोत्यत्रैतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्नस्यात् कार्यिणो
स्वर्णस्य वसकारेणवधानादितिवेत्न इतरपदेन निमित्ततयाविशिष्यस्तत्रानुपात्तस्यैव ग्रहणेनादोषात् केचि

नचैतच्छेहेनोऽन्त्यवर्णस्य देशकार्यं विवर्णेऽत्यर्थः अन्त्यसावकाशेदकवर्णे हल्प्रत्याख्यानवाक्षि जतनन्तस्य देशकार्यं णोऽवयवथानाभावद्र
वि॰ तितात्पर्यमितिकोर्थः तेनहे सशिरांसीत्यादावन्त्यसंयोगतन्तस्य देशकार्यं णोरि नरो ऽवयवानादेतत्परिभाषायास्त्विति रित्याहः
१२ अन्त्यमागमिति तेनेणार्थ्यर्थेऽयमर्थः सर्वितानमित्यादविति अन्येनतन्मत्रकानिकभाष्यकृतामसेरित्यस्य प्रतिषेध
एवमात्मस्येवार्तिककृता अदसोद्धेरितिवचनपाठेनैतन्मुत्रभोष्येभाष्यकृतापदाधिकारादपदांतस्यमतेनशाखेणोत्त्या
शेकायदयमसेरित्तिप्रतिषेधेशास्तितत्त्वापयत्यावार्यमपदांतस्यापिभवतीत्युक्तेम अमम्मयङ्ङितिनसिध्यतीत्य
तेयदमेवरूपंसाधुतेनभाष्यकृतोऽभिप्रेते अदहृड्ङितिप्रायोगातीत्यमुतत्रासंमतेः स्तवनात् अदस्मयङ्ङितिभवितव्ये
अन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्यकार्यंभवतीतिभाष्येतेकदेशीनः स्वाङ्गेङितपरिभाषाश्रयेणेनरूपापादानरूपतानस्येत्याहः
नन्वाविघद्वेवयोरित्यस्याभावेपिवकारेणसर्वनाम्नामनुकर्षणादथावीत्यादौनास्यप्राप्तिरित्याशंकयाह वस्यापी॰
ति व्यानुकृतगौरवापत्तेरिति इदमपलक्षणं साकचूकेवविशेषात् अयाकुलेगवत्तीत्यर्थेइति एतेनोद्भुराति
सूत्रानरोरित्यस्यस्थानेऽद्भुगनावपिश्नायामित्येवसिद्धेनोवेः श्नायोमितित्यर्थमित्यपास्तं योपयत्नवोय
नद्वारेति मकारनावपत्रस्योरेपेवमोऽनामलियातविसिनतिप्रापिके अपिनेति नलोपाभावोपीत्यपिनेत्यर्थः स १२

लोपेकृतेषत्वमिति यत्तेनषत्वेस्कोरितिसलोपइतिस्थलेपाठक्रमादर्थक्रमस्यबलवत्त्वेनवैपरीत्येनव्याख्यानेसूचयतिपूर्वत्रा
दित्याहुस्तयेइति प्रतिप्रसवेनसवेदेत्ययोरेवेतिनियमइतिभावः तन्नुलाघवायशाचेतात्यैवेतिनियामकेनेते इहत्वमहत्वोरुपसं
ख्यानस्येष्टनियमपरत्वात्सिद्धेः महच्छब्दस्येयगायभावनिपातनत्स्वीकारापत्तेश्च मन्मनेतच्छात्प्रत्ययोत्तस्यपत्कार्येतदिति
दिष्टमेतेनतच्छात्प्रत्ययेपरतोऽयकार्येतदपीतिदिक् अतसेत्तस्यवायातोः तच्छब्दादिति तदर्थवशाब्दादित्यर्थः अतएवे
ति अथातोरित्यस्यासेनाशयमेवयादैवेत्यर्थः अनुवादकमिति केचित्तेनयद्ग्रहणमौपदेशिकोत्तत्प्रतिपत्त्यर्थः नवोपदे
शेगोमानित्यत्ववेतेनातेतमितिवाच्ये उपदेशेजितिवाकार्येवोयस्यहलेत्यमितेतच्छाकार्येबोधायीनतत्वाडन्तरंगत्व
मिकत्वान्मकारस्यैत्वः स्यायोलोपेवत्कृतेऽतेतत्संभवइत्याहुः नत्वस्यबलवद्विशामपरेणवाधोवक्तव्यः नवान्तरंगत्वो
लब्धावकाशइतिअतआह वचनसामर्थ्यादिति तथाचअन्तरंगकृतेदीर्घस्यावकाशासंभवइतिभावः इदंचनिरवकाशत्वेसमे
वापवादत्वमितिवार्तिकमतोऽभिप्रायेणोक्तं सत्यपिसंभवेवाधनंभवतीतिभाष्यमतानुसारेणाह अयमत्रसंग्रहइति वक्ष्य
तत्रविद्यमानमपिपरत्वमत्रवारितात्र्यांभावेनविप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्यनुपयोगीत्युच्यते परंनित्यंचान्तरंगापवादायिताववच
नसामर्थ्यादीर्घंसूत्रलंघ्येन अत्रोत्सर्गेऽत्रामिकृतेऽपवादस्यवारितात्र्यांभावेनविप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्यनुपयोगीत्युच्यते

कि
१२
103

नावतक्ककौण्डिन्यन्यायविषयइतिदीर्घेक्रमेणेतिनुम्प्रवर्त्ततएव नन्वाश्रीयमाणेएवभूतपूर्वगतिस्वीकारेप्युपदेप्रेपकार॥
सामर्थ्येनोपदेशेः तेनतस्योगस्यदीर्घइतिवाक्यार्थसंभवइत्याशंकांमनसिकृत्यतन्निरासायभूतपूर्वगत्याश्रयणेनलब्धमर्थ
माह तस्मादिति नलोपिनइति इदंविशेषणंप्राङ्न्याय्यणेस्यतउडीचभावार्थं उगितश्चेतिसूत्रेभाष्येनेवतेरेवागितोधातो॥
र्नीम्प्रयोगितोधातोरित्येवनियमशरीरमक्तंकैयटेन नचनोवेः प्रजायामितियदानलोपस्तदाप्रतिषिध्येतेतदापिङीप्प्रभव
तीत्यत्रके असतिप्रयोजनइति प्रयोजनाभावेसत्यपाल्हार्थप्रयोजनार्थतोक्तेरुपहासपरत्वादितिभावः विभावयेत्विति केचित्त
यथैकोगुणगृहीतिसूत्रेगुणगृहडिग्रहणान्नगृहातेपुनर्गुणगृहडिग्रहणादाश्रितशब्दस्वरूपव्यापारयोर्गुणगृह्याबोध्यः एवं
ड्तिइत्यस्यान्तहस्यैवसिद्धेपुनरूभेग्रहणाद्दित्तपर्यासादाश्रयसमुदायत्वोपयोगर्गदेडनन्यायेन उक्तार्थलाभस्तुपाल्हिकः दे
वदत्तयत्नदत्तविष्णुमित्राभोज्यन्तामित्यत्रेप्रयोजकव्यापारस्यसमुदायविषयत्वेपिप्रयोज्यव्यापारस्यफलतृप्तेः प्रत्येकह
त्तित्वनभाष्यकैयटाभ्यांप्रदर्शितत्वात्तस्माडभेग्रहणंसाल्हार्थमितिकैयटोक्तमपियुक्तमेवेत्याहुः येत्विहत्यादौज्ञस्वभा
वार्थल्लभेग्रहणंस्यादितिशास्त्रेदप्रयोजनेकार्यकालपक्षेऽग्राहोविषयोदेशपक्षेवानापइत्याह कार्यकालपक्षइति
ननूक्तसमाधानप्रयासोव्यर्थश्चैतरंगत्वाद्यतोदेशोऽत्रेतस्मान्नादेशभावमादायातीत्यनन्वभिकेत नयावोतिभावेकृतेन १२

ग्रेसापक्लिविस्याशंकाह ग्रन्थ्येति ह्यादिशाह्लामामेकाचापाये प्रहत्यभावस्यानंगीकारे एकादेशइति भशनकारयोरेकादेशे
नोत्पइत्याह यथोद्देशइति स्थाविनिर्दिष्टइति ग्रंतरंगत्वात् आभ्यस्तयोरित्यालोपेबाधितेतिशेषः ग्राभ्यस्तयोरातइति नवाला
पेकतेर्वेशायः स्थाः स्थानिवद्भावःशंकः तस्यापरनिमित्तकत्वादभ्यस्तग्रहणसामर्थ्यादिति ताध्यौव ग्रादेनस्यपङ्क्तकाभिधानेदृष्यप्र·
माणाभावात् इह ज्ञानमात्रमिति नतुपश्चापार्थैरिमत्रेवावाक्षमित्यर्थः उदेवित्यमिति केचित्तुकिन्प्रत्ययसकृदितिसूत्रेभाष्यप्र
त्ययग्रहणेयत्नमुणसंविज्ञानबहुव्रीहिविज्ञानार्थमेतेन सेत्रतिकिर्नोऽभावेपिकृते मानोसक मानोग्रस्तइत्यादिगकम्
तदेतत्कृतस्यपत्नापवादत्वाभावेनसंगच्छते रज्जुसृड्भ्यामित्यादावविकृतत्वमपवादत्वाद्बाधितापत्नापत्तेः नचोपपदह्
कामयतिरज्जुसृड्भ्यामितिभाष्यप्रयोगोकथंसंगच्छतामितिवाच्यं क्विन्प्रत्ययोयस्मादितिबहुव्रीह्याश्रयितस्यस्त्रजौग्रत्युप
सर्गोपलक्षणस्यैवाश्रयणेनादोषादित्याहुः षरोइकाः प्रारब्धदिति ईदृशेविषये जश्त्वापवादत्वेवर्णस्यनेतिनेत्यनेनसुव
यति उदकस्पर्शइति केचित्तुदकस्पृडितिप्रत्युदाहरणमाविते क्विन्प्रत्ययोयस्मादितिबहुव्रीह्याश्रयावाधितस्योदकाभित्राप
पदलक्षणस्यैवाश्रयणेनकृतस्याप्रहतेः नैवंतस्यादादिष्टपपदेपुदृशेः क्विनोविधानेनकेवलेदृगित्यादौकृतेनस्यादितिवा
च्यं त्यदाद्युपपदस्पृशेः क्विन्प्रत्ययप्राप्ततितेनदृष्टेनकेवलेनतस्यार्थान्तिद्धेः उदकस्पर्शइतितनप्रके वासमूपस्याध्येनक

निरूपणटल्लदस्ययजौ ५

मेएयाएः प्लेरहुत्वादित्याद्यः नित्यत्वादिति नवस्वरेप्रत्ययलक्षणाभावात्कथमेतदितिवाच्यं एकपदस्वरेस्सुमतान्तेप्रत्ययल
वि॰ क्षणाभावेपितदन्यत्रतत्सत्वात् पूर्वत्रासिद्धेतन्निषेधादिति नवचैनस्थानित्यत्रपदैनतइत्यर्थेनस्थानिवत्त्वनिषेधपरभाष्यप्रामा
१०४ ण्यात्पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्यत्रपदचरमावयवातिरिक्तस्यपूर्वत्रासिद्धस्यग्रहणाद्धेतस्थानित्वपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिनिषे
धेनप्रवर्तनइतिनपदांतसूत्रस्यस्वग्रंथविरोधइतिवाच्यं भसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययपरकत्वादिति मिमित्तकपदत्वचरमावयवाति
रिक्तस्यत्वर्थेनादोषात् नानेनषत्वमिति सतिसप्तम्यापिकारकेउमरसूत्रेकवाक्यतयादेशप्रत्यययोरेवानेनषत्वविधानात्का
स्मिन्नोषः प्रकृतसूत्रस्यामिति नमविसर्जनीयशर्व्यवायेनिसेःप्रतिषेधः निस्सेतिप्रकृतसूत्रस्थभाष्यप्रयोगेकेव्यवधानेइत्यत्र
मातेभवपर्णेन्वयोग्रहणेकर्तव्येनुस्वारविशेषणेनमग्रहणेन्वमोयोनुस्वारस्तत्रयथास्यात्इहमाभूत्सेक्षिति हयवरट्सू
त्रस्थभाष्येतन्नुमस्थानिकेत्यर्थेमानमितिबोध्यं सपादसप्ताध्यायीस्थकार्येइति अत्रसपादसप्ताध्यायीशब्देनषत्वशा
स्त्रात्पूर्वः सूत्रसमुदायोलक्ष्यते तेनसंयोगान्तलोपसंग्रहः प्रतिपदविधिनेनेति ~~[illegible]~~ ननुनियमशा
स्त्राणांविधिप्रत्वेनप्रवृत्तेःस्वसिद्धान्ततेनेवस्येकाजाद्ध्रस्वामितिदोपिप्रतिपदविधित्वमितिचेन्न आर्द्धधातुकस्येतिसूत्रवि
हितेटोनवादरूपेनप्रतिपदविधित्वाभावस्यनाशपात् पूर्वोपस्थितनिमित्तकमन्तरंगमित्यत्रनिमित्तशब्देनसमस्यतो १०४

निस्वे ६

पातस्यैवग्रहणमितिनदाशयः स्वरप्रहत्तौदोषात् केचित्तुवेमतिविषयसमस्याश्रयणेनकिमर्थस्यादितिसमासेन्नापेन्नोतो
दात्तत्वमेवभवतीतिभगवतोदात्तीयत्रस्याशयइत्याहुः नित्यत्वात्तत्तेवाधितेति इदंसर्वोन्वयि दिलोपेकृतेनदस्योन्नताभा
वात्सत्वाभावेः दस्यानिकसत्तस्यतस्याकत्वकेचारिताथ्यं नतुमवउश्चेति इतरेतत्वइहेहिववनापत्तिरिसाशंकाह स्वइतिसमा
हारेद्वइति इतिहलंताः पुल्लिंगाः नहोधः दत्वेविधात्तवेथत्वविधानेतुनडमित्यत्रभषस्त्रथोरितियत्वार्थं सलेदलोपषते
इतिपाठः सुगमः उदः स्थास्तंभोरितिनिर्देशेनोदित्स्यादेत्वात् इतिपन्नेइति पदस्यादिरितियत्ते तनि थैनप्राप्नोति ग १५
तिकारकोपपदानामितिप्राक् सुबुत्पत्तेः समासेउत्तरभागस्यपदत्वाभावादितिभावः वाख्यानादिति उपातस्यरूपस्यलौ
किकेप्रयोगेऽनुपालंभाच्छाहीयस्यसानुबंधकरूपस्याश्रयणे ग्रस्तीहनिरनुबंधकरूपस्याशातिपदिकस्यलौकिकेप्रयोगे
उपलंभइतिप्रत्ययलक्षणेनैवप्राप्नोतीतियाख्यानपर्यंतानुधावनेवध्यमितिकेचित् दिशाग्रतिसर्जनेनाकिनितिपाठः कि
विनिमयपाठः जत्सवर्तेइति इदमेतन्मतेसममीवहुवचनविषये इतिहलंताः स्त्रीलिंगाः सोपपदाद्विवइति तथासति
गतिकारकोपपदानामितिसुबुत्पत्तेः प्राक्समासेउत्तरपदस्यपदत्वेपतेपिडलंभस्यादितिभावः सात्पदाद्योरितिसेवेति स्व
रितोवानुदात्तेपदादावितितुपदादावनुदात्तेपकारेशत्वस्यस्वरितविधिर्नतुपदादेःसात्वाद्विधिरितिसोपियदादिविधिशब्देन

वि॰ नशःस्थानेऽस्तिभावः ननु सामर्थ्यादायोर्विशेषेवेत्यसंगतं उत्तरपदादिः कर्णो वर्णलक्षणादित्यादिविधेऽन्तरस्यापि सद्भावादित्याशंक्या
१०५ ह उत्तरपदादिरिति अन्यथा कर्णो वर्णलक्षणादिति स्वरो न पदादिविधिः अकारस्यानादित्वात् स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमा
नवदित्यादिव्यपदेशात्तत्रैवासमासार्थं स्यात् कर्णशब्दाद्दर्शाद्याद्यविकृतेनत्वक्तः कर्णोऽस्यायुदात्तत्वं यथा स्यादित्यत आह उत्तर
पदादिति पूर्ववार्त्तिकमपीति भाष्ये उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमताल्लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वचने पठितानन्तः स्यादिषु पूर्वप
देन भवतीत्यापनेकविधयोगविभागेन प्रत्याख्यायदाधि सेवाविनादोषतार्थे पदादादिरिति पंचमीसमासाश्रयणे बहुसेवो बहुसे
वी इत्यादौ दोषमाशङ्क्याह उत्तरपदत्वे चपदादिविधौ लुमताल्लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति वचस्याभिनन्नियमार्थं भविष्यतिपदा
दिविधावेव न पदान्तविधौ विवितिकथ्य बहुसेवो बहुव्यवेस्य पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति केचित् नञ्ञादिनेतद्वचना
पाठेनेति अन्ये तु प्रत्याख्यानप्रकारान्तरमुक्तः उत्तरपदत्वे चपदादिविधौ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः बहुच्पूर्वस्य चापदादिवि
धाविति वचनद्वयापेक्षया प्रत्याख्यानस्य लघुत्वात् तथा हि स्यादिषु पूर्वं पदं भवतिनतो ऽ सर्वनामस्थाने याचि यत्वादौ सर्व
नामस्थाने पूर्वं तद्वद्दकेवपदं न ततोऽभं यजादावसर्वनामस्थाने पूर्वं तद्वद्दकं च भं भवतीत्यर्थः इति संवेष्टितार्थः स्या
नवदर्थि सेवाविनादोषतापत्तिः पदादादिरिति पंचमीसमासाश्रयणात् नन्वबहुसेवाविनञ्वषतापत्तिः यथ तेयमस्यते ऽ

योनेनेतिव्युत्पत्त्या पदं पदस्यार्थे वर्तमानत्वात् पदं च प्रकृतिभिन्नमेव स्यादिति ग्रहणात् तेन षष्ठीविषयतीत्यत्र न दोषः अर्थवदिति न
विशिष्टमादायोत्तरस्य पदत्ववारणाय एवं च सति षष्ठीतत्पुरुषेऽपि न दोषः नवैवं कुमारीश्लिष्यत्यत्रैषेऽथापत्तिः सतिग्रहणे पदसं
ज्ञासूत्रे प्रत्ययेऽपि पदादिग्रहणं क्रमप्रतिषेधार्थं ग्रहणं निज्ञापनात् प्रत्याख्यानोत्तरेन अवशिष्टे तद्वचनपाठस्यैकदेशिनः कथं तर्हि पदादा
दिः पदादिरिति भाष्यग्रन्थोऽपि न स्थैव किं च वचनारंभपक्षे काश्यपेन शौक्रमधीयते काश्यपिन इत्यादौ न लोपापत्तिः छन्दोब्रा
ह्मणानीत्यनेन प्रोक्तप्रत्ययान्तस्याध्येतृप्रत्ययं विनाऽप्रयुक्तत्वाभावेनेति स्वत्युत्पत्तेः प्राक् तत्प्रवृत्तिबोधकमानाभावात् किं
च जेवाः फलेजेवा वितत्रैकोसवर्णे इति प्रकृतिभावापत्तिः न स्यात्र फलशब्दस्य समस्तुत्पत्तेः पूर्वं तत्प्रत्याशणापि किं च बहुव
मिकेत्यत्र वचनारंभेन लोपाभावापत्तिः प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन पदत्वाभावात् कप्रत्ययनिमित्तेपदत्वे तस्समुदायस्य तत्स्थय
त्वातिपदिकसंज्ञकं च यमानिनिनननद पक्षपदे च बहुव्रमेत्रितिनतत्त्वातिपदिकमिति न लोपो उलभः अपि च वचनारंभे पूर्वेददि
शियत्वायर्थेमध्यमतानाकातेनिविशेषणेतिगौरवमितियाकिंविदेतदित्याहुः अत एवेति एतदस्मदायतादेवेत्यर्थः अन
योरपीति एतादेशस्यैतदस्त्वेत्यर्थः एतदमादायेत्यायेकदेशयुक्तिरितितोग्रन्थोऽपवादतमजानतयकदेशिनोऽयथेनदि
त्याद्युक्तिरिति पूर्वग्रन्थेन युनरुक्तोऽपि तद्विवरणपरतयाकथंचिज्ञेयः अन्ये तु येन न क्रियते तद्योनानवत्तव्य इत्यादिभाष्यस्य

वि॰ रसेन हि नीयादौ सेन भसम्वैव पदकृवद्भतिलभते नवयेन नाप्राप्तिन्यायेनेन दस्यदायतापवादे नेन नञ्ऋत्वे तस्य दायत्वाप्राप्तेः यये
नदित्यायेकदेशयुक्तिरितिवाच्यं नलुमतेतिनिषेधानित्यत्वेन कुंडमानयप्रक्षालयेन दिति ज्ञापनेन दः प्रवृत्तावत्र बन्नदाघत्वाप्रवृत्या
१०९ येन नाप्राप्तिन्यायाप्रवृत्तेः समासस्य दायत्वादानपवादत्वेन कौंडिन्यन्यायानित्यत्वेनेन दोपि न दन पवादत्वस्यापपत्तेश्च पये
108 व मेन ञ्चितकोन सिद्धाति एताकिन्तकहृतियाप्रोक्तिरित्यग्रिमभाष्येकदेशयुक्तिः उपसर्जनत्वेनेन दादेशस्यतत्राप्रवृत्तेः न
लुमतेतिनिषेधाच्च नलुमतेत्यस्यानित्यत्वे तु परमेश्राहरकमानेनैकपदाश्रितत्वं केवल तथा वैतेन कृतमेतत्कृतमित्यादौ नेन
दादेशप्रवृत्तिरित्याहुः इन्तलमिति अन्यत्र सावकाशः कः कोवकाशो नेत्यद्भ्यादिन लोपः प्रातिपदिकेति सूत्रस्य भाष्यप्रामा
ण्येन त्रिपाद्यां नत्वक कौंडिन्यन्यायः स्कोः संयोगाद्योरित्यादितु निरवकाशत्वेन संयोगान्तलोपादिबाधकं अत एव वर्णीत रामसिद्धिः
अन्यथा नलोपे वा स्थितान स्थिते तस्यासिद्धत्वात्सवर्णदीर्घानापत्तिः अत एव पुंकस्तु हडित्यादौ भष्भाव तमादि पुं कृते पुजप्रता
दिसिद्धिः अग्रथाः पवादत्वात्तेजेशत्वापवादतापत्तिः रहाभ्यामितिनिमित्तेन कार्ये नबाधस्तु हयवरडितिसूत्रस्थभाष्यवला
देव अस्तु वा त्रिपाद्यामितरविधिषु परत्वात्तथा नलोपविषये तु वृत्रघ्नः वृषीतरः भ्रविदापस्तु भ्रविदावतरइति भाष्यप्रयो
गबलेन नोत्सर्गापवादभावः अत एव नलोपः प्रातिपदिकसूत्रे भाष्ये अनवकाशो हरनलोपं बाधिष्यत इत्युक्तेन तत्पवादो हस्विना १०९

डः इदमेवन्याय्यमिति अन्येन्तु किंन्त्यत्ययस्य कुर्विति स्वैरं दंतहिं प्रयोजनं येभ्यः किं न्वविधीयते तेषामन्य प्रत्ययांतानामपि कुतेय
थास्यान्मानोग्रस्राकमानोग्र्दगिति भाष्याकृतस्यासिद्धतात्वते किं न्यत्ययसे तिकृतेभवत्येव षत्वस्य कृतापवादत्वेन नत्रिपा
पातं कःकौडिन्य मायाग्रहणे पदांते विशिष्यतविधिकल्पकाभावाच्च विश्वसृड्दंतेन कृते किं न प्रत्ययस्येत्यतन्गुणसेवि
तानबहुव्रीहौ विज्ञानेपि स्पृशोनुदके इतिक्वेः नुदकग्रहणेन किं न प्रत्ययविधायकशास्त्रानुपात्तोपपदके किप्रयोते किं न
प्रत्ययस्येत्यस्याग्रहणेः अनुदकग्रहणात् उदकेउपपदेकिपः ग्रहणेन तदेयप्यसहमेव तेनोदकशब्दे उपपदे उदकस्पृडित्येव अस्
कः शब्दस्यत्वस्यतेरोणादिके अज्प्रत्ययेवाप्यस्याहः ननुगवाकशब्दस्य रूपाणीति मूलग्रंथोऽसंगतः क्लीवेवागतिभेदतः शब्द
नरग्रंथानुरोधेन प्रजार्थस्याप्यनुकरणावश्यकत्वेन नतत्र गवागिति रूपाभावादित्याशंक्याह शब्दपरत्वेनेति तथाचगवाग्श
ब्दस्यानुकरणे प्रकृतवदनुकरणमिति न लोपइति क्लीवेवागतिभेदतइतिवाक्यशेषो नासंगतइति भावः सोऽर्थं कालमता
दिति सर्वनामस्थानत्वाभावाद्वेत्यपि बोध्यं लोपोपीत्येवेति अनयवस्त्रलोपितदानीतिप्रयोगःसंग [illegible] सोर्थं [illegible]
[illegible] क्षिते इति हलंतान पुंसकलिंगाः स्वरादिनिपातमव्ययं सर्वेषामिति ततश्चाकिं प्रधानानां सर्वेषामित्यर्थः भाष्यप्र
माणादिति पूर्वेहितत्र भाष्ये अव्ययसायेवितयोः किंनिपात्यते प्रत्ययमन्त्रियोगेन मांतत्वेनिपात्यते नैतदस्तिमकारांतः साथेश

प्रहृत्नयेतत्रापि कुत ८

वि. १०८
हृइति कैयटस्यानेनसमर्थेशब्दस्य व्याख्यायते अव्ययादेव त्युब्लोः सिद्धत्वात् विरमितस्यत मांतत्वेनिपातनइति विरमितव्ययस्ते
तसामर्थ्येशब्द वक्ष्यिरंशब्दस्यापिप्रत्याख्याने भाष्यकृत्कैयटादीवदेतामितिभावः ननुवतेतस्या अपमेतायोयउक्तोतिवतइत्यादौवि
भक्तिप्रवणानापतितिरित्याशंक्याह उपसर्गाद्यदसीति भाष्यस्वरसोप्येवमेवेति एवेहितत्रभाष्ये अथवापुनरस्तुकृदेतम
कारांत[illegible]मितिकर्थ्यप्रतामोप्रत्नामइति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनप्रत्ययलक्षणेन संज्ञाभवतीति यदयंप्रशाम् शब्दं स्व
रादिषुपठतीति यदिवस्वरादिषुप्रशाम्शब्दपाठस्तदाशानेनजनइत्यस्मात्क्विपितत्राव्ययसंज्ञार्थपाठस्यचारितार्थ्येनज्ञापक
त्वासंगतिः तस्मात्क्विपोनभिधानकल्पनेनाक्विबन्तमितिभावः नञः स्वरादिष्विति निपातनादेवसिद्धेरितिभावः अव्ययेति
इदंतत्पुरुषेतुल्यार्थेइतिसूत्रस्यैववचने अव्ययग्रहणे एतेषांग्रहणमितितदर्थः अकर्णिरिति आक्रोशेनञ्यनिरितिक्त
नो ऽनिरितिभावः माङीयोति निपातनादेवसिद्धेरितिभावः नन्वर्थेनःसारूप्यग्रहणेरोयेकेनविनेत्वावामित्यत्राव्ययसं
ज्ञानस्यात् वामित्यस्यकर्मत्वाबोधकत्वादित्याशंक्याह रोयकेनेति विभक्त्यंतसमानार्थत्वस्यैवेति उभयत्रक्ष्यप्रकृतिकवि
भक्त्यंतसमानार्थत्वेपुवामितिप्रथमाद्विवचनमादायशब्दतःसारूप्येवामितिद्वितीयाद्विवचनान्तमादाय[illegible]तःसारूप्यम्
[illegible]तथाविभक्तिप्रतिरूपकत्वादेवयुगपदित्यादीनामव्ययत्वेसिद्धेयुगपदित्य १०७
नन्वेवंसतियुगपदित्यादीनामपिएककालेइतिविभक्त्यंतमादायार्थतःसारूप्ये युगपततीत्यर्थेकयुगपच्छब्द[illegible] मादायशब्द २॥

तएवसाहृष्येनार्थनत्वेनतस्मादित्यर्थकत्वादित्यत्रप्रथमोनार्थकत्वमित्यस्यावाच्ययत्वसिद्धिः अतएववचन ७१ वाचिनोस्तिशब्द ३५
सप्पादोयथेइतिचेन्न यच्छब्दप्रकृतिकविभक्त्येन्तमादायार्थेनः साहृष्ये तच्छब्दप्रकृतिकविभक्त्येन्तमादायैंशब्दतः साहृष्यविवा
क्षितत्वेनादोषात् नन्वेवेस्वरप्रतिरूपकत्वमपिशब्दत्वेः र्थतत्वविवक्षणीयेस्यादित्याशंक्याह स्वरोपेतत्वेनेति अन्येनस्वरार्थक
रूपायशब्दस्यविभक्तिप्रतिरूपकत्वेनावययतासिद्धिरितिमतप्रसूत्रेभाष्यकैयटोक्तेसेराक्षते विभक्त्यंतेवपदद्वयावचटितमेव
तिनस्ुरापदित्यादीनांपाठवैयर्थ्यमित्याद्यः स्त्रमषष्ठीकमिति इदमयुक्तं प्रथमोतानामेवहेहविधानेननवितोरिति द्वेषष्ठे
तस्यप्रवेशानहेत्वात् ततदर्थोविभागइति प्रकृतिप्रत्ययविभागस्तदर्थेविभागश्चेतिवाक्यस्यतच्छब्दयोः प्रकृतिप्रत्ययपरत्वा
दैंहइतिभावः शब्दस्वेतवीप्सायांकृतद्विर्वचनस्यतच्छब्दस्यार्थशब्देनतत्पुरुषइत्यविने चादिस्वरादिपठितानामिति इदंविशे
षणेवर्थं गौरित्यादावव्ययत्वापादकेप्रणश्रमितितिनिषेधेऽणाइत्यादावेवयत्वानापत्तिस्तनास्माकंस्वरादिपाठसामर्थ्यं
तत्सिद्धेः विहितानांनियमप्रदत्वइति इदमयपलक्षणं प्राप्यमाणानांनियमपदेपीत्यस्यार्थस्य अस्याप्रपत्तिरिति अस
र्वविभक्तित्वस्याप्रपत्तिः अत्रपत्तेइत्यस्यअज्ञातस्यनिहत्वविशिष्टेनेनान्वयः सर्वैकवचनविशिष्टस्यसर्वविभक्त्युत्पत्त्याविशिष्टेनेनान्वयः
[illegible] सर्वेषुकर्मादिषष्ठेषुद्वितीयाद्येकैकविभक्त्युत्पत्तौजातायामित्यर्थः क
र्माद्यर्थयोगात्प्रातिपदिकार्थेकर्मणिविभक्तिरितिप्रातिपदिकार्थेकर्मणिविभक्तिस्तदाद्वितीयेवेत्यवसिद्धेकर्माद्यर्थेत्यादि

[illegible]

विशेषणत्वेऽर्थे प्रयोगः प्रातिपदिकात्प्रथमैवेति इदं विशेषणं अव्ययेभ्योऽपि द्वितीयाद्यर्थे अर्थनियम इति यत्पदकारस्तेनोक्तं नियम
वि॰ मइति सिद्धान्तात् अत्र पक्षइति अर्थनियमपक्षेऽसमर्थः प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमपक्षमाह कर्माद्यर्थेति सामान्यापेक्षप्रत्ययनि
१०८ यमपक्षमाह अर्थेति ननु सर्वेष्वेव सुप्स्वेव अव्ययानां प्रातिपदिकार्थसूत्रोदाहरणत्वमनुपपन्नं तथा च प्रातिपदिकार्थ
108 ग्रहणं किमर्थं उच्चैर्नीचैरित्यत्रापि यथा स्यादिति प्रातिपदिकार्थसूत्रस्य भाष्ये विरुध्यते प्रातिपदिकार्थसूत्रस्य पर्युदासन्यायेन क
र्मादियोगे प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा बाधकत्वादिति चेत्प्रातिपदिकार्थसूत्रस्योक्तनिष्कृष्टार्थमनाश्रित्याव्ययानां तदुदाहरणा
त्वेनोपन्यास इत्याशयात् वस्तुतस्तु प्रातिपदिकार्थसूत्रे कर्मादियोगे प्रातिपदिकादित्यर्थे मानाभावादव्ययानां तदुदाहर
णत्वमुपपन्नं तत्रार्थनियमे कर्मादिरहितप्रातिपदिकार्थे प्रथमैवेति नियमेन प्रथमैवाव्ययेभ्यः प्राप्नोति न द्वितीयादिः अ
र्थनियमे सिद्धमिति बहुषु इति सूत्रस्य भाष्यस्य प्रथमायावचनत्रये सिद्धमित्येवार्थः प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमे कर्माद्यर्थे प्राति
पादनयोः प्रातिपदिकाद्वा द्वितीया तदा कर्मण्यपि सत्येकवचनत्वं तदसमेदिरेव सूत्रार्थः तेन गां दोग्धीत्यादावपादानत्वादावपि द्विती
यादिः बहुषु इति सूत्रस्य सैकस्मिन्नेवैकवचनेन द्वयोर्न बहुषु इति भाष्यस्यापि संख्यावत्ययोगेषु चेदेकवचनं तर्हि एकत्वस्यै
वचनत्वं तदसत्वइत्यर्थः न द्वयोर्न बहुषु इति तत्फलितार्थकथनमिति दिक् नन्वेकवचनमिति सूत्रेऽव्यर्थं द्विबहुत्वयोर्द्विवचन १०८

वचनोक्तावर्थादेकवचनस्य तद्विषये प्रवृत्तिसिद्धेरित्यत आह द्विबहुत्वयोरिति अप्राप्तप्रापणार्थमिति सामान्यापेक्षप
त्ययनियमपक्षएव सिद्धान्तोऽभिप्रेत इति भावः अन्येत्तु सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमः तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकादिभ्यो निर्दिष्टेभ्यो विभक्तेर
प्राप्तौ एकवचनमित्यौत्सर्गिकमेकवचने सार्थकावयवेभ्यस्तु प्रातिपदिकार्थे इति प्रथमैकवचने दोषाभावमस्महः ग्रस्तुवेरि
त्यादि इह त्रिविषये कर्मत्वान्वयात् द्वितीयैकवचने तेनात्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः एवं स्वः शब्दात् द्वितीयाएव
मी सप्तम्येकवचनानि स्वः पश्य स्वरागतः स्वः स्थित इत्यादिप्रयोगदर्शनात् एवमव्ययदिशोत्ताव्ययीभावान्नदर्थकर्मत्वादि
सत्वेन द्वितीयातृतीयासप्तम्येकवचनानीत्यादि यथायथं बोध्यमित्याहुः नानेन सर्वैकवचनमिति किंतु प्रथमाद्वितीया
तृतीयैकवचनान्येवेत्यर्थः ज्ञापनाच्चेति इदमपलक्षणमव्ययादाप्सुप इति प्रत्याहारग्रहणं चेत्यपि बोध्यं नन्वेकत्वए
कवचनस्याविधानेन चटइत्युक्ते एकत्वनिश्चयो न स्यादित्याशंक्याह चटइत्युक्त इति नन्वबहुषु इत्यादिसूत्रेषु एकवचनमि
तियोगविभागमनाश्रित्योक्तनियमपक्षानाश्रित्यावयवेभ्यः सर्वविभक्तीनां सर्वाणि वचनानीत्युक्ते तदुक्तो नोक्तमित्यत
आह बहुषु इत्यादिसूत्रेष्विति भाष्ये न तु विशिष्यासविधानात् द्वितीयांत इति तदंतविधिः कथमित्यत आह बहुव्रीहिलभ्ये
विशेष्य इत्याहेति इत्यभिप्रेत्याहेत्यर्थः संज्ञाकार्यस्येति लुक इत्यर्थः तत्तेन बहिरंगत्वेन अव्ययीभावादाविति वस्तु

वि० तस्याव्ययीभावस्य शक्तिलिंगविशेषयोगेपि वचनादव्ययत्वं आधेयश्चादेरन्वर्थसंज्ञाबलेनाव्ययत्ववारणसंभवेपि सन्निपातप
१५ रिभाषाप्रयोजनकथनार्थं भाष्यकृतैतदुपात्तमिति उपादास्तेति समर्थत्वपाठः सन्निपातपरिभाषयाक्रितिचेतिनिषेधस्य
निहन्तिरित्याशयेन सगुणपाठः वस्तुतस्तत्र प्रवृत्तिपूर्वकालिकमेव मात्रस्योपजीव्यत्वं न क्रितिचेतिनिषेधविनाश्ये अत्र
109 निषेधेन विनाश्यमित्युत्तरकालिकं न तदा तस्योपजीव्यत्वं तस्मादेव विषये तात्पर्यानादकितस्सन्निपातनिमित्तमात्रस्याश्री
यतीति किं तस्यानिमित्तं किंतत्सन्निधुक्तं चेत्समितिकितो भावेन भवतीति कैयटोक्तरीत्यैव सन्निपातपरिभाषाविरोधउपपादनी॰
यः तत्रवात्तोपजीव्यकितस्सप्तमाद्वादेवकितेन विनाशः भावाभावयोर्विरोधादिति नैषा प्रतिवेदीयुक्ता तस्मादत्याश्रयणा
द्राष्ट्यमाणानुवृत्तौ निपातविघातकत्वे परेयययापाश्रीयत इत्येवेत्युक्तं ताहशमहासंज्ञाकरणात्समुदायस्यनाव्ययत्वमि
त्येवमुक्तं ताहशार्थानामित्यारभ्यमानाभावेनेत्यंतो ग्रंथः प्रकृतानुपयुक्तः नद्यन्तेन तद्गणकार्यं किं विशिष्टो॰
ति योनोपयुज्येत साहचर्येणोत्तरमर्थस्येति शेषः प्रसिद्धस्यासावे तत्रेऽगस्यासोपदांतरानपेक्षस्यासावन्यपसर्जनी
भूतस्येति विग्रहः अत्रप्रसिद्धांतरेणपदांतरानपेक्षेति विशेषणाभावे अनुपसर्जनीभूतस्यालिंगाद्यनन्वयित्वं भूतेता
वतापूर्वैः अतएवेति अतश्चैवमावित्यत्राव्ययस्याव्ययसंज्ञाभावादेवेत्यर्थः वर्षपवेति अव्ययसंज्ञायोकार्ये काल १५

पत्वाश्रयणात् ग्रस्तुब्वकैरित्यादावकारार्थे प्रहृत्वाव्ययसंज्ञामादायनलुक् उच्चैराविति उच्चैःशब्दात्परोद्विवचनौतोऽश
ह्लेवौथः तस्यवपरादिवत्वेनाविभक्तित्वाद्धिहितविशेषणाभावेलगापत्तिरित्याशंकावारणायेदं उच्चैराभ्यामिति विहि
तविशेषणाभावेत्रटायोल्लगाप्रत्तिरितिभावः ॥शसमायौभ्यादिः यत्रवेतित्तदव्ययमितिवाक्यशेषंव्याचष्टे तदिति
तदितिपदेतस्मादित्यर्थकमित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे अभावादित्यादृष्टपादेवेति यद्देतीतिव्याचष्टे यादृविर्येरूपामिति नेती
तिव्याचष्टे नप्राप्नोतीति इमव्ययानिसमासानि इतिस्वव्ययविभक्तिकार्याणि स्त्रीः स्त्रियो सत्वादीनांगुणानामि नन्व
व्ययशब्दस्यनपुंसकत्वमात्मशब्दस्यपुंस्त्वेविति शब्दस्यस्त्रीत्वंकथं सत्वादीनांगुणानांतत्राभावादितिचेन्न पदार्थस्यशक्तिविं
विधेव आत्मनिचैववैविविज्ञाम्बहीतिश्रुतिरत्नाभ्यामात्मनिपुंशब्दादिसत्वेनसर्वलिंगोपपत्तेः सतामपिसर्वलिंगानांतत
च्छब्दप्रतिपाद्यतावच्छेदकैनेवाभिव्यक्तिरितिनातिप्रसंगः शशविषाणादौतस्यदेवलिंगविषाणत्वादिवदवभासते यद्वाऽ
स्यथाख्यातिस्वीकारादन्यत्रसत्त्वश्रयतस्सत्तिविषाणेऽवभासतेइतिलिंगव्यवस्थासिद्धिः केचित्तुशशविषाणादावंत ः
पदार्थसद्भावात्तद्वाचकोलिंगयोगइत्याऽऽः अजशब्दस्यस्त्रियामजाशब्दस्यपुंसिकदाप्यप्रयोगात्स्त्रीत्वमेवदारायाभि
धेयमितिवक्तुमशक्यमित्यभिप्रेत्याह तत्रेति तत्संभवेतीति अन्यत्रलौकिकलिंगस्यप्रतिपाद्यत्वसंभवेतदेवनोभ॰

वि॰
११०
110

यैगौरवादित्याहुः उपचया ऽपचययोः सतोरिति शेषः तन्मात्रविवक्षायामिति विवक्षावलोकव्यवहारानुवादिनीयाख्या
नत्वप्रायोक्तौ तदुक्तं हरिणा सन्निधाने निमित्तानां किंचिदेव प्रवर्तकं यथा तत्त्वादिशब्दानां लिंगेषु नियमस्तथा भावत
त्वविदः शिष्टाः शास्त्रार्थेषु व्यवस्थिता इति लिंगं वार्थगतमेव न शब्दगतमिति प्रकृतसूत्रस्य भाष्यात्त्वतोर्नपुंसकादिति सू
त्रस्य भाष्याच्च स्पष्टमेव गम्यते स्त्रीपुंनपुंसकादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमेव लिंगं न ततो ऽन्यत् तदपि प्रायेण शास्त्रीयमेव स
तिसंभवे लौकिकमपि तद्वाच्यार्थगतमिति इदं विशेषणेऽवश्यं व्यावर्त्याभावात् एवं व्याख्याने इति षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्याजा
दीनां वाच्ये यत् स्त्रीत्वमिति व्याख्याने इत्यर्थः अत एव स्त्रीत्वस्य द्योत्यत्वादेव समुच्चयस्य द्योतकसमुच्चयस्य वाचकसमुच्चयत्व
प्रायेण न दृश्यत इति भावः अजादिरूपमेवेति नन्वेवं चटकिकाजिकेत्यादौ जातिलक्षणो ङीष् दुर्वारः अजातार्थयोगेऽपि
जातिलक्षणेनपायात् क्रोतस्यानजादित्वेन टापोः प्रवृत्तेरिति चेन्न अजातत्वाद्यधिकप्रवृत्तिनिमित्तत्वे जातिमात्रप्रवृत्ति
निमित्तकत्वाभावान्ङीषो ऽप्रवृत्तेरिति दिक् तदंतस्यापीति तदंतस्यैवेत्यपि तु व्याख्यानादेवेति अनुपसर्जनाधिकारस्य
लात् सामर्थ्येनेति अजाद्यत इत्यस्य षष्ठ्यन्तताश्रयणसामर्थ्येनेत्यर्थः जातिश्चेद्वाच्येति भाष्यकैयटयोस्तु जातिविशि
स्यानभूतेऽस्मिञ्शेषसंबंधः किंत्वमहत्पूर्वेत्यस्य इत्यस्य स्त्रीभूद्गोत्यत्र गौणाभावन्यायेन टाप् नेत्युक्ते प्रातिपदिककार्येऽपि स्त्रीप्र ११०

त्वये गौणमुख्यन्यायः प्रवर्तत इति तद्भावः एवं तज्जस्य स्त्री प्रजातेर्व गौणमुख्यन्यायेन टापोऽप्रवृत्तेः यद्वा मुख्यार्थकेष्वजादिषु
जातिलक्षणङीषं बाधित्वा चरितार्थस्य टापः पुंयोगे परत्वान्ङीषा बाधः अयजेइन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घस्य गुणेनेव जाति
वाचकत्वाभावादिति श्रायात्वेन जातिविशिष्टवाचकत्वादित्यर्थः न वाऽगौणत्वमिति ननु शूद्रस्य स्त्री शूद्रेव न तथावक
थे शूद्रशब्दस्तत्र गौणः न च शूद्रशब्दः शूद्रमेवाभिधत्ते न स्त्रीबोधक इति तत्र गौणः शक्यतावच्छेदकारोप एव गौणत्वं हि
त्तिरिति न च सिद्धान्तात् अत एवाग्नायी देवताऽस्याग्नेय इत्यत्र मस्याद्भवति पुंवद्भावः अन्यथा तल्यप्रवृत्तिनिमित्ते भाषित
पुंस्कत्वाभावान्मुडलेभ इति चेत्त्र अशूद्रायदा शूद्रस्य स्त्री विवक्षिता तदा गौणत्वमित्याशयात् जातिमात्रविवक्षयेति कै
यटे न सति जातिग्रहणेऽमहत्त्वं वेति प्रतिषेधसामर्थ्यादत्र गौणोपि टाप् बाध्येतेत्युक्ते न चाभीर्यां प्रतिषेधचरितार्थ्येन
त्रापि समासस्वीकारेण ह्रस्वत्वे ह्रस्वे टापोऽवारणात् ननु महाशूद्रशब्दस्य महत्त्वविशिष्टशूद्रत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन
जातिमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावेन कथं ङीषित्यत आह प्रधानेनेति उग्रायामिति उग्रामित्यवृत्ते अजादित्वाक
ल्पे क्वचिदुग्रकन्यायामिति पाठः अनुलोमसंकराणामिति उत्तमवर्णादधमवर्णायामुत्पन्नानामित्यर्थः मातृजाति
हनित्वादिति मातृजातिमतेन स्त्रीत्वबोधकत्वादित्यर्थः अत एव महाशूद्रीत्यत्र शूद्रशब्दस्याऽप्रवृत्त्वादेव ब्राह्मणी

वि॰ १११

नोक्तक्षत्रियादिभिः क्रमेणान्वयः अत्र क्षत्रियापाश्चात्यपवगाह्याः ननु ब्राह्मणाङ्गनायामुत्पन्नस्य शौवस्य तबलेन शूद्रत्वाव
गमात्तत्रतो जातिमारोप्येति पूर्वग्रन्थसंगतिः अत एव श्रीमत्कल्पादिद्वैपायनादिभिः क्षत्रियामुत्पादितानां पाण्डवादीनां क्षत्रिय
त्वमितिचेन्न श्रौतानस्मरतावल्लोमसेकरणेके धर्मोविज्ञानेतरकल्पनेनत्पदार्दी नीतिसूत्रेभाष्ये आभीरतस्य शूद्रत्वाप्य
त्वाभावोऽस्याचतत्रसेपूर्णो शूद्रत्वानेगोकारात् अत एव तत्र महाशूद्रशब्दस्य प्रयोगो न केवलशूद्रशब्दस्य शूद्राऽत्रममात
स्य शूद्रधर्मो अस्सर्वेनतत्रप्रवर्तते शौवस्यत्वा शूद्रत्वारोपादेके विच्छूद्रधर्मोऽत्र प्रवर्तते अयमारोपो न गौणस्यत्वेन्याय
प्रवर्तकः शास्त्रबोधितत्वाज्जातियथर्मप्रापकमात्र इमोक्तसूत्रमिमनाश्रितत्वेकैयटेनोक्तं अमहत्सर्वेतिनिषेधोनवक्त
व्यः नहिमहाशूद्रीत्यत्र शूद्रार्थगतेस्त्रीत्वमितिटापः प्रसंगाभावइति एतेन प्रयोगेटाप्वारणाय जातिश्रेष्ठाद्येतस्यमाप्य
जातिमत्वेशाद्येतदर्थस्यावश्यकतया भीर्यो शूद्रत्वारोपेणटापोः प्रवृत्तेरमहत्सर्वेतिनिषेधो वक्तव्यइत्ययास्ते अस्या
रोपस्य शास्त्रबोधितत्वेनतद्धर्मप्रापकत्वेनवमत्स्यसमशीलत्वात् ननु महाशूद्रीत्यत्रयोगार्थस्यापिसत्वेन जातिमात्रग्रह
त्विनिमित्तकत्वाभावेनङीषुनस्यादितिचेन्न अवयवार्थस्य संभवमात्रेणाश्रयणेपिरूढ्यर्थग्रहत्विनिमित्तस्यव्यभिचारवा
रणायानाश्रयणेन जातिमात्रेतिमात्रपदेनतादृशस्यैवव्यावर्तित्वेनादोषात् अत एव योगेन मन्वयस्य बोधकत्वेपि अगोत्रस्य १११

योऽतमनुषीत्यत्र जातिलक्षणङीषु सिद्धिः केचिदिति ह्यागीति भ्यः प्रयोगदर्शनमत्राहुविः इत्युक्तेरिति वस्तुतस्तु
गिद्ग्रहणग्रहणवर्ज्यमित्यर्थं उगितश्चेत्यत्र वनो रचेत्यादाविवा महत्त्वं ग्रहणेन स्त्रियामित्यधिकारे तदंतविधिज्ञापनेना
दोषात् उगितांऽत्वयोः प्रातिपदिकप्रातिपदिकसाधारणेनोक्तनिषेधस्योगितश्चानश्च जित्यनयोरप्रवृत्तेश्च स्पष्टं चेदमुगितश्चे
तिसूत्रे भाष्ये स्थितमेवेति टापोऽनपवादत्वेन ऋविशेषः प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः एतत्प्रत्याख्यातमिति एतत्प्रत्याख्यानमित्युचितः पाठः
एतस्य सेगच्छतइत्यनेनान्वयः सत्त्रीत्विहसेति इहेविति ङीवेतप्रयोगस्य सत्त्रीत्वेऽहतेमानाभावादिति तर्कवेडिकाकार :
केचित्तु पचेत्यादौ टाप्ङीपोरुभयोर्निषेधायनषाङिति सूत्रे ङीपोन्हनेरावश्यकत्वया मे इक्स्यति मानाभावेन टाबेवोत्पन्ने
न ङीपो विधानेसत्रकृत्स्नेमतमित्याहुः स्वसेभवेनेति स्वमहत्त्वग्रहणात्र कार्यकालपक्षइति यथोद्देशपक्षेतन्नोत
तसमानाधिकरणषष्ठ्यन्तस्यानलुग्धर्मतेन स्थानिवत्त्वेनापि सौलभ्यमिति भावः नद्देनेपीति स्वमहत्त्वग्रहणेन स्त्रिया
मित्यधिकारस्य विधिनिषेधसाधारणेन तदंतविधिज्ञापनादिति भावः स्त्रियायत्वाप्नोतीति नन्वेवमतिप्रियपंचेत्या
दौडाबुभाभ्यामित्यपि न स्यादिति चेदिष्टापत्तेः केचित्तु टाप्ङीपोरुभयोरप्यत्र ह्रस्वान्तयोर्निषेधेपि डाप्नु निषेधे मानाभा
वः ङीवेशेबाध्यसामान्यचिंतयाऽनुपपत्तेरिति ङीवपिनेत्याहुः ग्राम्यप्रयणवलादिति बाध्यसामान्यचिंताश्रयणस्यानउप

येतिङीवभावस्य फलत्वेनानुपदमेव कीर्तनान्न पदमेव कीर्तनाविशेषमेतत् बहुयज्वभ्यामिति इदमपि चिंत्यं अन्वेतत्वाभावे

वि॰ नानो बहुव्रीहेरित्यस्याप्राप्तेः यथा वान्वेतत्वाभावस्तथोपपादितं ऋग्गुदेति सूत्रे शेखरे स्त्रियां यस्या श्रोतित त्रेत्यर्थो अयमेव लाड्

११२ तस्यर्वेगातिरित्याशयो वा कल्प्यः वस्तुतस्तु अन्वेतत्वमपि स्यान्निवज्ञावेनानेनं शक्ते ऋग्गुदेति सूत्रस्थः शेखरस्तु चिंत्य एव नन्व

ऋग्गुदेति सूत्रस्य भाष्ये कथं संगच्छतामिति चेन्न अनोऽवयवस्याकारस्यैवाल्लोपो न इति लोपविधानादेतस्य ऋग्गुदेति सूत्रस्य

शेखरीत्याऽनेतमशक्यत्वात् एतेन पीवरीत्यादावल्लोपापादनमपास्तम् अनउपधालोपिनः श्रूयमाणस्य वान्तेतस्येति

पीवर्यित्यादेरित्यर्थः अनितेवेदमिति अनुपसर्जनादित्येतत्रं संबध्यतऽस्य तदित्यर्थः इत्यनंतरमिति अनुपसर्जनाधि

कारात्प्रागवर्तिनि अनो बहुव्रीहेरिति सूत्रे उपधालोपिनो वेत्यस्य सकरणेन तत्रानुपसर्जनाधिकारासंबंधो ध्वनित इति भावः

अन्यतरस्यांग्रहणेतिति उपधालोपिनो वेति वा ग्रहणेति इत्यर्थः अन्यथेति सुपर्वेत्यादौ डाप्प्रतिषेधयोः सावकाशत्वा॰

प्रतिषेधानेः इत्यर्थः अन्येतश्रूयमाणस्यान्तेन बहुव्रीहेर्बहुपीवेत्यादेरनुपसर्जनस्य संभवेन बहुदामानि घ्राणपतिक्रांता

नगर्यंति बहुदामेत्यादावनेन बहुव्रीहेरुपसर्जनस्यैव सत्वेनानुपसर्जनादित्यनउपधेति सूत्रे संबध्यत एव अन्नो बहुव्री

हिप्रतिषेधे उपधालोपिनो वेति वक्तव्यमिति वनोरचेति सूत्रस्य भाष्ये तडाबुभाभ्यामनुपसर्जनादित्यत्र रेतदक्तव्यमित्ये ११२

वेपरमित्याह: अनेनेति वर्णात्कारइति विहितकारप्रत्ययांतनिर्देशेनेत्यर्थः नप्राप्नोतीति सामर्थ्यान्निर्दिष्टपरिभा
षाबाधेतरथकस्मादाद्वति प्रसंगइतिभावः उच्चारणार्थतयेति यक्तिन्नहिहगिमाधनरोधेनेत्यर्थः प्रत्ययस्यतोशेति
निर्देशकान्नवेयधवप्रत्ययसंज्ञापहमाकाविकेइतिसमुदायस्यप्रत्ययस्यताभावादिति भावः केवलेति नवकोतात्यत्य
यादितत्येवारणायस्यग्रहणामिनिवाच्यं द्विपकादीनांचेतिनिषेधेनककारस्यप्रत्ययविशेषणत्वज्ञापनेनादोषात्
ग्रणीति टिड्ढेतिङीप्सूत्रेन केवलमामकेतिनियमात् वार्तिकमतेपीति भाष्यकारमतेत्वप्रत्ययलक्षणत्वस्यापि
यमार्थत्वेनेननलमतेत्सनेन स्थानिवत्वस्यनिषेधेप्रत्ययलक्षणमप्यर्थान्निषिद्धे प्रत्ययलक्षणत्वस्यस्थानिवत्वा
न्नुवादकत्वात् कम्बकेत्युत्तरेध्रुवकेत्यपपाठः गणेपठितत्वात् निर्दिष्टपरिभाषाग्रहणेनेविति उभरोशाविकल्पात्
स्मादितिपरिभाषाग्रहणेनेत्यर्थः अनन्तर्वाणामपीतिसमुदायमिति हृदेऽपिशब्दोनत्वेकभिन्नार्थकः सोपि
समुदायेइत्यर्थः अकविवाडनर्विशिष्टान्तस्यापीति ननुनञर्थानिवृत्तेतदर्थैः ज्ञानापर्थेविवक्षायांसमुदायान्त्वबुत्तर
मेवाकज्मुक्तइतिचेन्नत्ते पाठक्रमवैपरीत्येनयोजनेनादोषात् एवमत्येनतत्स्वार्थिककोनेपीति एतेनहंसेननौःम
न्निहितेज्ञरंतेमनेमेनोहमितिरिवासिकायामिति प्रयोगोव्याख्यातः अकचिस्याउपनेः स्वस्यानिष्कोतेतिस्वस्मान्नि

क्रान्तेति विग्रहे तन्नेति विकल्पः स्त्रास्वेति निर्देशेन स्त्रीत्वबोधकस्य शब्दस्यैवेत्यप्रहतेरिति भावः अनुपसर्जनात् अ
वि॰ नभिधानमेवेति ननु टिड्ढाणञित्यादावत इत्यधिकारेणादन्तात्क्षिपितङीलोपस्य वाप्रसङ्गेन ङीपोप्रसङ्गादना
भिधानेति मूलं यथैवेति चेन्न दीर्घादपूङ्ङो विधानेनानभिधानस्य तदभिप्रायकत्वोपपत्तेः अत्रोपसर्जनत्वं न शा
११२ स्त्रीये किं तु लौकिकं पूर्वसूत्रे ऽप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा क्रियते यावद्बहुव्रीह्यादौ याज्ञादीत्यत्र यमप्रधानात्वेनेति तावदि
113 त्यनुपसर्जनादिति प्रकृतसूत्रभाष्यात् ननु एवमवयवनइत्यत्र द्विगोरितिटिड्ढेतिवाङीप्स्यात् वक्ष्यमाणादि
ष्टादितस्याप्रहत्यितेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तावपि अवयवेटित्स्याचारिताष्ट्येन समुदायोपकारकत्वा
द्वपेभावात् सत्याविन्द्रियेरीतिरनुपसर्जनादित्यत्रैकैयदेइत्यतआह येवेति आपिशलिनेति इञत्रेत्यणन्ततोऽर्थे
ऽतदधीतइत्यण् नस्य ओक्षाक्ष्णुगितिलुक् अर्थेत्वण्तल्लभ्यते अतस्तन्निमित्तकोनङीबितिवाक्यशेषः नत्व
नस्य लुक्तेप्रत्ययलक्षणेन न तमाश्रित्य ङीपुड्वा वैदित्याशङ्क्याह अणो ऽकारइति तदणनिमित्तकस्येति शोक्षा
णनिमित्तकस्येत्यर्थः तदणः श्रौक्षाणः पततस्त्रीति अर्थेतस्त्रीते अतएवेति वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावादेवेत्य
र्थः नडीवेति अर्थेत्रणमाश्रित्येति शेषः तदन्तविधिं विनेति ननु ग्रहणवतेति निषेधः स्वरूपेणोच्चारिते प्रातिप ११२

दिकएवनामग्रहणमितिस्यैवतथानाङ्क्षनिषेधाग्रहणमितिदन्तविधिः स्यालभएवेतिचेन्न ग्रहणमुपादानमात्रेणनतत्स्वरूपेणेत्यागत
श्चेतिसूत्रेकैयटेनोक्तेः अतएवअरुष्मेयकहस्यिङ्क्रुहन्मस्यहङ्गाच्छइत्यादौनतदन्तविधिः सङ्लभइति अग्रेणतस्यापर्शस्यमाणत्वे
तत्कादिशणबोध्ये अननुयायपत्तेरिति ननुयदपरमस्मीडइत्यत्राग्रहणरूपंप्रातिपदिकेसंभवत्येवेतिचेत्सत्यं इयमनाग्नेशतन्मा
त्रस्यप्रातिपदिकत्वासंभवेननतदन्तविधौतन्माहत्वयेणतदंशोपिमत्ताशयात् निष्कृष्येकार्थीभावइति यथोहेतिस्तन्मात्र
२५ हत्येकार्थीभोऽत्यर्थः अप्रातिपदिकत्वाच्चेति नन्वेवंकदाचिन्नोपधिदकीतिप्रवंग्रंथासंगतिरितिचेन्न कर्मण्यणि
स्यसाटिच्छाणञितन्त्रोपस्थितिसामर्थ्येनाप्रातिपदिकत्वेपितनोङीबितिप्रवंग्रंथाशयात् तदन्तविधौनसंप्रतिकुंभकारे
तिसमुदायेप्रातिपदिकमादायतडपास्थितिवारितार्थ्येसामर्थ्यविरहः कर्मण्यणित्येवसिद्धेशीलिकामीतिणविधाने
नाप्रातिपदिकत्वेपिङीपःप्रहत्तिरित्याशयः उपोतेविस्तरइति अन्येतुअतिभवतीअतिधीवरीअपि यथैवत्यादावुगित
अवनोष्वनषडित्यादिविधिप्रतिषेधप्रहत्तयेऽमहत्त्वर्वग्रहणेनस्त्रियामित्यधिकारेतदन्तविधेर्ज्ञापितत्वान्नतदर्थमनु
पसर्जनाधिकारः किंवानुपसर्जनाधिकारेणतदन्तविधिज्ञापनात्स्यागण्यणेनात्यातिपदिकादेत्सर्थ्येस्त्वयोगिकृतस्त
याबापिशलाश्रात्स्त्राणीस्यत्रप्रोक्ताणमादायङीब्वारणायानुपसर्जनाधिकारस्यावश्यकइतिनतस्यतदन्तविधिज्ञापकता अ

वि.
११४

तिमहतीत्याद्यर्थं स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणे निर्णयेन प्रोक्ता एतः स्त्रियामहन्नादिपितदंतस्यास्त्रियोह्र्तेः ननु स्त्रिया-
मित्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वमप्यनुपसर्जनाधिकारस्तावश्यमेवेति चेन्न तदंतविधिज्ञापकत्वमिष्टतोष्येन तज्ज्ञापनेविनादेव
ष्योन्तु ग्रहेणोपकत्वात्स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वे ज्ञापिते उक्तस्थले ङीप्वारणाय चारितार्थ्येन तदंतविधिज्ञाप-
कत्वासंभवः अनुपसर्जनाधिकारस्य तु तदंतविधेरुपयोगाभावश्च ननु तत्प्रयोजनं कुंभकारेयइत्यस्याण्यादिकस्य वार-
णमिति चेन्न अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यय इत्यनेन तदादिविधिप्रतिषेधेन तत्रापि पादिकानिष्टप्रसंगस्याउक्तत्वात् अर्थवत्सूत्रो-
क्तार्थवत्ताभावेनेति दूषणे तत्रापि समं कर्मण्यणीत्यस्याणोपास्थितौ मानाभावः तदादिनियमाभावे नाधिकस्य कार्यं बा-
ध्यते न त्वत्र न स्यात्परिनिर्मूले किंच प्रयीलिकामीति ज्ञापकाश्रयणेन कथं विडक्षशति बेदीवारणं संभवे पिकाद्याश्रितायाश्च
पर्येकाष्टश्रेतियइति प्रयोगवारणाय निष्कुषेकार्याभावयवप्रायेणहतिनिमित्तं भाष्यादिप्रामाण्यान्नकावितदभावेपित-
द्धितादिः किंच स्त्रीभ्यो ढगित्यत्र स्त्रीवाचकानां ग्रहणमिति तदुक्तदिशा सर्वेमिदं गजस्नानसमं तस्मादापिशलेत्यादौ ङीप्-
वारणमेवानुपसर्जनाधिकारप्रयोजनं तदुक्तमत्र सूत्रे भाष्ये आपिशलमधीते आपिशलामधीते आपिशाल्यात्पाणीनत्रङीपृ-
मन्भृदित्ययमधिकार इति इदं तर्हि प्रयोजनं प्राधान्येन तदंतविधिर्यथा स्यात् कुंभकारी अत्र हि प्रत्ययग्रहण इति परिभाषयाः ११४

114

वयवाऽप्रातिः प्राप्नोतीत्येतन्न सूत्रस्य भाष्यमनुपसर्जनादित्येषयोगः प्रत्याख्यायत इति सर्वादिसूत्रस्य भाष्यं वैकदेशयुक्तिरुक्तवा
धकबलादिति सूचयितो विभावयेदित्याह॥ प्रयोजनाभावादित्यादिनेति ननु भविषीष्टेत्यत्र भाष्यमते गुणापत्तिरिति वेदयके
वित् भूसुवोरिति सूत्रेतिङः सार्वधातुकमिति विशेषणादार्धधातुके लिङि गुणनिषेधो नेत्याह॥ अन्येत गाङ्कोङितेन न ङिदा
देशनो ङित्वमिति ज्ञाप्यते तेन भविषीष्टेत्यत्र न दोषः उक्तज्ञापके नैवाविनवामित्यादि सिद्धोपि च ङित्वमिति भवतीत्या
देशापः सार्वधातुकमिति ग्रामङित्वनिषेधार्थमित्याह॥ तत्र गाङोङित्वस्य गाङ्कुटेति सूत्रे विशेषणार्थत्वात् तत्फलमि
णोगादेशो कर्मणि लुङि अगामातो ग्रामो देवदत्तेनेत्यत्राङित्वान्नेत नत्वपीति यस्मिं ग्राहकमानाज्ञादेशाभित्रमेवानुबंधका
र्यस्यानिवृत्तावेन तेन भविषीष्टेत्यस्माणेत्यादौ न दोष इत्यस्ये ननु निरनुबंधकपरिभाषया ढगग्रहणे ढकोग्रहणेन स्या
दित्याशंक्याह निरनुबंधकस्येति शिलायाढ इत्येदमीत्यादेः स्पष्टं चेदं भाष्ये इति निरनुबंधकस्येत्याद्युक्तामिनर्थः ननु
न स्वरे विशेषः ङीपोप्युदात्तनिहत्स्वरेणोदात्तत्वादित्याशंक्याह यतोहीति इहनिरस्ते ज्ञावारणयाज्ञाप्यादिरित्यावश्य
कमित्यत्ने द्वेवर्षे भूतेति ते नेति शेषः अपरिमाणेत्यत्र परिच्छेदकमात्रस्याग्रहणेन परिमाणस्यैवग्रहणे न वेत्तितस्या
र्थः वर्षणाद्यः संवत्सरवाचि दंतो न द्वेसकः सस्माद्वि जोवर्षाल्लुकवचिन्नवतिति निमित्तमिति विहितस्य लुक् ननु विल्वशाद

उपरंजकतयेति ३

३३

संयत्ताविशिष्टसुवर्णपरत्वात्तस्य च विरुद्धत्वसंभवात्सवतीमनुपपन्नमित्याशंक्याह पर्वैरिति ग्रन्थोन्मानत्वादिति नन्वाढकादयो
वि. ऽप्युक्तेति सूत्रे परिमाणशब्देन पारिभाषिकपरिमाणग्रहणेऽपि उन्मानस्यापि ग्रहणमिति सेन वक्ष्यमाणत्वाद संगतमेतदिति चे
१४५ न्न नव्यविवरणे ग्राह्यादिति सूत्रे परिमाणशब्देनोन्मानस्य न ग्रहणमिति पक्षान्तरस्याप्युक्तत्वेन तदीयैतद्ग्रन्थसत्वात् पुरुष
115 कं५ स्येति पंचारत्निः पुरुष इति वचनादिति भावः उन्मानत्वादिति उन्मानशब्देन तुलायामारोप्य यन्मीयते तदूर्ध्वोपरदिगवच्छि
न्नवस्तुपरिच्छेदेवैतत्सुभयमपि गृह्यत इति भावः लोकव्यवहारादिति द्विपुरुषीपरिखेति लोकव्यवहारादित्यर्थः उत्तरसूत्रा
न्तरोधादिति संख्यायाः संज्ञेत्युत्तरसूत्रानुरोधादित्यर्थः संख्या हि न पारिभाषिकपरिमाणं बहुव्रीहेरयमः नन्वनड्डुही
योः समानविषयकत्वेन पर्यायेण तयोः प्रवृत्त्या ङीप्प्राप्ते नानङ्डि तिकथं टाप्ङीप्निषेधेषु प्राप्तेष्विति श्रेयः संगच्छतामित्यत
आह समासान्तानामिति तथा च बहुत्वे मनड्ड्ह् पञ्चानडुहीषिति नानयोः पर्याय इति डाप्ङीविति सल्लेपुक्तमिति भावः बहुव्रीहेः
किमिति ङ्यः शब्दस्य नपुंसकत्वात्केवलान्तर्दतोऽन्यपदार्थप्रधानात् तत्पुरुषाच्च न ङीष् अत्र पः शब्दस्य स्त्रियां समावपि ततः
संख्याव्ययादेरिति ङीपाभावितत्वेन यावद्बहुव्रीहेरिमनुक्तावपि न पर्यवसतीति भावः प्रामोऽयाद्गति ग्रन्थयाद इतिरत्नित्
न्नेतरस्य बहुव्रीहिग्रहणप्रत्युदाहरणमित्युपपादितं यद्यपि धीऽङीषितिसूत्रेणत्याप्युत्तरार्थं बहुव्रीहिग्रहणं लक्षणान्तरमि ११५

इमिति दामहायनोनाच्चेति सूत्रमिदमित्यर्थः हृतादित्वादिति प्रश्नेविचारः प्रासंगिकः ननु समेगत्योरितत्र हलन्ता
दिसूत्रेण लोपेन भवितव्यमित्याशंक्याह ईयसश्चेति छंदसीवनिपावितिनेन विभाषासपूर्वपदमहत्त्वर्वग्रहणेन स्त्रिया
मित्यधिकारेतदंतविधिज्ञापनेन सपूर्वस्येत्यनुक्तावपित्स्यनंतेसिद्धमिति तथापि प्रसक्तिनस्मिन्ननुपसर्जनादितिपर्युदासविशे
षणे स्यात् तस्य गृह्यमाणविशेषणत्वनियमात् यावदृष्ट्यतीति बहुव्रीहौ न स्यादतः सपूर्वग्रहणं सपूर्वस्येत्युक्तौ तत्तस्यैव
विशेषणे गृह्यमाणत्वात् फलांतरमपि मूले स्पष्टीभविष्यति किंपूर्वावयवोऽर्थवानेव उतानर्थकोपि नाद्य इत्याह विध
मानस्यावयवतेति नोत्तर इत्याह प्रश्नाभिवाराच्चेति श्रमहत्सर्वग्रहणेन ग्रहणवतेति निषेधस्यात्र प्रकरणे प्रवृत्त्यभावज्ञापना
त्तस्यापविधानाभावाच्चेत्यपिबोध्यं इत्यन्येइति वस्तुतस्तु बहुवृषलपतिरिति बहुव्रीहेरप्यपत्येनत्वा नस्यवानुपसर्जनत्वा
दत्रापि नकारो भवत्येव ननु मूले वृषलैकपत्निरित्युदाहरणं वृषलपत्नीत्यादौ नत्वानुपपत्तिशंकानेतिलभ्यते तत्प्रासंगतम्
विभाषेति सूत्रेयत्न संयोगइत्यनुवृत्त्याहृषलस्य पत्नीत्यनधिकारेण तत्राप्यनुपपत्तिशंकानादवस्यादित्याशंक्याह नसंबंधत
इति सूत्रप्रमाणमाह भाष्येइति वृषलस्य पतिरिति वृषलकर्तृकगमनकृत स्वामिनीत्यर्थः ननु सपूर्वस्य किंगर्वांपतिवि
तिमूले मसंगते सपूर्वस्येत्युक्तावप्येतद्दोषतादवस्थ्यात् गवामिनस्य पूर्वेणाविति समतादित्याशंक्याह पूर्वपदवाचीति

वि॰ ११६ 116

तेननिपातेन तत्रेत्यर्थ इति गवस्त्वेत्यर्थः तेनेति तत्वसर्वेत्रैतंगीकारेणेत्यर्थः प्राधेनत्वत्रेणाउक्तस्त्याए द्वितीयसंधिवेले
स्याए तस्यविकारस्त्वमाणितेनेदं प्रतिपदोक्तपरिभाषयानत्त्वत्रपरवृदितणास्त्रेणावि हिताणाएवग्रहणात् स्त्यपर इति इदमेवपु
क्ते विधितान्नेरोधादिति मत्वार्थकेनत्वहतोतत्रगातेरस्तीत्वनेनसिद्धौनागग्रहणस्यानियमार्थत्वंवाक्येस्यादितिभावः गोरित्यर्थे इति
हतिमतेतत्रनोलोसेव प्रतिपदोक्तपरिभाषायास्तेनग्रहस्यनेगीकारादितिबोध्यं तद्धपादीनामिति उवर्णान्तत्वाभावेनडीषोऽप्र
हतावपिगुणवचनेतिष्ठ्युवारणायेषांगुणवचनत्वं नेष्यत इति बोध्यं पेकामित्यत्रप्राप्यणादितात्पर्यं । शुक्लेतितिति इदम
प्यउक्ते खरुसंयोगोपेतिनिषेधात् पीतेत्युवित्ते श्येयोगादा श्येत्येवयः प्रसिद्ध इति ननुशुद्धादिशब्देभ्योवस्तुतः स्वर्द्धविशेष रा॰ २
ष्टायोस्त्रदस्यस्तीत्येवंरूपेणाविवक्षितायोडीषुनप्राप्नोतीति वेन्नेष्यतएवात्रडीषु वत्तिभिः प्रकारेरस्मिंतत्वस्य इत्येतद्भवति तात्
स्यात्तात्पर्यंतस्ताभोष्यातत्वाहवयोरिति प्रकृतसूत्रस्यभाष्यादिति केचित् अन्येतयवाप्रनरस्तुतस्यामेवग्रहशब्द
तितडत्तरभाष्याडक्तविषयेपिडीषिष्यते वस्तुतस्तुजातिमतेपिस्त्रद्धस्यस्तीत्येवंरूपेणाविवक्षितानत्वस्त्रदत्वजातिमत्वेनेति
ननतत्वाष्ट सर्वत्रशक्यतावच्छेदकारोपयवलक्षणेतिननियमः सतिसंभवेशक्यतावच्छेदकारोपोलक्षणेतिनाग्रेयः
स्थालीपाकइत्यत्रपुंवद्भावानापत्तिरित्याहुः गौरादिषुबोध्यमिति देवकउहितेत्यर्थेतेनडीषोः विधानादसंगतमेतत्

तन्निषेधस्य तृजकाभ्यांकर्तरीतिनिषेधस्य नियमार्थमिति पदस्यादितिविग्रहेसमुत्पत्तेः प्राक्समासात्स्य शाहस्यापद
117 त्वात्सत्वनिषेधस्यसात्पदाद्योरित्यनेनासिद्धत्वात् वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनप्रयत्नतः मन्नालालेनविदुषामुद्रितेयंशि
लाक्षरैः शुभमस्तु ॥
इतिराघवेन्द्राचार्यकृताशब्देन्दुशेखरविषम
व्याख्यासमाप्ता
शुभंहरिःॐ

श्लोक [illegible]३५०

शार्ङ्गधरोत्तर
विषमव्याख्या

सं. १८३२ मार्गि कृ. २ पत्रे ११६
वासुदेव लस्तारीतत्वज्ञम